



**T.C.  
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

## **İLMİHAL GELENEĞİNDE İÇERİK VE YÖNTEM**

**(Yüksek Lisans Tezi)**

**Merve KÖSE**

**Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI**

**Danışman**

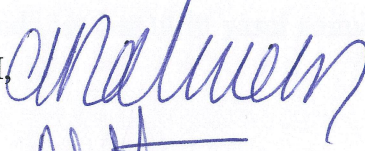
**RİZE**

**2019**

## KABUL VE ONAY

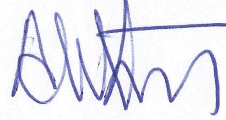
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Merve KÖSE tarafından hazırlanan "*İlmihal Geleneğinde İçerik ve Yöntem*" başlıklı bu çalışma, 18/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI,



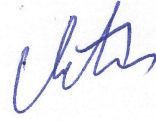
Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Ali KUMAŞ,



Kabul/Red

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Şenol SAYLAN,



Kabul/Red

16/12/2019

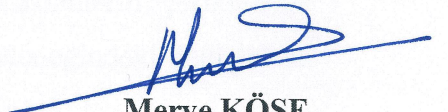


Doç. Dr. Ahmet YANIK

Enstitü Müdürü

## ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim 12/12/2019



Merve KÖSE

## ÖN SÖZ

İslami ilimler arasında çok önemli bir konuma sahip olan, neredeyse müslümanın her alandaki yaşam biçimini kendisine konu edinen fıkıh ilmi, ilimleşme sürecinde, konusu ve metodu belli, dinin ameli boyutuna ait bilgileri ve hükümleri ihtiva eden bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu alanda söz sahibi olan kişiler tarafından çeşitli eserler meydana getirilmiştir. İlmihal eserleri de bu eserlerden bir grubu teşkil etmektedir.

Osmanlı kuruluş döneminden günümüze kadar kaleme alınan, yazıldığı dönemde adını duyurarak Müslümanların başucu kitabı haline gelen ilmihaller üzerine hazırlanan bu çalışmada ilmihallerin ele aldıkları konuların içerikleri ve konuları ele alış yöntemleri mukayese edilerek ilmihal geleneğindeki değişim ve gelişim ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tez konusunun seçimi, planlaması ve yazım safhalarında bana rehberlik eden, kıymetli fikirleriyle farklı bakış açıları kazanmamı sağlayan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI'ya, bu süreçte bana yardımcı olan arkadaşım Arş. Gör. Ayşegül TOPRAK'a, bu günlere gelmemi sağlayan, üzerimde emeği olan tüm hocalarıma ve haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme, tezimin özellikle son dönemlerinde beni yalnız bırakmayan desteğini her daim yanımda hissettiğim sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Merve KÖSE

RİZE 2019

## İÇİNDEKİLER

|                       |    |
|-----------------------|----|
| KABUL VE ONAY.....    | 2  |
| ETİK BEYAN.....       | 3  |
| ÖN SÖZ.....           | 4  |
| İÇİNDEKİLER.....      | 5  |
| ÖZET.....             | 8  |
| ABSTRACT.....         | 9  |
| KISALTMALAR.....      | 10 |
| TABLolar LİSTESİ..... | 11 |
| GİRİŞ.....            | 12 |

## BİRİNCİ BÖLÜM

### İLMİHAL GELENEĞİ

|                                             |    |
|---------------------------------------------|----|
| I.İLMİHAL KAVRAMI.....                      | 16 |
| II.İLMİHALLERİN YAZILMA AMACI VE ÖNEMİ..... | 17 |
| III.İLMİHAL KİTAPLARININ TARİHİ SEYRİ.....  | 17 |

## İKİNCİ BÖLÜM

### TEZDE ESAS ALINAN İLMİHALLER VE MÜELLİFLERİ

|                                        |    |
|----------------------------------------|----|
| I.KUTBÜDDİN İZNİKÎ VE İLMİHALİ .....   | 21 |
| A. Hayatı .....                        | 21 |
| B. Eserleri .....                      | 22 |
| II.KADİZÂDE İSLÂMBOLÎ VE İLMİHALİ..... | 24 |
| A. Hayatı .....                        | 24 |
| B. Eserleri .....                      | 24 |
| III.MIZRAKLI İLMİHAL .....             | 25 |

|                                              |    |
|----------------------------------------------|----|
| IV.MEHMED ZİHNİ EFENDİ VE İLMİHALİ.....      | 26 |
| A. Hayatı .....                              | 26 |
| B. Eserleri .....                            | 27 |
| V.ÖMER NASUHİ BİLMEN VE İLMİHALİ.....        | 30 |
| A. Hayatı .....                              | 30 |
| B. Eserleri .....                            | 30 |
| VI.TÜRKİYE DİYANET VAKFI/ İLMİHAL I-II ..... | 33 |
| VII.İSLAM İLMİHALİ/ İFAV.....                | 34 |
| VIII.BÜYÜK ŞAFİİ İLMİHALİ .....              | 34 |
| IX.MUHTASAR İSLAM İLMİHALİ .....             | 35 |

### ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

#### İLMİHAL GELENEĞİNDE İÇERİK

|                                                                      |    |
|----------------------------------------------------------------------|----|
| I.İLMİHALLERİN İÇERİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ.....                        | 37 |
| A. İlmihallerde Genel Kabul Gören veya Görmeyen Konular.....         | 38 |
| B. İlmihallerde Zamana Göre Yer Verilen veya Çıkartılan Konular .... | 38 |
| II.İLMİHALLERDE KONULARIN SIRALANIŞI VE KONULARA VERİLEN YER.....    | 40 |
| III.İLMİHALLERİN İÇERİK BAKIMINDAN MUKAYESESİ .....                  | 43 |
| A. Akîde .....                                                       | 43 |
| B. İbadetler .....                                                   | 47 |
| 1. Taharet ve Sular.....                                             | 48 |
| 2. Namaz.....                                                        | 55 |
| 3. Oruç .....                                                        | 63 |
| 4. Zekât .....                                                       | 68 |
| 5. Hac.....                                                          | 71 |
| 6. Kurban .....                                                      | 76 |

|                                                          |     |
|----------------------------------------------------------|-----|
| 7. Yeminler ve Kefaretler .....                          | 78  |
| C. Aile Hukuku .....                                     | 80  |
| D. Ahlâk .....                                           | 84  |
| E. Helaller-Haramlar ve İlgili Güncel Meseleler .....    | 89  |
| F. Büyük Günahlar.....                                   | 91  |
| G. Siyer-i Nebi .....                                    | 93  |
| H. Hukukî ve Ticarî Hayat – Muâmelât .....               | 97  |
| İ. Miras Hukuku.....                                     | 98  |
| J. Had ve Kısas Cezaları.....                            | 99  |
| K. Siyasal Hayat .....                                   | 100 |
| L. Sosyal Hayat.....                                     | 101 |
| <b>DÖRDÜNCÜ BÖLÜM</b>                                    |     |
| <b>İLMİHAL GELENEĞİNDE YÖNTEM</b>                        |     |
| I.İLMİHALLERDE KONULARA GİRİŞ VE SONLANDIRMA ÜSLUBU .... | 103 |
| II.İLMİHALLERDE KONULARIN İŞLENİŞ USULÜ .....            | 104 |
| A. Lugavî ve Istılahî Anlamalara Yer Verilmesi .....     | 104 |
| B. Ayet ve Hadisin Kullanılması .....                    | 109 |
| C. Farklı Görüşlerin Zikredilmesi .....                  | 113 |
| D. Hükümlerin Hikmetleriyle Açıklanması .....            | 120 |
| E. Tasavvufi Yorumlara Yer Verilmesi .....               | 124 |
| F. Kaynakların Zikredilmesi .....                        | 126 |
| SONUÇ.....                                               | 132 |
| KAYNAKLAR.....                                           | 138 |
| ÖZ GEÇMİŞ.....                                           | 142 |

**Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Ana Bilim Dalı:** Temel İslam Bilimleri

**Tez Türü:** Yüksek Lisans Tezi

**Danışman:** Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI

**Hazırlayan:** Merve KÖSE

**Yıl:** 2019

**Sayfa Sayısı:** 142

## **ÖZET**

### **İLMİHAL GELENEĞİNDE İÇERİK VE YÖNTEM**

“İlim” ve “Hal” kelimesinden müteşekkil ilmihal kelimesi, her Müslümanın özellikle inanç ve ibadet alanında zorunlu olarak bilmesi gereken bilgileri içeren muhtevi eserlerdir.

Temel dini bilgilere ulaşma hususunda kolaylık vazifesini üstlenen ilmihaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını yansıtmaları hasebiyle fıkıh alanında yazılan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Bu öneme binaen bu çalışmada farklı farklı dönemlerde yazılan ve yazıldığı dönemde insanların dini yaşantısı üzerinde etkili olan dokuz ilmihalin içerik ve yöntemleri mukayese edilerek ilmihal geleneğindeki değişim ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada ilmihallerde içerik ve yöntem bakımından bir değişimin olduğu, ilmihal müelliflerinin kendi dönemlerinin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak ilmihal konularını belirleyip hitap ettikleri kitlenin anlayış seviyelerine uygun bir şekilde ilmihallerini kaleme aldıkları, bu sebeple ilmihal geleneğinde dinamik bir yapının söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** İlmihal, ilmihallerde içerik, ilmihallerde yöntem, akide, fıkıh, ibadet, ahlâk, aile, helaller ve haramlar

**Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences**

**Department:** Basic Islamic Sciences

**Thesis Type:** Master's Thesis

**Supervisor:** Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI

**Author:** Merve KÖSE

**Year:** 2019

**Pages:** 142

## **ABSTRACT**

### **THE CONTENT AND METHODS OF ISLAMIC CATECHISM**

Although 'İlmihal' (İslamic catechisms), that consists of words 'ilim'(wisdom) and 'hal' (state) has been used as from early periods, later included compositions written in the field of Canon Law that describes spiritual information which individuals should posses in their state, moment and time.

İslamic catechisms (ilmihal), which undertake the task of accessing religious information and facilitating the solution of problems encountered in daily life, have an important place among the works written in the field of fiqh as they reflect the religious understanding of the period in which they were written. Therefore, in this study, the content and methods of the catechisms which were written in different periods and which had an effect on the religious life of the people were compared and the change in the catechism tradition was tried to be revealed.

In this study, there is a change in the content and method of the catechism, the catechism writers determine the catechism issues by considering the needs of their own period and catechism in accordance with the level of understanding of the audience, so it is determined that there is a dynamic structure in the catechism tradition.

**Keywords:** Catechism, the content of catechism, the methods of catechism, doctrine, Islamic law, prayers, morality, family, halal and unlawful

### KISALTMALAR

|       |                                                  |
|-------|--------------------------------------------------|
| AÜİFD | : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| bk.   | : Bakınız                                        |
| t.y   | : Basım tarihi yok                               |
| y.y.  | : Basım yeri yok                                 |
| b.    | : Bin                                            |
| c.    | : Cilt                                           |
| çev.  | : Çeviren                                        |
| Hız.  | : Hazreti                                        |
| İFAV  | : İlahiyat Fakültesi Vakfı                       |
| MÜİF  | : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi        |
| s.a.s | : Sallahu aleyhi ve sellem                       |
| sy.   | : Sayı                                           |
| TDV   | : Türkiye Diyanet Vakfı                          |
| v.    | : Vefatı                                         |
| vb.   | : Ve benzeri                                     |
| Vd.   | : Ve diğerleri                                   |

## **TABLÖLAR LİSTESİ**

|                                                             |     |
|-------------------------------------------------------------|-----|
| Tablo 1 Konuların Genel Tablosu .....                       | 41  |
| Tablo 2 Akaid Konuları .....                                | 44  |
| Tablo 3 Taharet ve Sular konuları .....                     | 48  |
| Tablo 4 Namaz Konuları.....                                 | 55  |
| Tablo 5 Oruç Konuları .....                                 | 64  |
| Tablo 6 Zekât Konuları.....                                 | 68  |
| Tablo 7 Hac Konuları .....                                  | 72  |
| Tablo 8 Kurban Konuları.....                                | 77  |
| Tablo 9 Yeminler ve Kefaretler Konuları.....                | 79  |
| Tablo 10 Aile Hukuku Konuları .....                         | 81  |
| Tablo 11 Ahlâk Konuları .....                               | 85  |
| Tablo 12 Helaller-Haramlar ve İlgili Güncel Meseleler ..... | 90  |
| Tablo 13 Büyük Günahlar Konuları .....                      | 92  |
| Tablo 14 Siyer-i Nebi Konuları .....                        | 94  |
| Tablo 15 Hukuki ve Ticari Hayat Konuları .....              | 97  |
| Tablo 16 Miras Hukuku Konuları.....                         | 99  |
| Tablo 17 Had ve Kısas Cezaları Konuları .....               | 100 |
| Tablo 18 Siyasal Hayat Konuları.....                        | 101 |
| Tablo 19 Sosyal Hayat Konuları.....                         | 102 |
| Tablo 20 Ayet ve Hadis Kullanımı .....                      | 110 |

## GİRİŞ

### Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

“İlmihal Geleneginde İçerik ve Yöntem” adlı çalışmamızın konusunu, Osmanlı kuruluş döneminde yazılmış ilk ilmihal olarak kabul edilen Kutbüddin İznikî’nin *Mukaddime*’sinden günümüze kadar farklı farklı dönemlerde yazılmış ve yazıldığı dönemi temsil eden ilmihallerin içerik ve yöntemlerindeki değişiklikler oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışmada, yazıldığı dönemde şöhret bulan ve sonraki dönem ilmihallerine kaynaklık eden ilmihaller içerik ve yöntem açısından mukayese edilerek Osmanlı’dan itibaren Müslüman toplumun anlayış ve yapısı ile günümüz dünya anlayışı veya sosyal yapı arasındaki değişimin ilmihallerde nasıl yer aldığı ele alınmaktadır.

Tezin konusu tarihi süreçte ilmihallerde içerik ve yöntem açısından meydana gelen değişiklikler olduğundan Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminden günümüze kadar yazılan ve bazı özellikleri taşıyan Türkçe ilmihaller tezin ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kutbüddin İznikî’nin *Mukaddime*’si, Kadızâde İslâmbolî’nin *Cevhere-i Behiyye-i Ahmeddiyye fi Şerhi’l-Vasiyyeti’l-Muhammediyye*’si, Mızraklı İlmihal, Mehmed Zihni Efendi’nin *Nimet-i İslam*’ı, Ömer Nasuhî Bilmen’in *Büyük İslam İlmihal*’i, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlattırılan *İlmihal I-II “İman ve İbadetler- İslam ve Toplum”*, Fahrettin Atar, İlyas Çelebi, Mehmet Erdoğan, Rahmi Yaran tarafından hazırlanan *İslam İlmihali*, Halil Günenç’in *Büyük Şafii İlmihali* ve son olarak ise Abdurrahman Haçkalı’nın *Muhtasar İslam İlmihali* incelenen ilmihallerdir.

### Araştırmanın Önemi ve Amacı

Bir kavram olarak ilmihal, iki farklı kelimenin bir araya gelerek oluşturduğu bir isim tamlamasıdır. Sözlük anlamı itibariyle, ilim ve hal kelimelerinin birleşmesiyle “davranış bilgisi” veya “hal bilgisi” şeklinde bir anlam ortaya çıkmaktadır.

Belli bir yaşı kadar hiçbir dini sorumluluk kendine yüklenmeyen insanoğlu, fiziki ve biyolojik olgunluğun neticesinde hem iman hem de amel açısından sorumlu hale gelmektedir. Bu sebeple iman eden insan zamanı geldiğinde yapması gereken amelleri bilmekte, bu bilgisi sayesinde sorumlu olduğu veya olmadığı durumlara vakıf olmaktadır. İşte Hz. Peygamber'in İslam'ın üzerine bina edildiğini zikrettiği, beş esasa dayanan iman ve ibadetlerle ilgili bu bilgilere, ilmi hal bilgileri adı verilmektedir.

İlmihaller İslam kültürü ve İslam'ın yaşam biçimiyle ilgili zengin örnekler içeren eserlerdir. Bu sebeple ilmi haller değişik disiplinlerin faydalanması gereken önemli çalışma alanlarından biridir. Böyle bir önemi haiz olan ilmi haller üzerine hazırlanan bu çalışma, süreç içerisinde ortaya çıkan fikhî problemlerin tespit edilmesi ve bu problemlerin ilmi hallerde yer alıp almadığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu çalışmayla Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar ilmi hal olarak yazılmış ve bazı özelliklerinden dolayı tercih edilen ilmi haller içerik ve yöntemleri bakımından mukayese edilerek dönemler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar belirlenip ilmi hallerin toplumsal süreçle beraber yürüyüp yürümediklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

### **Araştırmanın Yöntemi**

Bu çalışmada incelenen eserlerin belirlenebilmesi için öncelikle Osmanlı döneminden günümüze kadar yazılmış olan ilmi haller hakkında genel bir araştırma yapılmıştır. Bu bağlamda konu ile ilgili daha önce hazırlanan makale ve tez çalışmaları incelenmiş, farklı dönemlerde yazılmış ve yazıldığı dönemin özelliklerini yansıtan ilmi haller belirlenmiştir. Akabinde her bir ilmi hal ve müellifi genel bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Tezin ana konusunu oluşturan ilmi haller içerikleri ve yöntemleri bakımından incelenirken bölümler şeklinde okunup mukayese edilmiştir. Mesela bütün ilmi hallerin namaz bölümü okunup ilmi hallerdeki namaz konusunun içerik bakımından benzer ve farklı yönleri tespit edilmiştir. Bu yapılırken müelliflerin kullandığı üsluba dikkat edilerek zikredilmesi gereken üslup özellikleri belirlenmiştir. Böylece ilmi hallerin bir bölümü içerisinde yer verdiği konular ve

bu konuları ele alış yöntemleri, ilmi hallerin içerik ve yöntem bakımından birbirleriyle olan farklılıkları daha sağlıklı bir şekilde tespit edilmiştir. Bu çalışmada mukayese edilen ilmi hallerin sayıca fazla olması ise çalışma esnasında karşılaşılan en büyük güçlük olarak zikredilebilir.

### **Araştırmanın Kaynakları**

Tez konusu ilmi hallerin dışında tezin konusu ile bağlantılı pek çok makale ve tez çalışması kaynaklık etmektedir. İlmihaller üzerine daha önce bir doktora ve ondan fazla yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır. Bu çalışmalar incelendiğinde bir konunun bir veya birden fazla ilmihal kapsamında ele alınıp incelendiği görülmüştür. Bazı tez çalışmaları ise birkaç ilmihalin birbirleriyle mukayesesi şeklinde hazırlanmıştır. Bu çalışmada ise farklı farklı dönemlerde yazılan dokuz farklı ilmihal birden fazla yönüyle mukayese edilerek incelenmiştir. Bu çalışma hazırlanırken faydalanılan konuyla ilgili literatür şöyledir:

Mediha AYNACI'nın *"Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhî Yönden Değerlendirilmesi"* isimli doktora çalışması, Fatma Gül ALTUN'un *"Kutbeddin İznîkî'nin 'Mukaddime'si ve Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslam İlmihali'nin Mukayesesi"*, Osman GÜMAN'ın *"XIX. Yüzyıl'da Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhî"*, Alimujiang ATAWULA'nın *"Kutbuddin İznîkî'nin 'Mukaddime' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili"*, Muharrem Sıddık GÜNAYDIN'ın *"Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslam İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşrî"*, Nur İlkay CERRAH'ın *"Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-Necât, Musahhah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi"*, Remzi KURTDEDE'nin *"Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslam İlmihali' Adlı Eseri, Muhteva Açısından Analizi ve Kur'an ile Karşılaştırılması"*, Ramazan BOZKURT'un *"Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri"*, Hasan KURT'un *"Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı (1923-1965)"*, Mehmet Emin ASLAN'ın *"Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi"*, Sinan OKUR'un *"Ailede Din Eğitime Yönelik Bir Meteryal İncelemesi: (Ev Okulu İlmihal Kitapları Örneği)"*, Lubjana SALİAJ'ın *"Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi"*,

Assyltay TASBOLAT'ın "*XIX. Yüzyıl Kazak Yazınında İlmihaller ve İtikadi İçeriği*", Islambek SHAPENOV'un "*Kazakistan'da İlmihal Geleneğinin Gelişimi*".

Bu kaynakların dışında çalışmada istifade edilen makale ve diğer çalışmalar tezin kaynakça bölümünde ayrıntılı olarak yer alacaktır.



## BİRİNCİ BÖLÜM

### İLMİHAL GELENEĞİ

#### I. İLMİHAL KAVRAMI

İlmihal, “ilim” ve “hal” kelimelerinden oluşan Arapça bir isim tamlaması olup, sözlükte “davranış bilgisi”<sup>1</sup> anlamına gelir. Arap dilinde telif edilen klasik dönem eserlerinde temel dinî bilgiler alanına işaret eden bazı kullanımları<sup>2</sup> mevcut ise de *ilmü’l-hâl* tamlaması, Arap dilinde bir terim haline gelememiş, Türkçe’de ise “ilmihal” formunda tek kelimeye dönüşerek “İslam dininin îtikât, ibadet ve ahlâk alanına dair temel bilgiler bütünü”<sup>3</sup> anlamında terimleşmiştir. İlmihalin terim anlamıyla ilgili pek çok tanım yapılmış olmasına rağmen aşağı yukarı hepsi aynı anlamı ifade etmektedir. Mesela ilmihalin terim anlamıyla ilgili “Bir Müslümanın günlük yaşantısında lâzım olan, kul-Allah, kul-kul ilişkilerini düzenleyen ve herkesin bilmesi gerekli olan bilgileri içeren ilim.”<sup>4</sup>, “Kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamı.”<sup>5</sup>, “Bir Müslümanın bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, temizlik, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri ve evlilik-boşanma hükümlerini öğreten kitaplara verilen isim.”<sup>6</sup>, “İnanç, ibadet, muâmelât, ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı.”<sup>7</sup> şeklinde tanımlar yapılmıştır.

<sup>1</sup> Hatice Kelpetin, “İlmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 139.

<sup>2</sup> Bu kullanımlar için bk. Hatice Kelpetin Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, *MÜİF Dergisi* 22 (2002/1): 28.

<sup>3</sup> Osman Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 23 (2014): 168.

<sup>4</sup> Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 247.

<sup>5</sup> Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal”, 26.

<sup>6</sup> Güman, Osman, “XIX. y.y. Nimet-i İslam Çerçevesinde İlmihal Fıkhı” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 26.

<sup>7</sup> Kelpetin, “İlmihal”, 139.

## II. İLMİHALLERİN YAZILMA AMACI VE ÖNEMİ

Osmanlı dönemindeki ilk ilmihal örneklerinin mukaddimelerinde ilmihal yazma geleneği, ergenliğe adım atan çocuklara ilk dinî bilgileri öğretmek ve gündelik işleriyle meşgul olan geniş halk kesiminin temel dinî bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bu ve benzeri amaçlar doğrultusunda pek çok ilmihal kaleme alınmış ve toplumun dinî yaşantısı üzerinde etkili olmuştur.

İlmihaller, bir Müslümanın ihtiyaç duyduğu temel bilgileri yani inanç esasları ve ibadetlere dair malumatı içermesi hasebiyle Müslüman bir ferdin her daim yanında bulundurması gereken eserler mahiyetindedir. Müslümanlar için başucu eserleri olan ilmihaller sayesinde Müslüman bir birey ihtiyaç duyduğu bilgileri öğrenmekte ve günlük hayatında uygulamaktadır. İlmihallerin bu önemi, ilmihallerin içerdiği bilgilerin doğru ve ihtiyaca cevap verecek biçimde hazırlanması konusunda gösterilmesi gereken hassasiyeti ortaya çıkarmaktadır.

Kısacası ilmihaller, dinî bilgilere ulaşılması ve karşılaşılan problemlerin çözümünü sağlaması bakımından Müslümanlar için önemli fonksyonları üstlendiği söylenebilir. Bu amacın teminine mâtuf olan ilmihaller, dinî bilgilerin topluma yayılmasını ve insanların bu bilgilere kolayca ulaşip hayatlarında tatbik etmelerini sağlamaktadır.

## III. İLMİHAL KİTAPLARININ TARİHİ SEYRİ

İlmihal kitaplarının tarihi seyri incelenirken kelime ve telif türü olarak kullanımı ayrı ayrı ele alınmalıdır. İlmihal kavramının kelime olarak erken dönemlerden itibaren telif türü olarak ise yakın dönem Osmanlı'da kullanıldığı görülmektedir.<sup>8</sup> Yusuf Ziya Yörükân “ilmihal” tabirinin eskiden beri var olduğunu, bir bilim dalı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullanıldığını bildirmektedir.<sup>9</sup>

Peygamber Efendimiz zamanından itibaren insanların ilmihal bilgisine duydukları ihtiyaçları karşılama biçimlerine bakıldığında, Hz. Peygamber döneminde yaşayanların ya Allah Resûlü'ne bizzat danıştıkları, onun söz ve fiillerini aldıkları ya da Allah Resûlü'nün taşraya gönderdiği öğretici kişiler

<sup>8</sup> Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal”, 28.

<sup>9</sup> Yusuf Ziya Yörükân, “İslam İlm-i Hâli”, *AÜİFD* 1 (1952): 5.

vesilesi ile sorularına cevap buldukları görülmektedir. İlk halifeler dönemi ve hemen akabinde ise bu ihtiyacın sahabe ve onlardan beslenen ikinci nesil âlimler vasıtasıyla karşılandığı, bunun da şifahi ağırlıklı olduğu müşahade edilmektedir. Bu dönemde Kur'an ve Sünnet karşılaşılan durumların çözümünde oldukça önemli iki kaynak olmuştur. Ancak bu süreçte ayet ve hadislerin yorumlanmasında içtihat veya fetvanın da kaçınılmaz olarak devreye girdiğini söylemek mümkündür. Böylece de mezhepleşme sürecinin başladığı görülmektedir.

Bu sürecin ilk örnekleri arasında Ebu Hanife'nin (v. 150/767) *el-Fıkhu'l-ekber*'i yer almaktadır. Bu eser ilmihallere dair zikredilebilecek yazılı ilk örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Esere bakıldığında, ilmihalin akâid ile ilgili kısmını içerdiği gözlenir. Yine bu hususta ilk örnekler arasında sayılabilecek bir diğer eser ise, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) "*Kitâbu's-salât*" ıdır. Bu eser, ilmihalin ibadet ve amel kısmına ait ilk deneme mahiyeti taşımaktadır. Tedvin hareketlerinin neticesinde ortaya çıkan akâid ve fıkıh risaleleri henüz müstakil hale gelmeyen ilmihal kitaplarından önce bu ihtiyaca pek çok yönden katkıda bulunmuş eserlerdir. Bunlar daha sonraki dönemlerde de ilmihal kitaplarının oluşumuna katkı sağlamışlardır.<sup>10</sup>

Anadolu Selçukluları devrinde (1075-1308) devletin, eğitim ve öğretime önem verdiği, dinî ve sosyal hayatı yönlendirmede belli bir programı ve siyaseti bulunduğu bilinmektedir. Ahilik, bu politikanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ahiliğin kurucusu Ahi Evran yani Şeyh Nasîruddin Mahmud el-Hoyi (v. 659/1262), ahilik teşkilatına dâhil ettiği insanların dinî eğitimiyle yakından ilgilenmiş, halka hitap eden eserler kaleme almıştır. Bu eserlerinden "*Menâhic-i Seyfi*" Anadolu'da telif edilen ilk ilmihal kitabı olarak kabul edilmektedir.<sup>11</sup>

Osmanlı öncesinde ilmihal kapsamında değerlendirilebilecek eserler var olsa bile bu geleneğin Osmanlı'nın kurulmasıyla sistemli hale geldiği söylenebilir. Bunun ilk örneği olarak Kutbüddin İznîkî'ye (v. 821/1418) ait *Kitâbu'l-Mukaddime* gösterilebilir. İznîkî bu eseriyle Türkçe ilmihal geleneğini başlatmış

<sup>10</sup> Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal", 29-30.

<sup>11</sup> Ahmet Uçar, "Anadolu'da İslâmî Hayatın Giriş Kapıları İlk Asırlar İlk İlmihaller", *Yedikta Dergisi* 113 (2018): 20; Ahmet Aydın, "Manzum Fıkıh Metinleri II", *Usûl İslam Araştırmaları* 27 (2017): 75.

ve Türkçenin ilim dili olmasına katkı sağlamıştır.<sup>12</sup> Kutbüddinzâde'nin (v. 885/1480) *el-İkdü's-semin ve'l-akdü'l-yemin*, vefat tarihi bilinmeyen Hasan b. Ali el-Hanefî'nin *Risâle fi'l-fıkh alâ mezhebi Ebî Hanîfe* isimli eserleri sayesinde ilmihal geleneği sistemleşme ve oluşma aşamasını tamamlayarak ardından gelen örneklerle de gelişimini tamamlamıştır.<sup>13</sup>

Gelişim dönemi eserleri içinde oluşum döneminde yazılmış eserler üzerine yapılan çalışmalar önemli bir yer tutmakla birlikte bu dönemde yazılmış müstakil eserlerde mevcuttur. Osmanlı sadrazamlarından Lutfî Paşa'nın (v. 971/1563) *Zübdetü'l-mesâil fi'l-i'tikâd ve'l-ibâdât* adlı Arapça eseri ile *Tuhfetü't-tâlibîn* isminde Türkçe îman ve ibâdetlerle ilgili eserleri, Mehmed b. Pîr Ali Birgîvî'nin (v. 981/1573) *Vasiyyetnâme'si*, Vecdî Ahmed Efendi'nin (v. 1070/1660) on bab ve yetmiş üç fasıldan oluşan Türkçe *Zübdetü'l-keîâm fîmâ yehtâcü ileyhi'l-hâss ve'l-âmm* isminde ibadet ve ahlâk konularını içeren eseri gelişim dönemi ilmihalleri arasında yer almaktadır. Şurunbulâlî'nin (v. 1069/1659) *Nûrû'l-îzâh*'ı, Kadızâdeler hareketinin temsilcisi Mehmed Üstüvanî'nin (v. 1072/1662) vaazlarının kaleme alınmasından oluşan risâlesi, XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen *Mızraklı İlmihal*'i, Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (v. 1095/1684) *Tuhfetü's-şâhân*'ı, İsmail Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) *Tuhfe-i Halîliye'si* de bu dönemde yazılmış ilmihal hükmündeki eserlerdir.<sup>14</sup>

Tanzimat'ın ilanından sonra ibtidâî, rüşdiye, idâdî, sultânî ve dârû'l-muallimîn gibi Batı tarzı yeni okulların açılması ve eğitim materyali ihtiyacının ortaya çıkması hasebiyle “ilmihal”, “malûmât-ı dînîyye”, “ulûm-i dînîyye” vb. adlar taşıyan pek çok ilmihal kaleme alınmıştır. Bu dönemde yazılan ilmihal eserlerine değişim ve yeni oluşum dönemi kaynakları denilebilir.<sup>15</sup> Bu dönemde yazılan ilmihaller arasında şu eserler sayılabilir: Hüseyin Remzi'nin (v. 1314/1897) *İlmihal*'i, İbn Âbidinzâde'nin *el-Hediyyetü'l-Alâiyye'si*, Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in *Zübde-i İlmihâl*'i (İstanbul 1305), Süleyman Paşa'nın (v. 1308/1891) *İlmihâl-i Kebîr* (İstanbul 1305) ile *İlmihâl-i Sagîr*'i (İstanbul 1305), Süleyman Âşîr'in *Tuhfetü'l-etfâl*'i (İstanbul 1306), Mustafa Bey'in *Telhîsü'l-*

<sup>12</sup> Cerrah, Nur İlkay, “Son Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-Necat, Musahhah Dürr-i Yekta ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010), 7.

<sup>13</sup> Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal”, 34.

<sup>14</sup> Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal”, 34-35.

<sup>15</sup> Güman, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, 170.

*mülahhas* (İstanbul 1310), *Mülahhas İlmihal* (İstanbul 1310) ile *Mufasssal İlmihal*'i (İstanbul 1314), Oflu Mehmed Emin Efendi'nin *Necâtü'l-mü'minîn*'i (İstanbul 1308), Ahmed Ziyaeddin'in *Vesîletü'n-necât*'ı (İstanbul 1313), Mehmed Zihnî Efendi'nin, *Ni'met-i İslâm*'ı (İstanbul 1316), İmamzâde Esad Efendi'nin (v.1267/1851) *Dürr-i Yektâ*'sı (İstanbul 1320), Mesud Mahmud'un *Muhtasar İlmihal*'i (İstanbul 1324), Halim Sabit'in (Şibay) (v. 1946) *Amelî İlmihal*'i, İskilipli Mehmed Âtîf'ın, *İslâm Yolu Yeni İlmihâl*'i (İstanbul 1338).

Meşrutiyet dönemindeki müfredat değişiklikleriyle birlikte ilmihal yazımındaki artış günümüze kadar farklı tarzlardaki örnekleriyle kendini göstermektedir.



## İKİNCİ BÖLÜM

### TEZDE ESAS ALINAN İLMİHALLER VE MÜELLİFLERİ

Çalışmanın bu bölümünde çalışmada incelenen ilmihal eserlerinin müellifleri ve yazmış oldukları eserler hakkında bilgi verilmektedir. Müellifin eserlerinden bu çalışmaya konu olan ilmihaller hakkında ise daha detaylı bilgi verilerek ilmihallerin genel perspektifi oluşturulmaktadır.

### I. KUTBÜDDİN İZNIKÎ VE İLMİHALİ

#### A. Hayatı

XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında yaşamış olan ulema arasında Kutbüddin İznîkî diye anılan Kutbüddin Şeyh Muhammed b. Muhammed el-İznîkî, İznîk'te doğmuş<sup>16</sup> olup Yıldırım Bayezid ve I. Mehmet devri âlimlerindendir.<sup>17</sup> Tahsilini memleketi İznîk'te, Hasan Paşa Alâeddin Esved ve Molla Fenarî gibi devrin âlimlerinden ders alarak tamamlamıştır. Aklî ve şer'î ilimlerde yetkin olan Kutbüddin İznîkî, İznîk Orhan Gazi Medresesi'nde hocalık yapmıştır.<sup>18</sup> İznîkî'nin ilmi kişiliğini şekillendiren iki önemli unsur vardır. Bunlardan birincisi Anadolu fikir ve bilim ortamı diğeri ise Orhan Gazi'nin 1336 yılında İznîk'te kurduğu üniversitenin ilk müderrisi Davud el-Kayserî'dir.<sup>19</sup>

İznîkî, bir taraftan İslam dünyasının Moğollar tarafından işgale uğradığı diğer yandan Ankara savaşının yaşanıp on yıllık fetret devrinin yaşandığı bir dönemde eğitim hayatını sürdürmüştür. Bu durum onun tahsil hayatını olumsuz yönde etkilemiş ve ilmi faaliyetlere gerektiği kadar önem verememiştir. Diğer taraftan Yıldırım Bayezid'in oğulları tahta geçebilmek amacıyla Timur'a

<sup>16</sup> İznîkî, kitabındaki “İstikbal-i Kible” bahsinde, “kendi şehrim İznîk'te” diye kendisinin İznîkli olduğunu beyan etmektedir. Bk Kutbuddin İznîkî, Kitâbü Mukaddime-i Salât (Süleymaniye Ktp. , Hamidiye, no. 550/1), 11a

<sup>17</sup> Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri II”, 76.

<sup>18</sup> Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları* ( Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 88.

<sup>19</sup> Kerime Üstünoğlu, *Kutbe'd-din İznîkî Mukaddime Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016), 39.

bağlılığını bildirmek istemiş ve ulemayı Timur'a elçi olarak göndermiştir. Bu amaçla İsa Çelebi, Kutbuddin İznikî'yi Timur'a elçi olarak göndermiş ancak Osmanlı birliğinin İsa Çelebi tarafından sağlanamaması İznikî'nin itibar kaybına uğramasına sebep olmuştur.<sup>20</sup>

Aklî ve naklî ilimlerde söz sahibi olan Kutbuddin İznikî 8 Zilkade 821'de (7 Aralık 1418) İznik'te vefat etmiş ve zaviyesinde defnedilmiştir.<sup>21</sup>

## B. Eserleri

Osmanlı kuruluş dönemi uleması eskiyi anlamaya çalışmalarından dolayı önceden yazılmış olan eserlere şerh, tâlik ve hâşiye yazmışlardır. İznikî gibi bu dönemin bazı uleması ise orijinal eserler kaleme almışlardır. Böylece Osmanlı'nın fikhî birikimini oluşturmuşlardır.<sup>22</sup>

Kutbüddin İznikî'nin adına kayıtlı *Tefsirü'l-Kur'ân, Mürşidü'l-Müteehhil, Bitin Yaratılması Hikmeti Hakkında Risale, İbn Arabî'nin Firavun'un İmânı Hakkındaki Risâlesine Reddiye, Yusuf Hakkında Risâle, Risâle fî Şerh-i Sübhaneke mâ Arafnâke Hakka Marifetik, Risâle fî Şehr-i Ramazân, Risale fî Salâti't-Teravîh, Kitâb fî İlmi't-Ta'bir* gibi pek çok eser mevcuttur.<sup>23</sup>

İznikî'nin yazmış olduğu ilmihal geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alan *Mukaddime* adlı eseri, bu çalışmada detaylı olarak incelenecek eserler arasında yer almaktadır. Bu sebeple İznikî'nin bu eseri hakkında kısaca bilgi verildi.

*Mukaddime*: namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadet konularının Hanefî mezhebine göre anlatıldığı, ayrıca inanç ve ahlâka dair meselelerin ele alındığı Türkçe ilmihal geleneğinin ilk örneklerindendir. İznikî, *Mukaddime*'nin girişinde Arapça ve Farsça yazılan eserlerden halkın yararlanamadığını, bu sebeple ilmihal konularını Türkçe anlatmak ihtiyacı doğduğunu söylemektedir.<sup>24</sup>

<sup>20</sup> Atawula, Alimujiang, “Kutbuddin İznikî'nin ‘Mukaddime’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 3-4.

<sup>21</sup> Reşat Öngören, “Kutbüddin İznikî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 485.

<sup>22</sup> Altun, Fatma Gül, “Kutbuddin İznikî'nin ‘Mukaddime’si ve Ömer Nasuhî BİLMEN’in ‘Büyük İslam İlmihal’inin Mukayesesi’” (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013), 9.

<sup>23</sup> Atawula, “Kutbuddin İznikî'nin ‘Mukaddime’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, 6-17; Üstünoğlu, *Kutbe'd-din İznikî Mukaddime*, 42-44.

<sup>24</sup> İznikî, *Mukaddime*, 1b

Eser, maddi ve manevi yaşamı besleyen, destekleyen bir özelliğe sahiptir. Zaman zaman pratik bilgiler de sunan eserin asıl amacı, insanlara din konusunda doğruları göstermek, onları iç huzura kavuşturmadır. Bu nedenle halk tarafından sevilmiş, benimsenmiş ve günümüze kadar gelmiştir. İznikî, yol gösterme amacıyla kaleme aldığı bu eserini karşısında bir cemaat varmış gibi sohbet, vaaz üslubuyla yazmıştır. Bunun sonucu olarak muhataplarına sıkça sorular sormuş ve onların yerine cevaplar vermiştir. Zaman zaman “*bilgil kim*”, “*anlagıl kim*” gibi ifadelerle uyarılarda da bulunmuştur. Konuşma üslubuyla yazılan eserde devrik cümlelerin ve ara cümlelerin çokluğu kimi zaman eserin anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Kutbüddin İznikî'nin âkil bâliğ olan her kimsenin bilmesi gereken farz-ı ayn bilgileri bir araya getirdiğini ifade ettiği bu eser, bir giriş ve bab adı verilen beş başlıktan oluşmaktadır. Bablar da birtakım bölümlerden meydana gelmekle birlikte bölümlerin sayısında birlik yoktur. Bölümler (1a, 1b)'den (40a, 40b)'ye kadar sıralanmaktadır. Her bölüm de kendi içinde maddelendirilmiştir. *Mukaddime*'de fasıl adı verilen yirmi üç tane kısım bulunmaktadır. *Mukaddime*'de sadece bab başlıkları bulunmaktadır. Konular belli başlıklar altında düzenli bir şekilde ele alınmamıştır. Bu özellikler eserin incelenmesini zorlaştırmaktadır. İznikî, eserin giriş bölümünde (1b/1-3a/4) eserin yazılış amacı, konusu ve kişiye farz olan amelleri iki bölümde ele alınacağından söz eder. Bu sebeple farz-ı ayn olan ilimler zahirî ve batınî ilimler olarak ikiye ayrılarak eserin iki ana bölümünü oluşturmuştur. Birinci babta (3a/5-7b/37) iman kavramı, Allah'ın sıfatları, şefaet, kader, iman-amel ilişkisi gibi kelâmî meseleler üzerinde durulmaktadır. İkinci bab (7b/38- 21b/9) da abdest ve namazla ilgili konular detaylı olarak incelenmektedir. Üçüncü bab (21b/10- 24a/33) da zekât, öşür, fitre ve hibe konularına ayrılmıştır. Dördüncü bab (24a/34-26a/23) da oruç konusu işlenmektedir. Beşinci bab (26a/24- 28b/16) da ise kısaca hac ve umre konuları üzerinde durulmakta ardından da uzun uzun batınî ilimler (28b/17-40b/39) yani ahlâk konuları anlatılmaktadır. İçerisinde fasıl olmayan tek bölümdür. Beşinci bölümde hac konularının ardından yeni bir bölüme başlanmamıştır. Oysa konu bakımından ayrı bir bab olması

gerekmektedir. Çünkü burada ahlâk konuları yaramaz sıfatlar ve iyi sıfatlar şeklinde ele alınmıştır.

## II. KADIZÂDE İSLÂMBOLÎ VE İLMİHALÎ

### A. Hayatı

Kadızâde İslâmbolî'nin asıl adı Ahmed bin Muhammed Emin Efendi'dir. 1133/1719'da doğup 1197/1783'te vefat etmiştir.<sup>25</sup> Kadızâde ıskât-ı salât mevzusunu açıklarken konunun daha iyi anlaşılması için kendi doğum tarihi üzerinden örnek vermiştir. Bu açıklama esnasında "bu abdu fakîrin doğum tarihi bin yüz otuz üç senesi Ramazân-ı şerîfin on yedinci Cuma gecesi birinci saatte vâkîdir"<sup>26</sup> ifadeleriyle doğum tarihini beyan etmiştir. Telkin konusunu açıklarken ise bu fakir için desinler ki, "Ya Ahmed bin Âmine!"<sup>27</sup> ifadesiyle annesinin isminin Âmine olduğunu bildirmiştir.

### B. Eserleri

Kadızâde, Birgivi'nin *Vasiyetname*'sine yazdığı şerhin dışında *Ferâidü'l-Fevâid* kitabını yazmıştır.<sup>28</sup> Tez konusu gereği incelenecek olan Kadızâde'nin *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*'si *Vasiyetname*'ye yazılmış olan şerhlerin en meşhuru ve en iyisi olduğu kabul edilmektedir.<sup>29</sup> Bu şerhi tamamladığı tarihi Kadızâde, "Bu şerh bin yüz yetmiş yılı safer ayının on dördü cumartesi günü ikindiden sonra tamam oldu."<sup>30</sup> ifadeleriyle bildirmiştir.

Kadızâde, eserin giriş bölümünde bu şerhi yazma amacını şöyle açıklamıştır:

"Din âlimlerinden olan Şeyh Takiyyüddin Muhammed bin Pir Ali Birgivi'nin yazdığı *Vasiyetname* aslında seçkin, güzel bir risale olup İslam dininin usul bilgilerinden Ehl-i Sünnet itikadını beyan ettikten başka ahlâka ait bilgilerden çoğunu ve fıkıh bilgilerinden en çok lazım olanları bildirir. Böylece kurtuluşu ve ahireti isteyen din kardeşlerimiz için saadete kavuşma vesilesi olup, ilim ve salâh sahipleri tarafından beğenilmiş ve muteber tutulmuştur. İlmini artırmak isteyenlerin bundan istifade edip doğru yolda yürümeye büyük bir gayret ve râğbetle

<sup>25</sup> Faruk Meyan, *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017), 10.

<sup>26</sup> Kadızâde İslâmbolî, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*, (İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1290), 225.

<sup>27</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 232.

<sup>28</sup> Meyan, *Kadızâde Şerhi*, 10.

<sup>29</sup> Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal", 53.

<sup>30</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 236.

çalıştıklarını görünce bazı yerlerini, zor anlaşılan kısımlarını açıklamam ve şerh etmem için din kardeşlerim rica ettiler, gayet açık, dili sade bir şerh yazmamı söylediler. Bu fakir de din kardeşlerime hizmet ve Allah u Teâlâ'dan rahmet ve mağfiret istemek için bu şerhi yaptım. Bitirdikten sonra adını Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye koydum.”<sup>31</sup>

Kadızâde bu açıklamayı yaptıktan sonra Allah u Teâlâ'ya hamd-u sena, Resulüne salât-u selam, âline, ashabına ve din âlimlerine selam ve iyi dua yapıp akide konularıyla kitaba başlamıştır. Kadızâde'nin, İmam Birgivî'nin *Vasiyetname*'sindeki üslubunu aynen devam ettirdiği görülmektedir. Birgivî'nin neden böyle bir başlangıç yaptığını da açıklamayı ihmal etmemiştir.

Kadızâde'nin *Cevhere*'sinde bölüm ve başlıklandırma sistemi olmamakla beraber “ahiret yolundakilere vasiyet” şeklinde konuya giriş yapıp mesele izah edilmeye başlanmıştır. Konuların bölüm ve başlıklara ayrılmamış olması eserin okunup anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Kadızâde, vasiyetlerine başlarken “son nefes ve ölüme dair vasiyetleri” hariç o vasiyeti içerisinde anlatacağı meselelere yer vermeyip konunun izahına başlamayı tercih etmiştir. Konular ele alınırken bir konu sistematığının olmadığı da görülmektedir. Bir konu ele alınırken başka bir konuya geçildiği daha sonra o konuya tekrar dönüldüğü görülmektedir. Bu konu karmaşasına rağmen Kadızâde'nin eserinde ele almış olduğu konular arasında Allah Teâlâ'nın sıfatları, meleklerle iman ve meleklerin çeşitleri, kitaplara peygamberlere iman, Hz. Peygamber'in hanımları ve çocukları, Hz. Peygamber'in doğuşu, vahyin gelmesi, hicreti ve vefatı, evliyanın kerameti, kabir azabı, kıyamet alametleri, ahiret ahvali, kaza ve kadere iman, İslam, din, şariat gibi terimler, günah, tövbe, mesh, cenaze, mezhepler, ahkâm-ı şer'iyye, tasavvufi ahlâki esaslar, el, göz ve diğer organların afetleri, haklar, faziletler, nafilâ namazlar, ölüm ve ölüyle ilgili hususlar, kefareti, abdest, gusül, teyemmüm, namaz ve namazla ilgili hususlar yer alır. Aslında bu eserin bir ilmihal eserinden ziyade iman konularına daha çok yer vermesi hasebiyle bir akide kitabı olduğu söylenebilir.

### III. MIZRAKLI İLMİHAL

Sade bir üslup, kısa ve basit cümlelerle kaleme alınan *Mızraklı İlmihal*'i Osmanlı toplumunda en çok okunan ve ezberlenen eserler arasında yer almıştır. Bu sebeple halkın din anlayışı üzerindeki etkisi oldukça fazladır. M. Kamil

<sup>31</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 2-3.

Yaşaroğlu *Mızraklı İlmihal*'in ismi ve yazıldığı tarih hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

"*Miftahu'l-cenne* olarak da bilinen ve Osmanlılar'da "ilmihal" adının kullanıldığı ilk eser olan *Mızraklı İlmihal*'in müellifi ve hangi tarihte yazıldığı kesin bir biçimde tespit edilememiştir. Adındaki "mızraklı" kelimesinin kaynağı hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte bu adlandırma kitabın genellikle kapağında ya da ilk sayfalarında yer alan sancak ve mızrak şekilleriyle ilgili olabileceği gibi eserin belirlenebilen tek yazma nüshasında (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1164) görülen "Mızraklı Efendi" ifadesiyle de bağlantılı olabilir. Kitapta zikredilen kaynaklar dikkate alındığında *Mızraklı İlmihal*'in XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı ortaya çıkmaktadır."<sup>32</sup>

Muhtasar ilmihaller grubunda yer alan *Mızraklı İlmihal*'de akâid, ibadet ve ahlâka dair konuların yer aldığı ve bu konuların belirli bir sistematığe göre düzenlenmediği görülmektedir. Mesela kitabın başında namaz hakkında kısa bilgiler verildikten sonra oruçla ilgili hükümlere geçilmiş, gusül, teyemmüm ve abdestin ardından tekrar namazın farzları, vacipleri ve adabı vb. konuları açıklanmıştır. Elli dört farzın akabinde zekât, kurban, hac konularına temas edilmiştir. Dört halife ve faziletleri hakkında bilgi verildikten sonra şer'i hükümler izah edilmiştir. Son olarak ise inanç ve ahlâk konuları ele alınmıştır. *Mızraklı İlmihal*'de ibadetlerin her birine ayrılan yer farklılık arz etmektedir. Şöyle ki; namaz hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılırken zekât, hac ve kurban bahislerine kısaca temas edilmiştir. İnanç, ibadet ve ahlâk konularının yer aldığı eserde özendirici bir üslupla amellerin faziletlerine yer verilmiştir.

#### IV. MEHMED ZİHNİ EFENDİ VE İLMİHALİ

##### A. Hayatı

Mehmed Zihni Efendi, 10 Temmuz 1846'da İstanbul'da dünyaya geldi.<sup>33</sup> Asıl adı, Mehmed olup üstün başarısı hasebiyle hocası tarafından kendisine "Zihni" mahlası verilmiştir.<sup>34</sup> Babası, mülkiye kaymakamlarından Mehmed Reşit Efendi, annesi Güzide Gülsüm hanımdır. Aile, İstanbul'un Vefâ semti yakınındaki Hızır Bey Mahallesi sakinlerindendir.

<sup>32</sup> M. Kamil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 5.

<sup>33</sup> Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 542.

<sup>34</sup> Hamza Ermiş, "Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11* (2005): 54.

Ulûm-i âliye (medrese öğretim üyeliği) şahadetnamesi alan Mehmed Zihni Efendi, 1280 Rebîulâhîr (1864 Eylül) ayında Bâb-ı Âlî Meclis-i Vâlâ mazbata odasında meslek hayatına başladı. Zihni Efendi, Bâb-ı Âlî Meclis-i Vâlâ mazbata odasında yaklaşık beş yıl icra ettiği vazifesinden sonra Matbaa-i Âmire'de Takvîm-i Vakâyi (resmi gazete)'in kâtiplik ve musahhihlik, Mekteb-i Sultânî Edebiyat-ı Arabiyye muallimliği ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Usul-i Fıkıh muallimliği vazifesini yerine getirmiştir.<sup>35</sup> Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de hocalık yaptığı dönemlerde pek çok kıymetli talebe yetiştirmiştir. Babanzade Ahmed Naim, Ali Nazîma, Kenan Rifa'i, Hanbelizade Muhammed Şakir, Abdülhak Şinasi Hisar, İsmail Hikmet Ertaylan ve Tevfik Fikret bunlardan bazılarıdır.

17 Muharrem 1332 (17 Aralık 1913) Çarşamba günü vefat eden<sup>36</sup> Mehmed Zihni Efendi, 1025 kitaptan oluşan kitaplığını Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.<sup>37</sup>

## B. Eserleri

Mehmed Zihni Efendi; Arap Dili ve Edebiyatı, Biyografi, Akâid, Dinler Tarihi, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf gibi alanlarda pek çok tercüme, şerh ve te'lif türü eser hazırlamıştır. Zikredilen sahalardaki eserlerini, ayrı ayrı tanıtmak bu çalışmanın sınırlarını aşacağından burada tez konusuyla ilgili olan *Nimet-i İslam* adlı eseri kısaca tanıtılacaktır. Diğer sahalardaki eserleri ise konuları altında liste halinde sunulacaktır.

*Nimet-i İslam*, Mehmed Zihni Efendi tarafından 1309/1892 yılında yazılmaya başlanmış 1323/1905 yıllarında basılarak yayınlanmıştır. Bu eser *Şürûnbülâli*'nin *Nûru'l-İzah*'ı ile onun şerhi için yazılmış olan *Meraku'l-Felâh* ve *Tahtâvî Haşiyesi*'nden faydalanılarak meydana getirilmiştir.<sup>38</sup> Bilindiği üzere eserin aslı Osmanlıcadır. Fakat pek çok yerde Arapça olarak çeşitli meseleler hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Müellifin giriş mahiyetinde kaleme aldığı

<sup>35</sup> Ermiş, “Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 56-57.

<sup>36</sup> Ermiş, “Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 61.

<sup>37</sup> Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, 542.

<sup>38</sup> Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm Büyük İslâm İlmihali*, çev. Mustafa Özcan (İstanbul: Özgü Yayıncılık, t.y), 32.

28 sayfalık kısmın sonundaki ifadelerinden bu kitabı yazmaya nasıl başladığı öğrenilmektedir:

“Allah’ın hamdi ile 1309 senesi Zilhicce ayının 28. günü cumadan sonra bu kısmın yazılması tamamlanmıştır. Cenab-ı Hak bana bu kısmı yaz günlerinden 4,5 günde yazmayı lütfetti. Çalışmamı, Üsküdar’a bağlı Kızıl Toprak mescidi karşısında kiraladığım, sivrisinek çokluğundan kurduğum güzel cibinliğin bulunduğu yazlıkta yaptım. Ben günahkâr, çok zengin olan Rabbime muhtaç Mehmed Zihni, dilerim ki Allah ona yardımcı olsun. Efendimiz Muhammed (s.a.v)’e ve bütün peygamberlere Allah salât ve selam eylesin. Hamd âlemlerin Rabbinedir”<sup>39</sup>

*Nimet-i İslam*’ın orijinal baskıları birinci kısım, ikinci kısım ve üçüncü kısım olarak ayrı tarihlerde yapılmıştır. Birinci kısım giriş ve itikad kanularına dair bir özettir. İkinci kısım; taharet, salât, savm, hac, sayd, zebaih ve udhiye kitaplarından, üçüncü kısım ise nikâh ve boşanma ile ilgili hükümlerden oluşmaktadır.

Zihni Efendi, kitaplarına besmelenin ardından her kitabın bir önceki kitapla bağlantısını kurarak başlamıştır. Mesela oruç kitabına başlarken “Savm oruçtur. Namaz gibi bedenle yapılan bir ibadet olduğundan namazdan sonra anlatılmıştır”<sup>40</sup> ibaresiyle önceki kitapla taallukunu bildirmiştir. Kitap içerisinde ele alacağı konuları ise kısaca zikretmekle yetinmiştir. Münâkehât ve müfarakat kitabında yeni bir kısma başlaması hasebiyle hem önceki bölümle bağlantısını hem de işleyeceği konuları diğer kitaplarından daha ayrıntılı olarak açıklamıştır. Şöyle ki:

“Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla. Allah u Teâlâ’ya hamdolsun. *Nimet-i İslam*’ın ikinci kısmı hac kitabı ve onun ekleri ile son bularak ibadet çeşitleri, onlara vesile olan meselelerle birlikte tamamlanmış olduğundan sıra nikâh ile ilgili meselelerin anlatılmasına gelmiştir. Bu kısma başlangıç olacak nikâh kitabı el-vücuhu’l-milah fi fusuli’n-nikah adıyla, ayrılıp boşanma ile ilgili meselelerle birlikte hepsi *Nimet-i İslam*’a ikinci kısım olmuştur. Bütün bölümleri ile talak kitabı ikinci kitap olmuş Rada’ kitabı ondan sonra gelmiştir. Nafaka meseleleri nikâh kitabının sonu ile münasebeti bakımından iddet meselelerinin sonuna konmuştur. Yemin kitabı da özet olarak ilâ bölümüne konmuştur. Rada’ kitabından önce daiyy ve lakitin hükümlerinden bahsolunmuştur.”<sup>41</sup>

Mehmed Zihni Efendi’nin diğer sahalardaki eserleri ise şöyledir:

Arap Dili ve Öğretimi:

- *el-Müntehab fi ta'limi lugati'l-Arab* (İstanbul 1303)

- *el-Muktedab mine'l-Müntehab fi ta'limi lugati'l-Arab* (İstanbul 1304)

<sup>39</sup> Mehmed Zihni, *Nimet-i İslam*, (İstanbul: y.y., 1398), 28.

<sup>40</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 880.

<sup>41</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1175.

- *el-Müşezzeb fi sarfi ve nahvi lisâni'l-Arab* (İstanbul 1311)
- *el-Kavlü'l-ceyyid fi şerhi ebyâtî't-Telhis ve şerhayhi ve haşiyeti's-Seyyid* (İstanbul 1304, 1327; Kazan 1321 / 1903)
- *Kitabü't-Teracim* (İstanbul 1304)
- *Feyz-i Yezdân Tercüme-i Nasîhatü'l-ihvân* (İstanbul 1292)
- *Atvâku'z-zeheb Tercümesi* (İstanbul 1290)

#### İslamî İlimler:

- *Usûl-i Fıkıh (Husûlü 'n-nekh fi usûli 'l-fıkh;* (İstanbul 1309, 1312, 1314) .  
*Elgâz-ı Fıkhiyye* (İstanbul 1309)
- *Hanımlar İlmihali* (İstanbul 1313)
- *Kızlar Hocası (Küçük Hanımlar ilmihali;* İstanbul 1312, 1316, 1324)
- *el-Muhtasarât fi mesâili't-tahârât ve'l ibâdât* (İstanbul 1332)
- *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmiî's-sagir ve'l-Meşârik min hadisi hayri'l-halâik* (İstanbul 1310; II, 1311)
- *el-Kavlü's-sedid fi ilmi't-tecvid (Tecvid-i Cedit;* İstanbul 1328)
- *Tuhfetü'l-erîb fi'r-reddi âla ehli's-salib Tercümesi* (İstanbul 1291)
- *el-Münkizu mine'd-dalâl Tercümesi* (İstanbul 1287)
- *Sihâmü'l-İsâbe fi kenzi' d-daavâti'l-müstecâbe Tercümesi* (İstanbul 1313)

#### Biyografi:

- *Meşâhîrü'n-nisâ I-II* (İstanbul 1294-1295)
- *Buğyetü't-tâlib fi tercemeti Tuhfeti'r-râgıb* (İstanbul 1332)

#### Tashih ve Talikleri:

- *Sahih-i Buhâri I-VIII* (istanbul 1315)
- *Sahih-i Müslim* ("Kitabü'l-cihad"ın kırk üçüncü babı"Gazvetü Hayber"e kadar; İstanbul 1329-1332)
- *Sâgâni, Meşâriku'l-envâri 'n-nebeviyye* (İstanbul 1311)
- *İbn Melek, Şerhu Menâri'l-envâr* (İstanbul 1292 )
- *Radi el-Esterâbâdî, Şerhu's-Şâfiye* (İstanbul 1290)
- *Seyyid Abdullah el-Hüseynî, Şerhu's-Şâfiye* (İstanbul 1293)<sup>42</sup>

<sup>42</sup> Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 542-543.

## V. ÖMER NASUHI BİLMEN VE İLMİHALİ

### A. Hayatı

Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen, Erzurum'un Ilıca nahiyesine bağlı Salasor köyünde 1883 (hicri Rebiülevvel 1300, Rumi 1299) tarihinde doğdu. Babası Hacı Ahmed Efendi, annesi Muhibe Hanım'dır. Babasının vefatından sonra amcası Ahmediye Medresesi müderrisi Abdurrezzâk Efendi'nin himayesinde yetişmiştir.<sup>43</sup> Rahmi Yaran, Bilmen'in eğitim hayatıyla ilgili şu bilgiye yer vermektedir:

“İlk tahsilini amcası Abdurrezzak İlmî Efendi ile Erzurum müftüsü Müderris Hüseyin Hâkî Efendi'den alan Ömer Nasuhi, hocalarının ard arda vefatı üzerine tahsiline devam etmek amacıyla İstanbul'a gitmiş ve burada önce Fatih dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerine devam edip icazet almış, daha sonra imtihanla girdiği Medresetü'l-Kudât'ı aliyyü'l-âlâ (pekiyi) dereceyle bitirip Ruus (doktora) imtihanını da kazanarak Fatih dersiamlarının arasına katılmıştır.”<sup>44</sup>

Eylül 1912'de Beyazıt dersiamı olarak göreve başlayan Bilmen, çeşitli kurumlarda müderrislik, mülazımlık ve dersiamlık görevlerini icra etmiştir. 16 Haziran 1943'te İstanbul müftülüğüne getirilen Bilmen, 30 Haziran 1960 tarihinde Diyanet İşleri başkanlığına tayin edildi ve henüz bir yılını doldurmadan 6 Nisan 1961'de emekliye ayrıldı.<sup>45</sup> Bilmen emekli olduktan sonra İstanbul'a dönmüş, orada ilmî çalışmalarına ağırlık vermiş, önemli eserlerinden birisi olan sekiz ciltlik tefsirini emekliliğinden sonra beş yılda yazmıştır. İlim dünyamıza pek çok eser katan Bilmen, 12 Ekim 1971'de 87 yaşında vefat etmiştir.<sup>46</sup>

### B. Eserleri

Ülkemizde ilmihal müllifleri arasında önemli bir yere sahip olan Ömer Nasuhi Bilmen, birçok alanda eserler kaleme almıştır. Ancak bu eserler arasında en çok *Büyük İslam İlmihali* adlı eseri şöhet bulmuştur.

<sup>43</sup> Rahmi Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 162.

<sup>44</sup> Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, 162; Altun, “Kutbuddin İznîkî'nin “Mukaddime”si ve Ömer Nasuhî Bilmen'in “Büyük İslam İlmihal”inin Mukayesesi” 10.

<sup>45</sup> Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, 162; Günaydın, Muharrem Sıddık, “Ömer Nasuhî Bilmen'in ‘Büyük İslam İlmihali’ Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri’ ”(Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2015), 31-35.

<sup>46</sup> Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, 162; Günaydın, Muharrem Sıddık, “ ‘Büyük İslam İlmihali’ Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri’ ”, 35.

Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*'nin önsözünde kısa bir ilmihal tanımı verdikten sonra ilmihallerin Müslümanlar için önemine değinmiş, akabinde bu eserini niçin kaleme aldığını şu cümlelerle açıklamıştır:

“Muhtelif mesleklere ayrılmış olan dindaşlarımızın dinî ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılayabilecek bir ilmihal kitabı yazılmasına birçok zatlar tarafından lüzum görülmekte ve bu hususta acizlerine müracaat edilmekte idi. Binaenaleyh mukaddes dinimizin itikada, nezafete, ibadete, kerahiyet ve istihsane, ahlâka dair başlıca hükümlerine ve bir kısım büyük peygamberlerin mübarek sîretlerine İslam dininin tarihçesine ait ve on kitaptan müteşekkil olmak üzere oldukça büyük bir ilmihal kitabı yazmayı bir vazife bildim. Allah u Teala hazretlerinden yardımlar dileyerek bu vazifeyi ifaya başladım, en kıymetli, en muteber din kitaplarımıza müracaat ettim, ibadetler kısmını daha uzunca yazmaya çalıştım. O kerim feyyazın lûtf ve inayetiyle vücuda gelen bu esere *Büyük İslam İlmihali* adını verdim.”<sup>47</sup>

Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*'ni on kitap halinde kaleme almıştır. Bu kitaplar: birinci kitap, akâide; ikinci kitap, taharet ve sulara; üçüncü kitap, namaza; dördüncü kitap, oruç, yeminler, adak ve kefaretlere; beşinci kitap, zekât ve fıtır sadakasına; altıncı kitap, hacca; yedinci kitap, kurbanda, vesaire kesilen hayvana ve avlara; sekizinci kitap, kerâhiyet ve istihsana; dokuzuncu kitap, İslâm ahlâkına; onuncu kitap, isimleri Kur'ân'da zikredilen büyük peygamberlerin mübarek sîretlerine ve tarihçelerine dairdir. Bilmen, her bir kitabının başında o kitapta açıklayacağı konuları tek tek sıralayarak bölüm hakkında okuyucuyu fikir sahibi kılmış, daha sonra vermiş olduğu başlıkların içeriğini ele almaya başlamıştır. Bilmen, içeriği ele alırken bilinen ilmihal metotlarından farklı olarak maddelendirme yöntemi kullanmıştır.

Bilmen, eserde konuları ele alırken meselenin daha iyi anlaşılması veya tekrara düşülmemesi amacıyla ilmihalinin herhangi bir bölümünde ele aldığı konulara gönderme yapmıştır. Bu göndermeleri başka bir kitaba; “beşinci kitaba müracaat ediniz”, “bu iki şarta dair ikinci kitabın (93 ve 95) cü meselelerine bakılmalı”, başka bir başlığa; “misafirler bahsine müracaat”<sup>48</sup>, başka bir maddeye; “146. meseleye müracaat” veya sayfa numarasına “zeval vakti için 113'üncü sahifeye bakınız” şeklinde yapmış olduğu görülmektedir. Bilmen, her bir kitabını sonlandırırken Hak Teâlâ'ya o kitapta ele aldığı meselelerle bağlantılı niyazda bulunmuştur. Mesela hac konularını ele aldığı altıncı kitabın sonunda “feyiz ve inayetine nihayet bulunmayan Allah u Azimuşşan Hazretlerinden sızlanarak niyaz

<sup>47</sup> Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1968), 4.

<sup>48</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 112.

ederiz ki bu ziyaret şerefine bizleri de nail buyursun... Âmin”<sup>49</sup> şeklinde niyazda bulunduğu görülmektedir. Bazı bölümleri ise Allah’a hamd Resulullah’a salat u selam getirerek sonlandırmıştır.<sup>50</sup>

Önsözde belirttiği "Dindaşlarımızın dinî ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılayabilecek bir ilmihal kitabı yazılması" gayreti içerisinde olan Bilmen, o dönem insanının dinî anlamda bilmesi gerektiğini düşündüğü konuları eserine dâhil etmiştir. Bu sebeple o güne kadar yazılmış olan ilmihal eserlerinde yer almayan "siyer-i enbiya" bölümüne yer verdiği söylenebilir.

Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali*’nden başka kaleme aldığı eserleri şöyledir:

- *Büyük Tefsir Tarihi I-II* (Ankara 1955-1961).
- *Muvazzah İlm-i Kelâm* (İstanbul, 1955).
- *Dini Bilgiler* (Ankara 1959).
- *Kur’ân-ı Kerim’in Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri I-VIII* (İstanbul, 1963-1966).
- *Hikmet Goncaları* (İstanbul. 1963).
- *Nüzhetü’l-Ervah: Farisî Divançe ve Tercümesi* (İstanbul, 1968).
- *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul, 1967).
- *Nesayih-i Kur’aniyye: Kur’an-ı Kerim’den Dersler ve Öğütler* (İstanbul, 1995).
- *Sure-i Feth’in Türkçe Tefsiri, İ’tila-i İslâm ve İstanbul’un Tarihçesi ve Fethi* (İstanbul, 1953).
- *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler: Müftülük, Vaizlik ve Hayrat Hademeliği İmtihanına Girecekler İçin Yardımcı Kitap* (İstanbul, 1959).
- *Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri* (İstanbul, 1928).
- *Dini ve Felsefe-i Ahlâk Lügatçesi* (İstanbul, 1967).
- *Mülehhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiyye* (İstanbul, 1962).
- *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İ’tikadları* (1948).

---

<sup>49</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 407.

<sup>50</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 493.

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Beyânü'l-Hak, Sırât-ı-Müstakîm ve Sebîlu'r-Reşâd* dergilerinde çeşitli makaleleri yayımlanmış, ayrıca 1904'te *İki Şükûfe-i Taaşşuk* adlı bir de roman yazmıştır.<sup>51</sup>

## VI. TÜRKİYE DİYANET VAKFI/ İLMİHAL I-II

Diyanet yayınlarından iki cilt olarak yayınlanan, Akâid, ibadetler, haramlar ve helâller, aile hayatı, ticarî ve sosyal hayat gibi pek çok meselenin ele alındığı bu ilmihal Prof. Dr. Hayreddin Karaman, Prof. Dr. Ali Bardakoğlu, Prof. Dr. Yunus Apaydın'dan oluşan ilmi müşavere ve redaksiyon heyeti ile Prof. Dr. Hüseyin Algül, Prof. Dr. Yunus Apaydın, Prof. Dr. Ali Bardakoğlu, Prof. Dr. İbrahim Kâfî Dönmez, Prof. Dr. Mehmet Erkal, Prof. Dr. Ömer Faruk Harman, Prof. Dr. Ahmet Saim kılavuz, Prof. Dr. Süleyman Uludağ, Prof. Dr. M. Akif Aydın, Prof. Dr. Mustafa Çağrı ve İrfan Yücel tarafından oluşan telif heyeti tarafından kaleme alınmıştır.

İlmihalin önsözünde bildirildiği üzere bu çalışmanın amacı:

"İlmihal kültürü çerçevesindeki problemleri güncelleştirmek ve günceli de problem edinmek, dinî-fikhî hükümlerin anlatımında klasik doktrindeki farklı görüşlerin ve şekli tartışmaların arasına sıkışıp kalmadan fakihlerin yaklaşım tarzlarını ve demek istediklerini araştırmak hem geleneksel fıkıh kültürünü vermek hem de bu bağlamda mâkul ve uygulanabilir bir çözüm önerisi getirmektir."<sup>52</sup>

Eser Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınarak hazırlanmış ancak pek çok mevzuda diğer fıkıh mezheplerinin ve çağımız İslâm bilginlerinin görüşlerine de yer verilmiştir. Bu eserde kaynakça bölümü olmamakla birlikte önsöz kısmında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, *Büyük İslâm İlmihali* ve genel fıkıh literatüründen âzami ölçüde yararlanıldığı bildirilmiştir.<sup>53</sup>

Bu ilmihalin birinci cildinde Müslümanın yaratan karşısındaki konum ve sorumluluğu, ikinci cildinde ise, Müslüman'ın toplum içindeki konumu ve ilişkileri ele alınmıştır.

<sup>51</sup> Altun, "Kutbuddin İznîkî'nin "Mukaddime"si ve Ömer Nasuhî Bilmen'in "Büyük İslam İlmihal"inin Mukayesesi", 11-14.

<sup>52</sup> Ali Bardakoğlu vd. İlmihal I-II "İman ve İbadetler- İslam ve Toplum (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 1: XX.

<sup>53</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: XX.

## VII. İSLAM İLMİHALİ/ İFAV

Değişen toplum şartlarına bağlı olarak insanların ilgi ve ihtiyaçlarının değişmesi ve bu değişim neticesinde içtihadî görüşlerde değişimin meydana gelmesi tabidir. Bu sebeple insanların ihtiyaçlarına paralel olarak pek çok ilmihal eseri kaleme alınmıştır. *İslam İlmihali* bu düşüncelerle Fahrettin Atar, İlyas Çelebi, Mehmet Erdoğan, Rahmi Yaran tarafından sade bir dil, kolay anlaşılır bir üslup ile kaleme alınmıştır. Hanefî Mezhebi esas alınarak kaleme alınan bu eserin diğer mezheplerin görüşlerine de zaman zaman yer verildiği görülmüştür. Ayrıca konular işlenirken naklî delillere yer verilmeye ihtimam gösterilmiştir.

Beş kısım ve pek çok bölümden oluşan bu ilmihalin birinci kısmında “Din Kavramı ve İslam Dini”, ikinci kısmında “İbadetler”, üçüncü kısmında “Aile Hayatı”, dördüncü kısmında “Haramlar ve Helaller”, beşinci kısmında ise “Güzel Ahlâk ve Siyer” konuları ele alınmıştır. İlmihalin akâid ve kelam kısmı Kelam Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. İlyas Çelebi; ibadet kavramı, taharet ve namaz bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Fahrettin Atar; oruç, hac, kurban, yeminler ve kefaretlar, aile hayatı bölümü Arap Dili ve Belagatı öğretim üyesi Dr. Rahmi Yaran; zekât, dua, adak, helaller-haramlar, siyer ve ahlâk bölümü ise İslam Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Erdoğan tarafından yazılmıştır.

## VIII. BÜYÜK ŞAFİİ İLMİHALİ

1930 senesinde Mardin’de dünyaya gelen Halil Günenç, Türkiye’nin müftüsü lakabıyla tanınmaktadır. Halfeti, Kızıltepe, Urfa müftülükleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı Haseki Eğitim Merkezi’nde Fıkıh ve Tefsir hocalığı yapan Günenç’in birden çok Türkçe ve Arapça eserleri mevcuttur. *Büyük Şafî İlmihali*, *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, *Tenvir-ul Kulüb*, *er-Resul*, *er-Risaletü'l-Ahmediyye*, *el-Mucizatü'l-Kur’aniyye*, *Reidü’s-Şebal*, *Nesefî Tefsiri Haşiyesi*, *Erbain-i Neveviye Şerhi*, *İslam’ın Sesi*, *Şâfî Cep İlmihali* Günenç’in eserleri arasında yer alır.<sup>54</sup> Bu eserlerinden tezin konusu kapsamında yer alan Büyük Şafî İlmihali detaylı olarak incelenecektir.

<sup>54</sup> İhsan Işık, "Gönenç, Halil", *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* (Ankara: Elvan Yayınları, 2006), 4: 1481-1482.

Günenç'in Büyük Şafî İlmihalini hazırlamadaki amacı Şâfî mezhebinin mensuplarına ihtiyaçları olan ilmihal bilgilerini anlatmaktır.

Günenç, Hanefî mezhebine göre yazılan ilmihallerin diğer mezhep görüşlerine zaman zaman atıfta bulunmaları gibi kendisi de özellikle Hanefî mezhebinin görüşlerine atıflar yapmıştır. Günenç, birinci bölümde akâide dair meseleleri, ikinci bölümde ibadetler ve mukaddimelerini, üçüncü bölümde de muamelata dair hususları Şâfî mezhebinin görüşleri etrafında açıklamıştır. Burada dikkat çeken husus ise muamelata dair yazdığı üçüncü bölümün içerisinde münâkehât, ukubat ve feraize dair açıklamalar yapmış olmasıdır. Hatta ibadet konularına dâhil olan kurban bahsi de muamelat bölümü içerisinde ele alınıp incelenmiştir.

Günenç, Hanefî ilmihallerinde genelde görülen itikadi ve fıkhi mezheplerin ortaya çıkmaları ile ilgili süreçlere, mezheplerin kabul edilen imamları hakkındaki bilgilere yer vermemiştir. Yazar, ilmihalin en sonunda, sadece imam Şâfî ve mezhebi hakkında bilgiler vermiştir. Günenç çalışmasında ilmihallerde genel olarak “İslam ahlâkı” başlığı altında açıklanan konulara da yer vermemiştir.

## **IX. MUHTASAR İSLAM İLMİHALİ**

Halen Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğretim Üyesi olan Prof. Dr. Abdurrahman Haçkalı, 2006-2008 yıllarında “YÖK” tarafından görevlendirme yoluyla gittiği Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi öğretim üyesi olarak çalıştığı dönemde Kırgızistan'ın ihtiyaçlarını da gözönüne alarak bu eseri hazırlamıştır. 2008 yılında Kırgızistan'da kaleme alınan bu eser, Türkiye Türkçesiyle basıldığı gibi Kırgızistan Türkçesiyle de “Kıskaç İslam Negizderi” adıyla basılmıştır.

Bu ilmihal Kırgızistan'da ilmihale olan ihtiyacı karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Dolayısıyla, inanç, ibadet ve ahlâk konularının yanında, Kırgız halkının ihtiyaçları doğrultusunda evlenme, boşanma, helaller, haramlar ve günlük hayatla ilgili pek çok mesele dâhil edilerek on altı bölüm şeklinde hazırlanmıştır. Kırgız halkı Hanefî mezhebine mensup olduğu için meseleler Hanefî mezhebine göre ele alınmıştır.

İlmihalin giriş bölümünde din kavramı, birinci bölümünde İslam inancının esasları, Ehli Sünnet itikadı, ikinci bölümünde hükümler ile ilgili kavramlar, üçüncü bölümünde İslam'da İbadet, dördüncü bölümünde temizlik, beşinci bölümünde namaz, altıncı bölümünde oruç, yedinci bölümünde zekât, sekizinci bölümünde hac ve umre, dokuzuncu bölümünde kurban ibadeti, onuncu bölümünde yeminler, adaklar ve kefaretlar, on birinci bölümünde İslam aile hukuku, on ikinci bölümünde günlük hayatımızda helaller ve haramlar, on üçüncü bölümünde haram kazanç yolları, on dördüncü bölümünde Müslüman şahsiyetinin temel özellikleri, on beşinci bölümünde büyük günahlar, son bölümünde ise İslam mezhepleri konuları ele alınmıştır. Konular ele alınırken sade ve yalın bir dil kullanılmıştır. Eserde her Müslüman'ın bilinmesi gereken bilgiler detaylara girilmeden nasslarla delillendirilerek aktarılmıştır.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### İLMİHAL GELENEĞİNDE İÇERİK

Başlangıçta imânî, amelî ve ahlâkî konular üzerine inşa edilmiş olan ilmihallere süreç içerisinde halkın ihtiyacına binaen yeni konuların eklendiği görülmektedir. İlmihallerde ele alınan ortak konular içerik bakımından mukayese edildiğinde ise bazı farklılıkların olduğu gözlemlenmiştir. İşte bu bölümde, ele alınan ilmihallerdeki konular içerik bakımından mukayese edilerek zaman içerisinde ilmihallerde içerik bakımından meydana gelen değişim ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle ilmihallerin içeriği bakımından genel bilgiler verilip akabinde tez konusu ilmihallerin içerikleri bölümler halinde tek tek incelenerek mukayese edilmiştir.

#### I. İLMİHALLERİN İÇERİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

İlk ilmihallerin mukaddimelerinde yer alan ilmihal yazma gerekçeleri incelendiğinde ilmihal geleneğinin, ergenliğe adım atan çocuklara ilk dinî bilgileri öğretmek ve halkın temel dinî bilgi ihtiyacına cevap vermek amacıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.<sup>55</sup> Zaman ilerledikçe ilmihaller değişik kesim ve durumdaki insanlara hitap edecek tarzda, bazen de yalnızca bir mezhebin esaslarını ihtiva edecek şekilde kaleme alınmıştır. Bundan dolayı ilmihal eserlerini kendi içerisinde birtakım tasnife tabi tutmak mümkündür. İlmihaller hacimlerine göre mufassal, muhtasar ve ansiklopedik şeklinde tasnif edilebildiği gibi konularına göre de bir tasnife tabi tutulabilirler. Bunun sonucunda şöyle bir tasnif zikredilebilir;

*Muhatap kitle dikkate alınarak kaleme alınmış olan ilmihaller:* Bu ilmihaller içerik açısından daha özel bir kitleyi hedeflemiştir. Bu kapsamda ele alınan ilmihallere aile ilmihalleri, kadınlara veya kızlara özel ilmihaller, gençler ve çocuklar için kaleme alınan ilmihaller örnek olarak verilebilir.

<sup>55</sup> Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, 168-169.

*Yalnızca bir konuya hasredilmiş ilmihaller:* Bu tür ilmihallerde genel olarak ele alınan herhangi bir konu detaylıca işlenmiş ve hedef kitle üzerinden bir konunun öğretimi esas alınmıştır. Namaz ilmihali, oruç ilmihali, zekât ilmihali, hac ve umre rehberi şeklinde yazılan ilmihaller bu gruba örnek olarak verilebilir.

### **A. İlmihallerde Genel Kabul Gören veya Görmeyen Konular**

Bilindiği gibi ilmihal eserleri, Müslümanın bilmesi gereken temel hükümlerin halka ulaştırılması ve bu bilgilerin halk tarafından öğrenilmesi amacıyla yazılmış kitaplardır. Bu sebeptendir ki ilmihallerin öncelikli olarak ele aldıkları konular inanç ve ibadet konularıdır.

Osmanlı kuruluş dönemi ve hemen akabinde yazılan ilmihallerin muhtevasının belirlenmesinde Cibril hadisi olarak bilinen hadisi şerifteki “İslam, iman ve ihsan” kelimelerinin anlamlarının açıklanması önemli bir kriter olmuştur. Bu sebeple bu dönemde yazılan ilmihallerde imânî, amelî ve ahlâkî konular ele alınmıştır. Bu şekilde üçayak üzerine inşa edilmiş olan ilmihallerin, zaman zaman bireyin günlük yaşayışını düzenleyen kurallar üzerinden çeşitlendirildiğinde ise muamelat konularının ilmihallere dâhil edildiği görülmektedir. Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* gibi bazı ilmihallerde bu konulara ek olarak fıkıh kitaplarında “kitabu'l-istihsan” veya “kitabu'l-kerahiyye” başlığı altında ele alınan konular ile Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin hayatlarının açıklandığı siyer bölümünün dâhil edildiği görülmüştür.

### **B. İlmihallerde Zamana Göre Yer Verilen veya Çıkartılan Konular**

XV. yüzyıldan günümüze kadar yazılmış olan tez konusu dâhilindeki ilmihaller incelendiğinde zaman ilerledikçe ilmihallerin içeriğinde bir değişim olduğu gözlenmektedir. İlmihal geleneğinin ilk örneğini teşkil eden İznîkî'nin *Mukaddime*'si ile Kadızâde'nin *Cevhere*'si ve *Mısraklı İlmihal*'de akâid, ibadetler ve ahlâk konuları yer alırken Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'ında ahlâk konularının yer almadığı bunun yerine münâkehât (evlenme-boşanma) konularının ilmihal geleneğine dâhil olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde 1947-1948 yılları arasında yayımlanan ve halkın ihtiyacını karşılaması hasebiyle yoğun ilgi gören Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*, ilk kez kerahiyat ve istihsan bölümü ile siyer bölümüne yer vererek içerik bakımından ilmihal geleneğine katkı sağlamış olup kendisinden sonra yazılan ilmihallere örnek teşkil etmiştir.

Son dönemde yazılan ilmihallere muhteva bakımından *Büyük İslam İlmihali* örneklik ediyor olmasına rağmen zamanın ilerlemesiyle ortaya çıkan yeni meselelerin ilmihal konularına dâhil edildiği görülmektedir. Bu bağlamda en geniş muhtevaya sahip olan TDV İlmihaline siyasal hayat, çalışma hayatı, sosyal hayat, hukuki ve ticari hayat konularının dâhil olduğu görülmektedir.

Yazıldıkları dönemin inanç, ibadet, ahlâk ve güncel meseleleri ile ilgili İslam'ın öğretilerini hedef kitlelerine anlatmaya çalışan ilmihallere her geçen gün halkın ihtiyacına binaen yeni konular eklenirken bütünüyle ilmihallerden çıkartılan konular olmadığı görülmektedir. Ancak konu içerisinde bazı meselelere yer verilmediği veya yer verilme şeklinin ve içeriğinin farklı olduğuna şahit olunmuştur.

## II. İLMİHALLERDE KONULARIN SIRALANIŞI VE KONULARA VERİLEN YER

Hicrî II. asırdan itibaren İslamî ilimlerde tasnif faaliyeti başlamış ve giderek hız kazanmıştır. Bu durumdan nasibini alan fıkıh ilmînde ki önermeler öncelikle “kitâb”, “bâb” ve “fasıl” gibi üst-alt konu başlıkları altına yerleştirilmiştir. Böylece İslam toplumundaki fikhî birikim kısa zamanda sistematik bir görünüme kavuşmuştur. Fikhî meseleler belli bir konu başlığı altında toplandıktan sonra bu konu başlıklarının kitap içerisindeki tertibi gündeme gelmiştir. Klâsik dönem fûrû‘ fıkıh kitaplarındaki tertib incelendiğinde mezheplerin ibadet bahislerine öncelik verdiği, ibadetler dışında kalan konuların tasnifinde ise farklı yaklaşımların benimsendiği ve bunların sıralanış mantığı hakkında çeşitli izahların yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, klasik dönemde fıkıh ibâdât-muâmelât şeklinde ikili, bazen buna cinâyât (ukûbât) ilâve edilerek üçlü ve münâkehât ilâve edilerek dörtlü bölümlere ayrılmıştır.<sup>56</sup>

---

<sup>56</sup> Bilal Aybakan, " Fûrû‘ Fıkıh Sistematîği Üzerine", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2): 5-8.

Tablo 1 Konuların Genel Tablosu

| İlmihallerde yer alan konular                                                                | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                                                              | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şağı İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Din ve mahiyeti                                                                              |            | √       | √                |               |                      | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hak din- batıl dinler                                                                        |            |         |                  |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| İslam dini                                                                                   |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     | √                       |
| İtikadi mezhepler                                                                            | √          | √       |                  |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Fıkhi mezhepler                                                                              |            | √       | √                |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Tasavvuf                                                                                     |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     |                         |
| Akâid bölümü (İmanın Tanımı, Türleri, İman Amel ilişkisi, İman ve inkâr bakımından insanlar) | √          | √       | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| İslam İman Esasları (Ehl-i Sünnet İtikadı)                                                   | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hükümler                                                                                     |            | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| İbadetler                                                                                    | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| İslam’da temizlik ve türleri, necasetten tahâret, hadesten tahâret, istinca-istibra          | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Abdest                                                                                       | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Özür sahiplerine dair meseleler                                                              | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Sargı üzerine mesh                                                                           | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Mest üzerine mesh                                                                            | √          | √       |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Gusul                                                                                        | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Teyemmüm                                                                                     | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Sular                                                                                        | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Namaz                                                                                        | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Oruç                                                                                         | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekât                                                                                        | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hac                                                                                          | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Kurban                                                                                       | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Yeminler ve kefaretnler, adaklar                                                             | √          | √       |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Aile                                                                                         |            | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Ahlâk                                                                                        | √          | √       | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Güncel meseleler- helaller haramlar                                                          |            |         | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Büyük günahlar                                                                               |            | √       | √                |               |                      | √           |                     |                     | √                       |
| Siyer-i nebi                                                                                 |            | √       | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Siyasal hayat                                                                                |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |                         |
| Çalışma hayatı                                                                               |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |                         |
| Hukuki ve ticari hayat – muâmelât                                                            |            |         |                  |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Miras hukuku                                                                                 |            |         |                  |               |                      | √           | √                   | √                   |                         |
| Had ve kısas cezaları                                                                        |            |         |                  |               |                      | √           |                     | √                   |                         |
| Sosyal hayat                                                                                 |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |                         |

İznikî'nin *Mukaddime*'si giriş ve beş babdan müteşekkil olup akâid, ibadetler ve ahlâk konularını içermektedir. Bu konular arasında ahlâk konularının ağırlıklı olarak yer aldığı hatta ilmihalin dörtte birinin ahlâk konularına ayrıldığı görülmektedir.

Kadıẓâde, *Cevhere*'sinde akâid konuları, günah ve çeşitleri, mezhepler, ahlâk konuları, ahiret yolundakilere vasiyet, son nefes ve ölüme dair vasiyetler, vasiyetlere ek (abdest ve namaz) konularına yer vermiş olup eserinin büyük bir kısmını akâid konularına ayırmıştır.

*Mızraklı İlmihal*'de akâid, ibadet ve ahlâka dair konuların belirli bir sistematığe göre düzenlenmediği, ibadet konularının çok kısaca açıklanmasına rağmen akâid ve kelamla ilgili mevzuların daha genişçe izah edildiği görülmektedir.

Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'ı baskıları ayrı tarihlerde yapılan üç kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlar sırasıyla akâid, ibadetler ve evlenme-boşanma ile ilgili hükümlerden oluşmaktadır.

Bilmen, önsöz kısmında da beyan ettiği üzere konuları on kitap halinde sunmuştur. Bu kitaplarda sırasıyla akâid, taharet ve sular, namaz, oruç, yeminler, adak ve kefareterler, zekât ve fitır sadakası, hac, kurban, vesaire kesilen hayvanlar ve avlar, kerâhiyet ve istihsan, İslâm ahlâkı, isimleri Kur'ân'da zikredilen büyük peygamberlerin mübarek sîretleri ve tarihçeleri konularını ele alınmıştır.

*TDV İlmihal*'inde konular bütünlük arz edecek şekilde bölümlere ayrılmıştır. Birinci cilt, Müslümanın yaratan karşısındaki konum ve sorumluluğunun işlenmesine tahsis edilmiş yani akâid ve ibadet konularına yer verilmiştir. İkinci ciltte ise, sosyal içerikli bazı ibadetler, helâller ve haramlar, aile hayatı, sosyal ve siyasal hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, ferdî ve toplumsal ahlâk da dâhil Müslüman'ın toplum içindeki konumu ve ilişkileri ele alınmıştır.

*İFAV İslam İlmihali* beş kısım ve pek çok bölümden oluşmaktadır. Bu ilmihalin birinci kısmında “Din Kavramı ve İslam Dini”, ikinci kısmında “İbadetler”, üçüncü kısmında “Aile Hayatı”, dördüncü kısmında “Haramlar ve Helaller”, beşinci kısmında ise “Güzel Ahlâk ve Siyer” konuları ele alınmıştır.

Halil Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*'ni üç bölüm şeklinde kaleme almıştır. Birinci bölümde akâid konularına yer verirken ikinci bölümde ibadet üçüncü bölümde muamelat konularını ele almıştır. İbadet konularındaki tertibinde namaz konusundan sonra zekât mevzusuna, muamelat konularına iktisadi meselelerle başlayıp feraiz, münâkehât, ukubat ve son olarak da boğazlamak ve kurban konusuna yer vermiş olması, diğer ilmihallerden farklı bir yöntem izlemesi hasebiyle dikkat çekicidir.

Abdurrahman Haçkalı'nın *Muhtasar İslam İlmihali*'nde din kavramı, İslam inancının esasları, Ehli Sünnet itikadı, hükümler ile ilgili kavramlar, İbadetler, İslam aile hukuku, günlük hayatımızda helaller ve haramlar, haram kazanç yolları, Müslüman şahsiyetinin temel özellikleri, büyük günahlar ve İslam mezhepleri konuları ele alınmıştır.

### III.İLMİHALLERİN İÇERİK BAKIMINDAN MUKAYESESİ

#### A. Akîde

“Amentü”de yer alan esaslar Kur'an-ı Kerim'de ikili, üçlü, dörtlü ve beşli kompozisyonlar şeklinde zikredilmiştir. Cibril hadisi olarak meşhur olan hadiste ise “İman nedir?” sorusuna Hz. Peygamber'in: “İman Allah'a, onun meleklerine, sonunda ona varılacağına, onun elçilerine ve ölümden sonraki hayata inanmaktır”<sup>57</sup> şeklinde cevap verdiği kaydedilmektedir. Bu ayet ve hadislerden hareketle iman esasları Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak şeklinde altı esas olarak belirlenmiştir. İlmihallerin akide bölümü incelendiğinde bu altı esasa farklı konu başlıklarının dâhil edildiği görülmektedir. İlmihallerde yer alan akide bölümünün içeriği şöyledir:

---

<sup>57</sup> Buhari, “İman”, 37.

Tablo 2 Akaid Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                                                                                   | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                                                                                                                 | Mukaddime  | Cevhere | Mızraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafî İlmihali | Muhassar İslam İlmihali |
| Din ve mahiyeti (tanımı, kaynağı, tasnifi)                                                                                                      |            | √       | √                |               |                      | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hak Din - Batıl Dinler                                                                                                                          |            |         |                  |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Hakiki dinin mahiyeti vasıfları ve faydaları                                                                                                    |            |         | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| İslam Dini                                                                                                                                      |            | √       | √                |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| a) İtikâdi mezhepler ve bunlara bağlı olanların durumları                                                                                       | √          | √       |                  |               |                      | √           | √                   |                     | √                       |
| b) Fıkḥî mezhepleri                                                                                                                             |            | √       | √                |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| c) Tasavvuf                                                                                                                                     |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     |                         |
| Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat                                                                                                                        | √          | √       | √                |               | √                    |             | √                   |                     | √                       |
| Ehl-i sünnetin bazı prensipleri (mucize, miraç, keramet, kabir azabı, kıyamet alametleri, kıya-<br>met, mizan, sırat, havz, cennet ve cehennem) | √          | √       | √                |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| İman (tanımı, türleri, iman amel ilişkisi, iman ve inkâr bakımından insanlar)                                                                   | √          | √       | √                |               | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| İslam iman esasları (Ehl-i Sünnet itikadı) (Allah’a, Meleklerle, Kitaplara, Peygamberlere, Ahirete, Kaza ve kadere iman)                        | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |

İlmihallerin akâid bölümleri incelendiğinde dikkat çeken en önemli husus olarak *Mukaddime*, *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de kelâmî problemlere yer verilmiş olması, *Nimet-i İslam* ile *Büyüş Şafii İlmihali*'nde ise akâid konularına kısaca temas edilmiş olması gösterilebilir.

Amentü esaslarından Allah'a iman konusu diğer esaslara nazaran daha detaylı olarak ele alındığı, ilk dönemde yazılan ilmihallerde amentü esaslarının açıklandığı bölümlerde diğer bölümlere nazaran daha fazla ayete yer verildiği yani meselelerin ayetlerle delillendirildiği müşahade edilmektedir. İznikî ve Kadızâde'nin ilmihallerinde ehli-sünnet dışındaki mezheplerin görüşlerine yer verilerek bu fırkaların görüşlerinin yanlış olduğu delillerle ispat edilmektedir.

Allah'a iman meselesinde Allahu Teâlâ'nın sıfatları ilmihallerin çoğunda zâtî ve sübûtî şeklinde ikili tasnife, *Mızraklı İlmihal*'de ise sıfat-ı nefsiyye, sıfat-ı zatiyye ve sıfat-ı sübûtîyye şeklinde üçlü tasnife tabi tutulurken *Cevhere*'de bu sıfatlara ek olarak sıfat-ı lazıme, sıfat-ı maneviyye ve sıfat-ı ef'aliyye dâhil edilmektedir. *Büyük Şafii İlmihali*'nde ise “sıfatü'l esma” başlığıyla Allah u Teâlâ'nın zat ve sıfatlarına delalet eden isimlerinden bahsedilmektedir.

İlmihallerin fikhî mezhepleri ele alış şekilleri hakkında farklılıklar olduğu dikkat çeken diğer bir husustur. *Cevhere*, *Mızraklı İlmihal* ve *Büyük İslam İlmihali* sadece İmamı Azam ve mezhebi hakkında, *Büyük Şafii İlmihali* sadece İmam Şafî ve mezhebi hakkında bilgi verirken *TDV*, *İFAV* ve *Muhtasar İslam İlmihali* dört mezhep hakkında bilgi vermektedir.

Amentü esasları dışında ilmihallerde yer verilen ve dikkat çeken bazı meseleler ise şöyledir;

İznikî, bu babda bazı sorulara ve bu soruların cevaplarına da yer vermiştir. Bu soruların ilki Hz. Peygamber'in bazı hadislerinde La ilahe illallah diyen kimselerin cennete gireceğini belirtmesi ve bu altı şartı saymamış olması meselesidir. İkincisi ise Hz. Peygamber imanının yetmiş küsur şubesi olduğunu belirttiği halde Cibril hadisinde sadece altı tanesini saymış olması meselesidir. Bu meselelerden sonra İznikî, imanın rükünlerinden bahsetmiştir.<sup>58</sup>

Kadıızâde, akide bölümüne Birgivî'nin kitabına neden besmele, hamdele ve salvele ile başladığını açıklayarak başlamıştır. Kadıızâde, Allah u Teâlâ'nın sıfatları konusunda İmam Birgivî'nin yapmış olduğu açıklamalarıyla hangi fırkayı reddettiğini fırkanın görüşlerine yer vererek açıklamıştır. Bu fırkalar arasında Mutezile, İsmailiyye, Mücessime, Müşebbihe, Melahide, İttihadiye, Hululiye gibi fırkalar yer almaktadır. Ayrıca sıfat-ı selbiyye ve sıfat-ı sübûtîyye konusunda Maturidiyye ve Eşârî'ye arasındaki görüş farklılıklarına da yer vermiştir.

*Cevhere*'de Harut ile Marut kıssası gibi bazı kıssaslar ile ilgili uydurma<sup>59</sup> rivayetlere yer verilerek musannifin reddettiği görüşler örneklendirilmiştir. Peygamberlere iman konusunda “tenbih” diye bir fasıl açılarak halk arasında peygamberlerle alakalı bazı batıl hikâyelerden bahsedildikten sonra mucize kavramı açıklanıp bazı peygamberler ile Efendimiz (s.a.v.)'in mucizelerini

<sup>58</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 4a

<sup>59</sup> Kadıızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 39.

bildiren pek çok hadis rivayetine<sup>60</sup> yer verilmiştir. Hz. Peygamber'in en büyük mucizelerinden biri olan Mirâc olayı ayrı bir başlık altında ele alınıp incelenmiştir. Bu başlık altında Allah u Teâlâ'nın görülüp görülemeyeceği meselesi de ele alınmıştır.<sup>61</sup>

*Mızraklı İlmihal*'de akâid, ibadet ve ahlâka dair konular belirli bir sistematığe göre düzenlenmemiştir. Eserde itikada dair konular eserin hacmine göre oldukça fazla yer tutmakla birlikte konular kitap boyunca dağınık bir şekilde yer almaktadır. Bazı kelâmi meselelere yer verilmesi onu diğer ilmihallerden ayıran bir özellik olmasının yanında o dönemdeki halkın bilgi seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. *Mızraklı İlmihal* elli dört farza yer veren tek ilmihal olması ve meleklerle iman bahsinde meleklerin peygamberlerinin olduğunu bildirmesi bakımından dikkat çekicidir. Dikkat çekici olan diğer bir husus ise imansız gitmenin kırk sebebi zikredilmiş olması ve bu sebepler arasında yer alan bazı maddelerin büyük günahlar olmasıdır.

*Nimet-i İslam*'da<sup>62</sup> imanın tanımı yapıldıktan sonra İslam iman esasları ve islamın şartları kısaca açıklanmaktadır.

*TDV İlmihal*'inde konular bütünlük arz edecek şekilde bölümlere ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ele alınan akâid konularından önce “Din ve Mahiyeti, İslam Dini” başlıkları altında iki bölüm yer almaktadır. Üçüncü bölümde yer alan akâid bahsinde ise yukarıda zikredilen meseleler tek tek ele alınmıştır. Meseleler, sözlük ve terim anlamları açıklandıktan sonra ayet ve hadislerle delillendirilip ansiklopedik üslupla ele alınmıştır.<sup>63</sup>

*İFAV İslam İlmihali*'nin yaklaşık üçte birlik kısmını oluşturan akâid bölümü<sup>64</sup> İlyas Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde İlyas Çelebi konuları ele alırken diğer ilmihallerden farklı olarak E.B. Taylor, H. Spencer, E. Durkheim, A. Comte, Freud, Alferd Adler gibi batılı bilim adamlarının görüşlerine de yer vermiştir. Ayrıca İslam dininin öneminin daha iyi anlaşılması amacıyla Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Mecusilik, Maniheizm gibi

<sup>60</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 54-66.

<sup>61</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 66-67.

<sup>62</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1320), 1-28.

<sup>63</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 1-140.

<sup>64</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 9-246.

batıl dinlerden ve İslam'ın geldiği dönemde Arabistan da varlık gösteren putperestlik, Haniflik, Sabilik, Yahudilik ve Hristiyanlık'tan da kısaca bahsetmiştir. İlahi dinlerin tümünün Allah'a dayanması münasebetiyle tevhid inancı, âlem anlayışı, insan anlayışı, peygamber ve ahiret inancı bakımından ortak noktaları olduğunu söylemiştir.

*Muhtasar İslam İlmi*hali'nin ilk iki bölümü itikadi meselelere ayrılmıştır. Eserin giriş bölümünde “din, hak din: İslam ve batıl dinler” konuları genel bir perspektifle anlatıldıktan sonra “Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in ne anlama geldiğinden bahsedilmiştir. İslam dininin temel inanç esasları yani tevhid inancı kapsamında Kelime-i Tevhid, Kelime-i Şehâdet zikredilerek icmalî iman, tafsili iman, taklidi iman ve tahkiki iman açıklanmıştır. İman esaslarına geçmeden önce iman esaslarının dayanağı olan ayeti celileler ve Cibril hadisi zikredilmiş olup akabinde iman esasları detaylara girmeden okuyucuya lazım olan bütün bilgiler aktararak açıklanmıştır. Haçkalı, akide bölümünü Ehl-i Sünnet mezhebinin “iman ayrı amel ayrıdır, ehl-i sünnet mensupları müsamahakârdır, Allah u Teâlâ'nın bazı sıfatlarının yorumlanması gerektiğine inanırlar, Allah u Teâlâ'yı mekândan münezzehtutarlar, sahabenin hepsine hürmet ederler” gibi bazı prensiplerini açıklayarak sonlandırmıştır.<sup>65</sup>

## **B. İbadetler**

İlmihal kitaplarında ibadetle ilgili konular genellikle ilk sıralarda yer alır. Çünkü ibadetler, kişinin dini konularda yükümlü olabilme şartlarını taşımaya başladığı ilk andan itibaren sorumlu olduğu öncelikli alanı ifade eder.

Mehmet Zihni Efendi'nin din hususundaki bütün davranışların itikat, adâb, ibadet, muamelat ve ukubattan ibaret olduğunu, ibadetin namaz, oruç, zekât, hac ve cihattan oluştuğunu ancak cihatın farzı kifaye olması hasebiyle ibadet konularını ele aldığı kitabında ele almayacağını belirtmiş<sup>66</sup> olması ilmihallerde fıkha dair ele alınan konuların içeriği hakkında bilgi vermesi hasebiyle önem arz etmektedir.

<sup>65</sup> Abdurrahman Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmi*hali (Bişkek: Başak Yayınları, 2008), 22-40.

<sup>66</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 4-13.

## 1.Taharet ve Sular

İbadetler arasında büyük bir öneme haiz olan namaz ibadeti ile ilgili mevzular ele alınmadan önce temizlik bahislerinin ele alındığı görülmektedir ki, temizlik için kullanılması elzem olan madde sudur. Bu sebeple ibadet konularının başında taharet bahsi yer almaktadır. Bu bölümde ibadetlere hazırlık mahiyetinde ve onların ön şartı olan abdest, gusül, teyemmüm gibi hükmi temizliğin yanında suların temizliği, dinen ve maddeten necis sayılan şeyler, temizleme usulleri gibi konuların ayrıntılarıyla ele alındığı görülmektedir. Bu konular çerçevesinde ilmiyelerdeki taharet ve sular bölümünde ele alınan konular şöyledir:

Tablo 3 Taharet ve Sular konuları

| İlmihallerde yer alan konular               | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                        |
|---------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|------------------------|
|                                             | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şağı İlmihali | Muhasar İslam İlmihali |
| Abdest                                      | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Mahiyeti, önemi ve hikmeti                  |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                      |
| Farzları ve sünnetleri                      | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Müstehabları ve edepleri                    | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                      |
| Abdestin mekruhları                         |            | √       | √                | √             |                      | √           | √                   | √                   | √                      |
| Abdesti bozan durumlar                      | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Abdesti bozmayan hususlar                   |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                      |
| Abdest duaları                              |            |         | √                | √             | √                    |             | √                   |                     |                        |
| Abdestin alınışı                            |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     | √                      |
| İstinca-İstibra                             | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Özür sahiplerine dair meseleler             | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Sargı üzerine mesh                          | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Mest üzerine mesh                           | √          | √       |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Gusül                                       | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Mahiyeti ve önemi                           |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                      |
| Guslü gerektiren haller (hayız ve nifas)    | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Gusül abdesti almaksızın yapılamayan şeyler | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Guslün farzları                             | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Guslün sünnetleri                           | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                      |
| Guslün mekruhları                           |            |         |                  | √             |                      |             | √                   |                     |                        |
| Guslün çeşitleri                            |            |         | √                | √             | √                    |             | √                   | √                   | √                      |

Tablo 4 (Devam) Taharet ve Sular konuları

|                                         |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|-----------------------------------------|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Gusül abdestinin alınışı                | √ |   |   | √ | √ | √ | √ |   | √ |
| Teyemmüm                                | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Teyemmümün mahiyeti ve önemi            |   |   |   | √ | √ | √ | √ |   |   |
| Teyemmümün yapılışı                     | √ | √ |   | √ |   | √ | √ | √ | √ |
| Teyemmümü gerekli kılan haller          | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Teyemmümün farzları                     | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Teyemmümü bozan durumlar                |   | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Teyemmümün sünnetleri                   |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Namaza etkisi bakımından necasetler     | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Temizleme yolları                       |   |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Sular                                   | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Durgun su ve akarsu hakkındaki hükümler | √ |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |

Çalışmanın kapsamında ele alınan eserlerdeki taharet bölümü incelendiğinde müelliflerin kendilerine has metotlarla konuları ele aldığı, genel hatlarıyla aynı konulara yer verilse bile bazı detaylar, konulardaki sıralanışı ve konuları işleyiş usulleri açısından farklılıklar olduğu görülmektedir. İncelenen ilmi hallerin konuları ele alış sırasına bakıldığında *Mukaddime* ve *Mızraklı İlmihal*'in gusül meselesiyle, *Cevhere*'nin istinca, istibra akabinde abdest konusuyla, *Nimet-i İslam*, *Büyük İslam İlmihali*, *TDV*, *İFAV* ve *Büyük Şafi İlmihali*'nin sular bahsiyle, *Muhtasar İslam İlmihali*'nin ise necasetten taharet konularıyla taharet bahsine başladığı görülmektedir. Bir diğer farklı mevzu ise kadınlara mahsus haller konusunun ilmi hallerde ele alındığı yer meselesidir. Bu konuya Bilmen hadesten taharet konularından önce diğer ilmi haller bu konulardan sonra yer verirken, İznikî hiç temas etmemektedir. İlmihallerde dikkat çeken bir husus olarak abdestin mekruhları konusu zikredilebilir. Bu konu başlığının *Cevhere*, *Nimet-i İslam* ve *Muhtasar İslam İlmihal*'inde yer aldığı diğer ilmi hallerde konuların içerisinde "Abdestin sünnetlerini terk etmek adabına uygun davranışta bulunmamak mekruhtur." şeklinde açıklandığı görülmektedir.

İlmihallerde taharet bölümüne ayrılan kısım değerlendirildiğinde ise bu konuya en çok yer veren müellif Zihni Efendi, en az yer veren müellif ise ilmi halinin altı sayfasını taharet konularına ayıran Kadızâde'dir.

Bu genel değerlendirmeden sonra ilmi hallerde dikkat çeken birkaç mevzu zikredilecek olursa şunlar söylenebilir:

İznikî, taharet konularına ayrı bir bab yapmamış ikinci babda namaz konularına yer vermeden önce gusûl, abdest ve teyemmüm konularına yer vermektedir.<sup>67</sup> Kimi konular bir bütün halinde ele alınmayıp yeri geldikçe bir önceki konuya dönülerek açıklamalara devam edilmektedir. Taharet konusunda da bunu görmek mümkün nitekim abdestin edepplerinden sonra teyemmüm ve sular bahsi açıklanıp ardından abdest konusuna abdesti bozan meseleleri zikredilerek devam edilmektedir.

Kadızâde, taharet konularına diğer ilmi hallerden farklı olarak istincanın nasıl yapılacağını ve istincada mekruh olan şeyleri açıklayarak başlamaktadır. İstibranın nasıl olması gerektiğini açıkladıktan sonra “maksat temizliktir nasıl olursa olsun”<sup>68</sup> diyerek abdestin farzlarına geçmektedir. Diğer ilmi hallerden farklı olarak ise abdestin farzlarının izahında abdest ayetini zikretmeyip abdestin sünnetlerinden tertibe riayet etmek maddesinde abdest ayetinin bir bölümünü hatırlatmak maksadıyla zikredilmektedir.<sup>69</sup> Bir konu sistematığının olmadığı *Cevhere*’de akâid konularının hemen ardından taharet konularından mestler üzerine meshin caiz olduğuna ve süresine dair<sup>70</sup>, namaz konusunun akabinde ise taharet bahsine dâhil olan hayız ve nifas konusu ile ilgili açıklamalar yapılmaktadır.<sup>71</sup>

*Mızraklı İlmihal*’de konular belirli bir düzen içerisinde ele alınmadığından dolayı taharet konuları da diğer ilmi hallerde olduğu gibi bir sistematik içerisinde işlenmemiştir. Nitekim oruç tutmanın faydalarından bahsedildikten sonra gusûl konusuna geçilmiştir. Abdest konusunda da abdestin çeşitlerinin ardından suların çeşitleri açıklanıp abdest konusuna devam edilmiştir. Konular dağınık bir şekilde ele alınmasına rağmen taharet konularının büyük bir çoğunluğu bir arada bulunmaktadır. Ancak Abdest duaları<sup>72</sup> ve kadınlara mahsus hallerin<sup>73</sup> ağırlıklı olarak itikada dair meselelerin yer aldığı konular arasında ele alındığı görülmektedir. Diğer meselelerde olduğu gibi taharet bahsinde de kısa cümleli basit anlatım tekniğinin kullanıldığı dolayısıyla konuların ayrıntılarına yer

<sup>67</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 8a-10b

<sup>68</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 240.

<sup>69</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 241.

<sup>70</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 120-121.

<sup>71</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 258-261.

<sup>72</sup> Mızraklı İlmihal, 77-78.

<sup>73</sup> Mızraklı İlmihal, 75-76.

verilmediği görülmektedir. *Mızraklı İlmihal*'de teyemmüm konusunda birtakım meselelere yer verilmiştir.<sup>74</sup>

*Mızraklı İlmihal*'de bedende, elbisede ve namaz kılacak yerde bir dirhemden az veya fazla necaset bulunmasına göre istincanın çeşitlerini farz, vacip, sünnet ve müstehab şeklinde açıklanmaktadır.<sup>75</sup> Abdest konusunda diğer ilmihallerde yer almayan bazı detaylar dikkat çekmektedir. Mesela abdestin müstehabları konusunda “mümkün olursa abdestten sonra şalvarına biraz suyu serpmek, abdestte gözünü kapamak veya açmak”<sup>76</sup> bu detaylardan bir tanesidir.

Zihni Efendi, temizlik ibadetlerin şartı olduğu için ikinci kitabın ilk bölümünde temizlik konularından bahsedeceğini söyledikten sonra "kitâbu't-tahâre" deyiminin ne anlama geldiğini açıklayıp "kitâbu't-tahâre" deyiminin temizlenmeyle ilgili hükümleri anlatan bir bölüm olduğunu açıklayıp bu bölümde ele alacağı mevzuları bildirerek konuya giriş yapmıştır.<sup>77</sup> Zihni Efendi, her konuda olduğu gibi abdest konusuna da kavram açıklaması yaparak başlamıştır. Bu detaylandırmayı abdest ayetini açıklarken de kullandığını görmek mümkündür. Şöyle ki; abdest ayetindeki ifadelerin ne anlama geldiğini, bu ifadelerle kastedilen maksadın ne olduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştır.<sup>78</sup> Zihni Efendi abdest dualarını ayrı bir başlık altında ele almak yerine abdestin adaplarını açıklarken “abdest dualarını okumak” maddesinden sonra abdest dualarını zikretmeyi<sup>79</sup> tercih etmiştir.

Zihni Efendi, guslün farzları mümkün olduğunca vücudun dış yüzünü tamamıyla yıkamak şeklinde bire indirilebileceğini öğretmek maksadıyla ayrı ayrı sayılarak on bire çıkartılabileceğini söylemiş ve guslün farzlarını on bir maddede anlatmıştır. Bu maddelerin aslında diğer ilmihallerde yer alan farzların genişletilmiş hali olduğunu söylemek mümkündür. Gusül konusu ile ilgili yapmış olduğu açıklamalarının akabinde müellif önemli bir uyarı yapacağını bildirerek konuyu sonlandırmıştır. Bu uyarısının ise temizliğin batınî şartlarıyla alakalı olduğu görülmektedir.

---

<sup>74</sup> Mızraklı İlmihal, 10-13.

<sup>75</sup> Mızraklı İlmihal, 13.

<sup>76</sup> Mızraklı İlmihal, 14-18.

<sup>77</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 14-17.

<sup>78</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 61-70.

<sup>79</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 89- 95.

Zihni Efendi, pis şeyler ve ondan temizlenme babına başlarken “Müellif bu başlık ile akdettiği babı biz ikiye ayıracağız birine encas diğerine mutahhirat diyeceğiz.”<sup>80</sup> ifadesiyle konuyu işleyiş usulünü bildirmiştir. Temizleme yollarına<sup>81</sup> geçmeden önce Zihni Efendi, müellifin bu konuyu işleyişinin dağınık olduğunu bu sebeple ona uymayarak Alâeddin Haskefi’nin temizleyicileri anlatan şiir tarzındaki düzenlemesinden faydalanacağını bildirerek Haskefi’nin şiirini<sup>82</sup> zikredip konunun ayrıntılarına geçmiştir. Necaseti görülen ve görülmeyen şeklinde ikiye ayırıp temizleme usullerini bu kısımlara göre açıklamıştır. Diğer meselelerde olduğu gibi temizleme usulleri konusunda fazlaca ayrıntıya yer vermiştir.

Bilmen, taharet hakkında genel bilgiler verdikten sonra “Din kitaplarında, yazışmalarda, konuşmalarda çok kere tekerrür eden birtakım tabirler vardır ki evvel bunların manalarını bilmek lazımdır. Binaenaleyh evvela bunların lügat ve ıstılah manalarını yazacağız.”<sup>83</sup> diyerek ibadet, taat, kurbet, niyet, teklif, akıl, buluğ, hüküm, efali mükellefin, farz, farz-ı kat’i, farz-ı zanni, farz-ı ayn, farz-ı kifaye, vacip, sünnet, sünnet-i müekke, sünnet-i gayri müekke, müstehap, helal, mübah, mekruh, kerahet, haram, liaynihi haram, ligayrihi haram, sahih, caiz, fasid, batıl, taharet, taharet-i suğra, taharet-i kübra, Hades, hades-i asgar, hades-i ekber, habes, necaset-i hafife, necaset-i galize, necaset-i mer’iyye, necaset-i gayri mer’iyye kavramlarını açıklamıştır.<sup>84</sup> Bilmen’in yapmış olduğu bu kavram açıklaması sadece fıkıh kitabının başlangıcı olan taharet kitabında mevcut olduğu görülmektedir.

TDV İlmihal’inde beşinci bölüm temizlik konularına ayrılmış olup konular ele alınırken çok fazla detaya ve örneklendirmeye gidilmeden genel bilgiler aktarılmıştır. Diğer konularda olduğu gibi bu konular da ele alınırken Hanefî mezhebi esas alınmış olmakla beraber diğer mezheplerin görüşlerine değinilmiş ve bu farklı görüşlerin bir ruhsat olarak değerlendirilebileceğini kişinin kendi kültür ve imkânları hatta kalbi mutmainlikleri doğrultusunda bu ruhsatlardan

<sup>80</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 192.

<sup>81</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 207-238.

<sup>82</sup>

|                             |                             |
|-----------------------------|-----------------------------|
| و غسّل ومسح والجفاف مطهر    | ونحت وقلب العين والحفر يذكر |
| ودبغ و تخليل ذكاة تخلّل     | وفرك و ذلك والدخول التغرور  |
| تصرّفه في البعض ندف و نزحها | ونار و غلي غسل بعض تقوّر    |

<sup>83</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 42.

<sup>84</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 42-48.

birini seçebileceklerini bildirmiştir. Yapılan bilimsel çalışmalar ve laboratuvar incelemeleri sonucunda insan sağlığına zarar vereceği tespit edilen suların kullanılmasının caiz olmadığı da ifade edilmiştir. Temizleme yolları işlenirken “suda kaynatma, ateşe sokma, silme...” gibi sadece ismen zikredilmiş olup istinca ve istibranın temizlenme yolları içerisinde alt başlıkla ele alındığı görülmektedir.<sup>85</sup> Abdestin farzları konusunda Hanefî mezhebi dışında kalan diğer üç mezhebin abdestin farzlarına ilave ettikleri şartları da beyan etmiştir.<sup>86</sup>

İFAV *İslam İlmihali*’nin ikinci kısmı ibadet konularına ayrılmıştır. İkinci kısmın Fahrettin Atar tarafından kaleme alınan birinci bölümünde temizlik konularına yer verilmiştir. Fahrettin Atar, temizleme yolları ile ilgili diğer ilmiyelerde yer alan detayların pek çoğuna yer vermemiştir. Sular konusunun sonunda “Günümüz modern araç gereçlerden yararlanılması, suyun temiz olup olmadığını belirlerken uzman kişilerin hijyenik açıdan görüşlerine başvurulması büyük önem arz etmektedir.”<sup>87</sup> ifadesi temizleme yolları ile ilgili detayların her ne kadar kolaylık ilkesi gereği fıkıh kitaplarında yer alsa bile günümüzde bunlara ihtiyaç duyulamayabileceğinin bir ifadesi olarak sunulmuştur.

Fahrettin Atar, cenazenin yıkanması ve yeni Müslüman olan kişilerin guslü başlıklarına yer vermiş ancak bu başlıkların altında başlık koyulmasını gerektirecek kadar bir bilgi aktarımında bulunmamıştır. Sünnet ve mendup olan gusüller açıklanırken kan aldırın, bir toplantıya katılacak, yolculuktan gelen ve yeni elbise giyen kimselerin sayılması bu konuda diğer ilmiyeler ile aralarındaki farklılığı yansıtmaktadır.<sup>88</sup> Atar, hayız konusunda incelenen ve diğer ilmiyelerde yer almayan hayız kanının ilaçla önlenmesi veya geciktirilmesi mevzusunu Hanbelî ve Malikî mezhebindeki görüşler doğrultusunda ele almıştır.<sup>89</sup>

Günenç, ilmihalinin ikinci bölümünü “ibadet ve öncüleri” başlığıyla ibadet konularına ayırmış olup bu bölümde öncelikle taharet konusunu ele almıştır. Günenç’in mest üzerine mesh etmek bahsinde yer verdiği “meshin farzı” başlığı diğer ilmiyelerde olmayan bir başlık olması hasebiyle dikkat çekicidir. Abdesti bozan durumlar açıklanırken abdestsiz yapılamayacak şeyler ve Kur’an-ı Kerim’le

<sup>85</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 183-194.

<sup>86</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 197.

<sup>87</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 271.

<sup>88</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 284-289.

<sup>89</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 301.

ilgili bazı meselelere yer verilmiştir.<sup>90</sup> Guslû gerektiren haller müşterek olanlar ve kadınlara mahsus olanlar şeklinde bir ayrıma giderek ele alınmıştır. Günenç, konularını ele alırken konu başlığından bağımsız meselelerde aktarmıştır. Mesela; teyemmümün farzları konusunda hangi durumlarda teyemmüm alınabilir meselesi açıklanmıştır. Bu durumun sadece teyemmüm bahsine has olmadığı hemen hemen bütün konularda aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir.

Günenç, necasetten taharet konusuna necis olan şeyleri nasslar ışığında ifade ederek başlamıştır. Taharet bahsinde necaset konusuna gelene dek ayetlere yer verilmediği bu konuda ise müellifin birden fazla ayete yer verdiği görülmektedir. Kolonya içerisinde alkol bulunması hasebiyle necis maddeler arasında zikredilmiş kullanılmasının alınıp satılmasının caiz olmadığı belirtilmiştir.<sup>91</sup> Günenç necaseti, necaseti muğallaza, necaseti muhaffefe ve necaseti mutavassıta şeklinde üç kısımda ele almıştır. Fare ile ilgili bazı konular<sup>92</sup> diye başlık atılmış olmasına rağmen başlığın altında fare ilgili mevzulara değil genel olarak hayvanların atıklarının necis olup olmaması meselesine yer verilmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere Halil Günenç konu başlıkları ile paralel doğrultuda konuları işlememiş, bir başlık altında başlıkla bağımlı bağımsız birden fazla konuya yer vermiştir.

İlmihalinin dördüncü bölümünü temizlik konularına ayıran Haçkalı, beden temizliğini ayrı bir başlıkta ele almış olup hadisi şerifte geçen sünnet olmak, kasıkları ve koltuk altını tıraş etmek, tırnakları kesmek, bıyıkları kısaltmak son olarak ise dişleri temizlemek gibi fitri temizliği bu başlık altında izah etmiştir. Müellifin abdest konusunda mezhepler arası veya mezhep için görüş ayrılıklarına yer vermeyip sadece Hanefî mezhebinde hâkim olan görüşe yer verdiği görülmüştür. Haçkalı, temiz ve temizleyici olup olmama açısından suları diğer ilmiyelerden farklı olarak temiz ve temizleyici olan sular, pis sular ve temiz fakat temizleyici olmayan sular şeklinde üç grupta ele almıştır. Sular bahsinde bilgiler diğer konularda olduğu gibi özet mahiyetinde sunulmaktadır.<sup>93</sup>

<sup>90</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali* (İstanbul: Yasin Yayınevi, t.y.) 63-67.

<sup>91</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 84.

<sup>92</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 89.

<sup>93</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 49-79.

## 2. Namaz

Namaz, Allah'a karşı yapılması gereken kulluk görevlerinin en önemlisidir. Çünkü Allah imandan sonra namazdan daha üstün bir ibadeti emretmemiştir. Ayrıca Kur'an'ı Kerim, sağlam bir gönül bağıyla kılınan namazın insan hayatına düzen vereceğini, edepsizlikten, münasebetsiz şeylerden, aklen ve şer'an iyi olmayan hususlardan alıkoyma niteliğinde bulunduğunu beyan eder<sup>94</sup> ve Allah'ı anmanın yani onun huzurunda durup namaz kılmanın en büyük ibadet olduğuna bilhassa dikkat çeker.<sup>95</sup> Böyle büyük bir öneme sahip olan namaz ibadetine ilmihal eserlerinde de ayrı bir önem verilmektedir. İlmihallerde ibadet konuları ele alınırken önceliğin namaz konularına verildiği ve en hacimli bölümün namaz konularının ele alındığı bölüm olduğu görülmektedir. Bu bağlamda incelenen ilmihallerin namaz konusunu ele alış şekilleri, konulara ayırdıkları yer ve konuların sıralaması şöyledir:

Tablo 5 Namaz Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                    | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |
|--------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|
|                                                  | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şağı İlmihali |
| Namazın hikmeti, namazın önemi                   | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Hz. Peygamber'in namazı                          |            |         |                  |               |                      |             |                     | √                   |
| Namazın şartları, rükünleri                      | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazın vacipleri                                | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazın sünnetleri                               | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazın adabı                                    | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazın mekruhları                               | √          | √       | √                |               | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazı bozan durumlar                            | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazda kıraatle ilgili meseleler /zelletül-karî | √          |         |                  | √             | √                    |             | √                   | √                   |
| Namazın kılınışı                                 | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   |
| Namazda okunacak sure ve dualar                  | √          | √       | √                |               |                      |             | √                   |                     |
| Namazın kazası                                   |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   |

<sup>94</sup> el-Ankebût 29/45.

<sup>95</sup> Tâhâ 20/14.

Tablo 4 (Devam) Namaz Konuları

|                                                                  |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|------------------------------------------------------------------|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Namazların cem'i                                                 |   |   |   |   |   | √ | √ | √ | √ |
| Ezan ve ikamet                                                   |   |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Cemaatle namaz (İmamlık ve cemaat ile ilgili meseleler)          | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| İmanın abdestinin bozulması ve istihlaf                          |   |   |   | √ |   |   | √ | √ |   |
| İmama uyanın halleri (müdrük, lahik, mesbuk)                     | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Münferit namaz kılanın yanında cemaatle namaza başlanması mevzuu |   |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Mescitlere ait hükümler                                          | √ |   |   |   | √ |   | √ |   |   |
| Cuma ve bayram namazları                                         | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Yolculuk halinde namaz                                           | √ |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Vitr namazı,                                                     | √ |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Nafile namazlar                                                  |   | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Hastanın namazı                                                  | √ |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Yağmur duası                                                     |   |   |   | √ | √ | √ |   | √ | √ |
| Secdeler                                                         | √ | √ |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Cenaze ve cenaze namazı                                          | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| İskat                                                            | √ | √ |   | √ | √ | √ | √ |   |   |
| Şehitlere dair hükümler                                          | √ |   |   | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Kabir ve kabir ziyareti ile ilgili meseleler                     |   |   |   | √ | √ |   | √ | √ | √ |

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere incelenen ilmiyhallerde namazın önemi, mahiyeti veya hikmeti, namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, adabı, mekruhları, namazı bozan şeyler, ezan ve kamet, imamet ve cemaatle namaz, Cuma namazı, bayram namazı, nafile namazlar, yolcunun namazı, hastanın namazı, secdeler, cenaze bahsi, şehitler ile ilgili hükümler ele alınan ortak konulardır. Bununla birlikte *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de namaz konularının bir kısmının ele alıp incelenmediği görülmektedir. Bunun sebebi olarak akaid konularına daha fazla ağırlık vermeleri söylenebilir.

Hizmet Peygamber'in namazı konusuna sadece *Muhtasar İslam İlmihali*'nde, parmakla tesbih ve zikir çekmek, sarık takmak, elbise, kap ve benzeri şeyler konusuna ise sadece *Büyük Şafii İlmihali*'nde, namazların cem'i konusunun son dönem ilmiyhallerinde yer alıyor olması ve zelletül-kari meselesine *Cevhere*, *Mızraklı*, *TDV* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde yer verilmemesi dikkat çeken bir husustur. Nafile namazlar konusunda ilmiyhaller arasında farklılık olması zikredilmesi gereken diğer bir husustur. Şöyle ki:

*Mukaddime*'de nafilâ namazlara dair herhangi bir açıklama yapılmamakla birlikte cemaatle namaz konusunda "Cemaatle kılınan recep, berat ve kadir namazlarında Kur'an'ı âşîkar okumak gerekir."<sup>96</sup> ifadesine yer verilmektedir. Aynı namazlar *Büyük İslam İlmihali*'nde katil namazı ilavesiyle yer almaktadır. *Nimet-i İslam*'da ise geceleri ihya etmek için kılınan namazlar başlığına yer verilmektedir. Bu başlık altında ise kadir gecesinin, bayram gecelerinin, zilhicce ayının ilk on gününün ve şâban ayının on beşinci gecesinin namaz kılarak ihya edilmesinden bahsedilmektedir. Evvabin namazına ise sadece *TDV*, *İFAV* ve *Muhtasar İslam İlmihali* yer vermektedir.

İlmihallerdeki namaz bölümü sistematik olarak bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda ise şunlar söylenebilir:

*Mukaddime*, *Cevhere*, *Mızraklı İlmihal* ve *Büyük Şafii İlmihal*'i namazın şartları, *Nimet-i İslam* farz namazlar, diğer ilmihaller ise namazın önemi konusu ile başlangıç yapmıştır. *Nimet-i İslam* ve *İFAV İslam İlmihali*'nin namazın vakitleri konusunu namazın şartlarından önce ayrı bir başlıkta ele alındığı, *Büyük İslam İlmihali*'nin cemaatle namaz konusuyla bağlantılı olan müdrik, lahik ve mesbuk hakkındaki meseleleri kaza namazından sonra, namazı bozan durumlarla bağlantılı olan zelletü'l-kari meselesini ise namazı bozan durumlardan önce açıklandığı, hüküm bakımından cuma namazı, vitir namazı, bayram namazı, nafilâ namazlar şeklindeki sıralamaya Zihni Efendi ve Halil Güneç'in dikkat etmediği görülmektedir. İlmihallerde cenazeye dair hükümler ilmihallerin son konusu olarak ele alınırken Haçkalı'nın ilmihalinde cenaze bahsinin bölümün son konusu olmadığı cenaze bahsinden sonra nafilâ namazlara dair açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Nafilâ namazın hükmünün sünnet, cenaze namazının hükmünün ise farz-ı kifaye olduğu düşünüldüğünde bu yöntemin doğru bir yöntem olduğu söylenebilir.

Bu mevzuların dışında ilmihallerde dikkat çeken birkaç husus ise şöyledir;

İznikî, *Mukaddime*'nin ikinci bölümünde namaz ve abdest konusuna yer vermektedir. Bu bölümde yer alan fasılda namaz kılanın çokça karşılaşacağı meseleler başlığıyla birtakım mevzuları açıklamaktadır. Bu mevzular arasında "Kişinin abdest alıp almadığında veya abdestini bozup bozmadığında şüphe

---

<sup>96</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 16b

etmesi, namazı kılıp kılmadığında şüphe etmek, namazın rekât sayısında şüphe etmek, kaza namazları ve tertibe riayet, tertibin geçerli olduğu ve bozulduğu durumlar, kaza namazlarını kılarken yapılacak niyetin şekli”<sup>97</sup> gibi durumlar yer almaktadır. Iskat-ı salât hakkında “Başı ile ima etmek suretiyle dahi namaz kılamayan kişi her bir namaz vakti için bir fidye ödenmesini vasiyet eder. Fidyeye her bir namaz vakti için beş yüz yirmi dirhem buğdaydır.”<sup>98</sup> açıklamasına kaynak göstermemiş olması pek çok mevzuda kaynak gösterilen bir ilmihalde dikkat çeken bir husus olarak zikredilebilir. *Mukaddime*'de cenaze bahsinin işleniş sırası yani önce cenaze namazının izah edilip ardından ölüm anında yapılacak işler, tekfin ve defin mevzusunun açıklamış olması yöntem bakımından diğer ilmihallerden farklılık arz etmektedir.<sup>99</sup>

Kadıẓâde, *Cevhere*'sinin sonunda vasiyetlere ek olarak yazmış olduğu namaza dair bilgilere namazın dışındaki farzları açıklayarak başlamıştır. Bu şartları diğer ilmihallerden farklı bir sıralama ile açıklamıştır. Setri avret, niyet, kibleye yönelmek, vakit, necasetten taharet, hadesten taharet sıralamasını gözeterek kısa açıklamalarda<sup>100</sup> bulunduktan sonra namazın rükünlerini izah etmektedir. Namazın rükünlerinin izahından önce Kadıẓâde, “namaza başlarken “Allahu ekber” demek İmamı Azam mezhebince şarttır”<sup>101</sup> açıklamasını yapmış ve iftitah tekbirine rükünler konusunda yer vermemektedir. Kadıẓâde, namaz konularını ele aldığı bu bölümün dışında ahiret yolundakilere yazmış olduğu vasiyetin içerisinde yer alan faziletler kısmında kuşluk namazını, evvâbin namazını, tesbih namazını, hacet namazını ve teheccüt namazını izah etmektedir.<sup>102</sup>

Kadıẓâde, cenaze bahsine dair açıklamaları son nefes ve ölüme dair vasiyetler bölümünde ele aldığı görülmektedir. Kadıẓâde bu vasiyetine öncelikle ölüm anında yapılması gerekenleri açıklayarak başlamıştır. Bu anlatımında kullandığı ben dili yani kendisi ölüm döşegindeymiş ve oradan insanların yapmaları gerekenleri anlatıyormuş gibi meseleleri açıklaması dikkat çekicidir.

<sup>97</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 18a

<sup>98</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 18b

<sup>99</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 19a-20b

<sup>100</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 244-247.

<sup>101</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 246.

<sup>102</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 202-204.

Örnek verilecek olursa “kıbleye döndürüp sağ tarafıma yatırsınlar. Çünkü melekler o taraftan gelirler. Yanımda güzel kokulu buhur yaksınlar kötü kokuları gidersinler. Yüzümün kıbleye karşı olması sağ tarafıma yatmam sünnettir.”<sup>103</sup> Fayda başlığıyla can vermenin keyfiyeti ve ruhların mekânları hakkında bilgiler nakletmektedir. Nakletmiş olduğu bu bilgiler diğer ilmihallerde yer almamakla birlikte tasavvufi yorumlara dair bilgiler olduğu düşünülmektedir.<sup>104</sup> Namaz ıskatı, kabir kazmak, tekfin, cenaze namazı, mezar başında Kur’an okumak ve dua etmek, telkin ve son olarak selefi salihine ait ahirete intikal edenlere dair gördükleri bazı rüyalardan bahsederek bu konuyu sonlandırmaktadır.<sup>105</sup> Bu vasiyet dışında Akāid konularından sonra da kısaca cenaze namazına temas edilmiştir. Burada ise her ölen müminin namazının kılınması gerektiği büyük günah işlemekle ve tövbesiz ahirete intikal etmekle kâfir olunmayacağı Mutezile ve Harici mezheplerinin bu konuda yanlış oldukları beyan edilmektedir.<sup>106</sup>

*Mızraklı İlmihal*’de namaz konusuna diğer fikhî meselelere nazaran ağırlık verildiği görülmektedir. Namazın farzları, vacipleri, sünnetleri ve müstehabları kıyamda, rükûda ve secde şeklinde bir ayrıma gidilerek açıklanmaktadır.<sup>107</sup> Ancak konunun devamında namazın farzları, vacipleri, sünnetleri ve müstehabları tekrar az önce ifade edilen şekilde bir ayrıma gidilmeksizin açıklanmıştır. Bunun sebebi bu açıklamaların iki ayrı yerde olması, bu iki açıklamanın arasına oruç ve taharet konularının yer alması olabilir. Namazın farzları izah edilirken her bir farzın üç şey ile tamam olacağı ve bu üç şeyin ne olduğu “secde üç şey ile tamam olur. Evveli secdeye sünnet üzere varmak ile ikinci burnu ile alını beraber olmak ile üçüncü tumaninet (kalp rahatlığı) üzere olmak ile”<sup>108</sup> şeklinde kısaca ifade edilmektedir. Namazla ilgili beyanattan sonra “Resulullah (sav) buyurmuştur ki: namaz Allah’u Azimu’ş-şan’ın hoşnut olduğudur, ferîştehlerin sevdiği, peygamberlerin sünnetidir (...)”<sup>109</sup> şeklinde kaynağı belirtilmeyen bir hadisle namazın önemine işaret edilmektedir. Konu bütünlüğü olmayan *Mızraklı*

<sup>103</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 214.

<sup>104</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 214-223.

<sup>105</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 224-239.

<sup>106</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 121.

<sup>107</sup> *Mızraklı İlmihal*, 3-4.

<sup>108</sup> *Mızraklı İlmihal*, 19.

<sup>109</sup> *Mızraklı İlmihal*, 28.

*İlmihal*'de cennetten bahsedildikten<sup>110</sup> sonra Cuma namazının beyanatına,<sup>111</sup> zekât, kurban ve hac konuları açıklandıktan sonra ise cenaze ve cenaze namazının açıklamasına devam edilmektedir.<sup>112</sup>

Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*'ın ikinci kısmının en hacimli bölümü olan *Kitabu's-Salât*'a, *Kitabu's-Salât* terkinin namaz hükümlerinin açıklanması için düzenlenmiş bir bölüm olduğunu ifade ederek başlamaktadır.<sup>113</sup> Bu giriş bölümünden sonra namazın vakitleri konusunda öncelikle vakitlerin namazlara göre sebebi, şartı ve zarfı şeklinde üç durumda olduğu, sonrasında namaz kılmanın mekruh olduğu vakitlerden bahsedilmektedir.<sup>114</sup> Ezan ve ikamet mevzusunda ilk kez ezanın nasıl belirlendiği Abdullah bin Zeyd'in rüyasında görmesi olayı anlatılmaktadır.<sup>115</sup> Namazın şartları ve rükünleri konusunda "altısı dışındaki şartlar altısı içindeki rükünler olmak üzere on ikidir diyenler öğrenciye öğretmeyi kolaylaştırmak istemişlerdir. Yoksa namaz kılan kimse bizim sayacağımıza fazlasıyla muhtaçtır"<sup>116</sup> diyerek konuya giriş yaparak namazın sahih olması için gerekli olan yirmi yedi şarta ayrıntılarıyla beraber değinmektedir.<sup>117</sup> Namazın vacipleri başlığı altında öncelikle vacibin sözlük ve ıstılâhî anlamı, vacip isminin verilmesinin sebebi ve vacibin hükmü hakkında<sup>118</sup> bilgi verilmektedir.<sup>119</sup>

*Büyük İslam İlmihal*'inin üçüncü kitabı namaz konusuna tahsis edilmiştir. Bilmen, namaz vakitleri konusunda kendi ilmihalinden önce kaleme alınan ilmihallerden farklı olarak namaz vakitlerinin tahakkuk etmediği bölgelerde vakti oluşmayan namazların hükmü konusunda açıklama yapmaktadır.<sup>120</sup> İlmihaldeki diğer bir farklılık ise ezan, kamet<sup>121</sup> ve telbiyenin<sup>122</sup> anlamı açıklanırken 1932-1950 yılları arasında ezan, kamet ve telbiyenin ülkemizde Türkçe okunduklarını "memleketimizde bir müddet şu terceme okunmuştu"<sup>123</sup> ifadesiyle hatırlatılmış

<sup>110</sup> Mızraklı İlmihal, 33-34.

<sup>111</sup> Mızraklı İlmihal, 35-36.

<sup>112</sup> Mızraklı İlmihal, 40-41.

<sup>113</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1322), 252.

<sup>114</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 261-293.

<sup>115</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 294-316.

<sup>116</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 318.

<sup>117</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 318-361.

<sup>118</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 379-381.

<sup>119</sup> Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 381-402.

<sup>120</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 117.

<sup>121</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 139.

<sup>122</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 169.

<sup>123</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 139.

olmasıdır. Bilmen, hasta kimselerin namazına dair meseleleri hastaların namazları başlığı altında detaylandırmayıp bu başlıktan önce yer verdiği namazda kıyam konusu içerisinde izah etmeyi tercih etmiştir.<sup>124</sup> Bilmen, beş vakit namazın<sup>125</sup> kılınışını detaylı bir şekilde tek tek açıklaması kitabın hacminin artmasına sebep olmaktadır.

*TDV İlmihal*'inde yer alan “kutuplarda namaz, Kur'an mealıyla kıraat, namazda Türkçe dua, kadınların mescitlere gitmeleri” gibi mevzuların diğer ilmihallerde ayrı bir başlık altında incelenmediği, *TDV İlmihal*'inde ise konunun alt başlığı olarak ele alındığı görülmektedir. Diğer ilmihallerden ayrıldığı en belirgin özellik olarak bütün mevzularda dört mezhebin görüşüne ve Hanefî mezhebi içerisindeki görüş ayrılıklarına yer verilmiş olması gösterilebilir. Diğer ilmihaller, namaz konusunda yer alan her konu hakkında mezhep içi veya mezhepler arası görüş ayrılıklarını izah etmek yerine Hanefî mezhebindeki genel kabule göre mevzuları açıklayıp bazı noktalarda mezhep içi veya mezhepler arası farklı görüşleri aktarmayı tercih etmişlerdir.

*TDV İlmihal*'inde Cuma namazı, teravih namazı, namazların birleştirilmesi ve sehiv secdesi konusu oldukça detaylı ele alınması, necasetten taharet konusunda “temizlik” bahsine gönderme yapılması<sup>126</sup>, namazın önemi açıklanırken nakledilen bir hadis-i şerif'in tercümesinde “tanrı elçisi” ifadesinin kullanılmış olması, ezan konusunda Bilmen'in ilmihalinde olduğu gibi ülkemizde Türkçe ezan okunduğu hatırlatılarak ezanın manasının nakledilmesi<sup>127</sup>, hacet namazı anlatıldıktan sonra “Hak tecelli eyleyince her işi âsân eder, halk eder esbâbını bir lahza ihşan eder.”<sup>128</sup> dizelerine yer verilmiş olması dikkat çeken birkaç husustur. Yolculuk namazı başlığında seferiliğin mahiyeti açıklanırken yolculuğun iş amaçlı, tatil-gezi amaçlı ve güvenlik amaçlı yolculuklar şeklinde üç sınıfa ayrılması ve seferilik hükümlerinin bu tasnife göre açıklanması<sup>129</sup> dikkat çeken bir diğer husus olarak zikredilebilir.

<sup>124</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 122-125.

<sup>125</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 153-160.

<sup>126</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 229.

<sup>127</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 267.

<sup>128</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 318.

<sup>129</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 326.

*İFAV İslam İlmihali*'nde bölüme namaz kavramı, namazın mahiyeti ve önemi açıklanarak başlanmıştır. Namazın ibadet değeri diye bir başlık açılmakla birlikte bu başlık altında ayetlere yer verilerek namazın insanın şanına yakışan ve Allah'a karşı şükürünü en mükemmel şekilde yerine getirebileceği bir ibadet şekli olduğu açıklanmaya çalışılmaktadır.<sup>130</sup> Namazın vakitleri konusunda diğer ilmihallerden farklı bir yöntem izlendiği görülmektedir. Diğer ilmihallerde genellikle namazın vakitleri ile ilgili açıklamalar namazın şartlarından vakit konusu içerisinde yapılmış bu ilmihalde ise *Nimet-i İslam*'da olduğu gibi önce vakit konusu açıklanmış<sup>131</sup> akabinde namazın farzları izah edilmiştir. Namazın farzları açıklanırken ise vakit konusuna öncesinde detaylarıyla izah edilmesine mukabil kısaca temas edilmekle yetinilmiştir. Dört mezhebin ittifak ettiği namazın farzları ile ilgili açıklamaların sonunda bazı mezheplerin farz kabul ettiği tadili erkân, namazdan kendi isteği ile çıkmak ve selam vermek konuları başlıklar altında ele alınıp incelenmiştir.<sup>132</sup> Ezan konusunda İstiklâl Marşımızın "Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli. Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli." mısralarına ve ilk minarenin Muaviye döneminde onun emriyle yapıldığı bilgisine yer verilmiştir.<sup>133</sup>

Atar, diğer ilmihallerden farklı olarak Cuma namazı bahsinde hutbe örneğine<sup>134</sup> yer vermektedir. Nafile namazlar ve mübarek gün ve gecelerdeki açıklamalarında mevlit kandili konusunda Hz. Peygamber'in doğum tarihine parantez içerisinde 20 Nisan 571 kaydının eserin 2017 yılındaki baskısında yer alıyor olması dikkat çekicidir.<sup>135</sup>

Günenç, ilmihalinin ikinci bölümünü ibadet konularına ayırmış olmakla birlikte bu bölümü kısımlara ayırmamış bütün ibadetleri bir bütün olarak ele almıştır. Diğer ilmihallerde ise her bir konu kendi içerisinde ayrı bir bölümde veya kısımda incelenmiştir. Günenç, ikinci bölümde taharet konularını işledikten sonra namaz konusuna yer vermektedir. Namaz hakkında genel bir bilgi verdikten

<sup>130</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 308.

<sup>131</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 320-329.

<sup>132</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 342-344.

<sup>133</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 357-362.

<sup>134</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 396-397.

<sup>135</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 414.

sonra namazın şartları ve rükünlerini sayıp namazın vakitlerini açıklamaktadır.<sup>136</sup> Ezan, müezzin olmanın şartları, ezanın şartları, ezanın sünnetleri ve kametin izahından<sup>137</sup> sonra vakit konusuna geri dönüp kerahet vakitlerini izah etmiştir. Namazın rükünleri<sup>138</sup> başlığı altında işlediği şart veya rükünlerin sahih olabilmesi için gerekli olan şartları da izah etmiştir. Bu izahattan sonra Günenç, diğer ilmiyelerde yer almayan parmakla tesbih ve zikir çekmek, sarık takmak hakkında bilgi vermiştir.<sup>139</sup>

Haçkalı, ilmiyalinin beşinci bölümünü namaz konularına tahsis etmiştir. Bu bölüme namazın önemini ve namazın Hz. Âdem'den beri var olan bir ibadet olduğunu ayetler ışığında açıklayarak başlamıştır. Bu konu ile bir bütünlük oluşturacak şekilde Hz. Peygamber'in namazı başlığına yer vermiştir. Hüküm bakımından namaz çeşitleri kısaca açıklandıktan sonra namazın şartları ve rükünleri izah edilmiştir. Günümüzde giyinme stiline değişimi ve düşük bel pantolonun yaygınlaşması sonucunda setri avret konusunda bazı sıkıntılar meydana gelmektedir. Bu sebepten ötürü müellifin yapmış olduğu “günümüzde namaz kılanların bel kısımlarının açılmasına yeterince dikkat etmedikleri görülmektedir. Açılan kısım göbekten aşağıda olmaktadır. Böyle bir durumda namaz bozulur”<sup>140</sup> açıklaması diğer ilmiyelerde yer almayan bir ifadedir.

Haçkalı, namaz bölümünde yer alan cenaze bahsine değindikten sonra kabir ziyareti, kabir azabı gibi konular hakkında bilgi vermiştir.<sup>141</sup> Birkaç cümle ile şehitlere ait hükümleri açıkladıktan sonra nafile namazları izah ederek namaz bölümünü sonlandırmıştır.<sup>142</sup>

### 3. Oruç

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden bir buçuk yıl sonra Şaban ayının onuncu gününde farz kılınan oruç ibadeti, maddi ve manevi pek çok faydaları kendisinde bulunduran, beden ile yapılan bir ibadettir. İnsanı manevi bir eğitim sürecine taşıyan oruç, kulun, kısa sürede kalbi ve ruhu üzerinde birikmiş günah

<sup>136</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 99-105.

<sup>137</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 107-114.

<sup>138</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 127-150.

<sup>139</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 151.

<sup>140</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 86.

<sup>141</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 119-132.

<sup>142</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 132-135.

tortusundan sıyrılmasını sağlar. Müminlerin hayatında önemli bir yere sahip olan oruç ibadeti ilmiyelerde namaz konusundan sonra kaleme alınmıştır. Bunun istisnası olarak İznikî ve Halil Güneç'in oruç konusuna zekât bahsinden sonra yer vermiş olması gösterilebilir. İlmihallerde oruç konusuna ayırdıkları bölümde ele aldıkları meseleler ise şöyledir:

Tablo 6 Oruç Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                          | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                                        | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafî İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Orucun mahiyeti ve önemi                                               | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Orucun rükün ve şartları                                               |            |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Ramazan hilalinin görülmesine ilişkin hususlar                         | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Orucun çeşitleri                                                       |            |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Oruç tutanların çeşitleri, oruç tutanların bayramı, müminlerin bayramı |            |         | √                |               |                      |             |                     |                     |                         |
| Oruca niyet                                                            | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Oruç tutmamayı mübah kılan özürler                                     |            |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Oruçlu için müstehab olan şeyler                                       |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Oruçlu kimse için mekruh olan şeyler                                   | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Orucu bozmayan şeyler                                                  | √          |         |                  | √             | √                    |             | √                   | √                   |                         |
| Hayız ve nifas halinde olanların orucu                                 |            |         |                  |               |                      |             |                     |                     | √                       |
| Orucu bozan ve kazayı gerektiren hususlar                              | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Orucu bozup hem kazayı hem kefareti gerektiren hususlar                | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Oruç ve tedavi                                                         |            |         |                  |               |                      |             | √                   |                     |                         |
| Oruç kefareti                                                          | √          | √       | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| İtikâf                                                                 | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Fidye                                                                  | √          |         |                  | √             | √                    | √           |                     |                     | √                       |
| İskat-ı Savm                                                           |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     |                         |
| Mübarek gün ve gecelerler / Kadir gecesi                               |            |         |                  |               |                      |             | √                   | √                   |                         |

İlmihallerdeki oruç bölümünün zaman ilerledikçe daha sistematik olarak ele alındığı görülmektedir. Şöyle ki; İznikî oruca dair hiçbir bilgi vermeden ru'yeti hilal meselesi ile konuya giriş yapmışken, Zihni Efendi kavram açıklamalarını yaptığı giriş bölümünün ardından oruçta niyet akabinde hilalin

görülmesi konusunu ele almıştır. Bilmen ise Zihni Efendi'nin oruç bahsine yapmış olduğu düzenlemeyi biraz daha iyileştirerek orucun mahiyetini, orucun farziyetindeki sebeplerini ve orucun hikmetini açıkladıktan sonra hilalin görülmesi meselesine değinmiştir. Ancak *Büyük İslam İlmihali*'nde oruçlu için müstehab olan şeyler ve orucun şartları ru'yeti hilal meselesinden önce ele alınmış olması sistematik düzenlemeye hala ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Günümüzde yazılan ilmihallerde ise bu systemsizliklerin minimize edildiği söylenebilir. Bu konuda dikkat çeken bir husus ise oruç tutmamayı mübah kılan özürler meselesinin ilmihallerde ele alındığı yer mevzudur. Bu konu *Mukaddime*, *Nimet-i İslam*, *Büyük İslam İlmihali*, *Mısraklı İlmihal* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde orucu bozan meselelerden sonra *TDV*, *İFAV* ve *Muhatsar İslam İlmihali*'nde ise orucu bozan şeylerden önce açıklanmıştır. Bu mevzunun orucu bozan şeylerden önce açıklanmış olması sistem açısından daha isabetli olduğu düşünülmektedir.

Bu mevzuların dışında ilmihallerde dikkat çeken birkaç husus ise şöyledir:

İznikî, *Mukaddime*'nin dördüncü bölümde oruç konusuna yer vermiş olup önceki bölümlerden farklı olarak bu bölümde anlatacağı konuları söylememiştir. İznikî, oruca niyetin nasıl ve ne zaman yapılması gerektiği konusunda oruç çeşitlerini de göz önünde bulundurarak<sup>143</sup> bilgi verdikten sonra öncelikle ramazanda kefareti gerektiren durumları akabinde kazayı gerektiren durumları açıklamıştır. Orucu bozup kazayı gerektiren durumları açıklamadan önce yemin, zihar ve hatayla adam öldürenin kefareti hakkında bilgi vermiştir.<sup>144</sup> İznikî, orucu bozup bozmadığı tartışmalı olan pek çok meseleyi de ele alarak bunların orucu bozup bozmadığını, bozuyorsa kazayı mı kefareti mi gerektireceği konularını da ele almıştır.<sup>145</sup> İznikî fidye konusuyla ilgili açıklama yaptıktan sonra buraya kadar saydığı şartların orucun zahirîne ve halk nazarında geçerli olduğunu gösteren şartlar, bundan sonra sayacağı şartların ise Hak Teâlâ katında orucun geçerliliğini gösteren şartlar olduğunu ifade ederek orucun batınî şartlarını zikretmeye başlamıştır.<sup>146</sup>

---

<sup>143</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 24b

<sup>144</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 25a

<sup>145</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 25a-25b

<sup>146</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 26a

Zihni Efendi, namaz konusundan sonra oruç konusuna yer vermesinin sebebini her iki ibadetinde bedeni bir ibadet olması olarak açıklayarak konuya başlamıştır.<sup>147</sup> Oruç kitabına giriş mahiyetinde orucun lugavî ve ıstılahî anlamını, orucun sebebini, şartını, rükününü, hükmünü, meşru oluşunun hikmetini, sıfatı ve kısımlarını açıklamıştır. İftar kelimesinin anlamı hakkında açıklamalar yapmasının ardından oruç haline son veren şeyler ve onun levazımını izah etmiştir.<sup>148</sup> Oruçluya mekruh olup olmayan şeyler ile oruç tutmamayı mubah kılan durumları açıkladıktan sonra “elğaz-ı fikihiyyemizin savm mesailinden” başlığıyla başka bir eserindeki oruç bahsinde yer alan bazı mevzulara değinmiştir.<sup>149</sup> Orucun ıskatı konusunda açıklamada bulunmayıp “Salâtın ıskatı faslında beyan olduğu veçhiledir.”<sup>150</sup> ifadesiyle ıskatı salât bahsine atıf yapmıştır.

Bilmen, dördüncü kitabında oruç, kefareti, yemin, nezir ve itikâf konularını işlemiştir.<sup>151</sup> Bilmen, oruç kelimesinin lugavî ve ıstılahî anlamını açıklayarak orucun mahiyeti konusuyla oruç kitabına başlamıştır. Orucun vakti konusunda ikinci fecrin vakti hakkındaki ihtilaflara yer vermiş ondan sonra hilallerin sübutu mevzusunu detaylarıyla izah etmiştir. İskat-ı savm konusunu ayrı bir başlık olarak ele almamış oruç tutmamayı mubah kılan özürler konusunda ıskat-ı savmın ne olduğunu söyledikten sonra ıskat-ı salata<sup>152</sup> gönderme yapmıştır. Bilmen, kefareti konusunda ramazan, zıhar, tıraş olma, adam öldürme ve yemin kefareti hakkında bilgi vermiştir. Bunlardan ramazanın kefareti özellikle de yemin kefareti hakkında verdiği bilgilerin daha detaylı oldukları görülmektedir. Nezirle ilgili yaptığı açıklamaların akabinde itikâf konusunu izah ederek oruç bahsini sonlandırmıştır.

*TDV İlmihal*’inin yedinci bölümünde oruç konusu ele alınmıştır.<sup>153</sup> İlkeler ve amaçlar, orucun mahiyeti ve önemi başlıkları altında orucun güzelliği yansıtılmış olup adeta okuyucu oruç tutmaya teşvik edilmiş olup akabinde gelecek olan teorik bilgileri öğrenmeye hazır hale getirilmiştir. Teorik kısma oruç çeşitleri ile başlanmış, orucun rükün ve şartları ile devam edilmiştir. *TDV İlmihal*’inde

<sup>147</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 880.

<sup>148</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 912-945.

<sup>149</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 961-963.

<sup>150</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 964.

<sup>151</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 270-328.

<sup>152</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 303.

<sup>153</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 379-417.

ıskat-ı savm mevzusu ayrı bir başlık altında izah edilmiş olması diğer ilmiyelerden ayrıldığı bir noktadır. Diğer ilmiyelerde yer almayan ve zikredilmeye şayan bir ayrıntı olarak ise orucu bozan şeylerden iğne vurdurmak ve ilaç kullanmanın hükmü açıklanırken 1948 yılında Ezher Üniversitesi Fetva Komisyonu tarafından verilen “Tabi delikler dışında vücuda giren bir şeyin orucu bozmayacağı.”<sup>154</sup> fetvasına yer verilmiş olması zikredilebilir.

*İFAV İslam İlmihali*'nin ikinci kısmının Rahmi Yaran tarafından kaleme alınan üçüncü bölümü oruç konularına<sup>155</sup> tahsis edilmiştir. Diğer ilmiyelerde olmayan ancak bu ilmihalde ayrı bir başlık altında ele alınan “oruç ve tedavi” bahsi dikkat çekmektedir. Bu başlık altında Din İşleri Yüksek Kurulunun vermiş olduğu fetvalara yer verilmiştir. Bunun dışında yine bu mevzuda Mısır'daki Ezher Üniversitesi Fetva Komisyonunun 1948 yılında “Doğal menfezler dışında vücuda giren bir şeyin orucu bozmayacağına dair” vermiş olduğu fetvaya da yer verilmiştir.<sup>156</sup> Ayrıca oruç ve tedavi bahsinde Rahmi Yaran “Benim bu konudaki kanaatim şudur ki...” cümlesiyle burun spreylерinin orucu bozup bozmayacağına dair kendi görüşünü bildirmiştir.<sup>157</sup>

Günenç, ibadet konularını ele aldığı ikinci bölümde taharet, namaz ve zekât konularını işledikten sonra oruç konusuna yer vermiştir.<sup>158</sup> Orucun kefareti konusunda kefaretin vücubu için yedi şart olduğu beyan edilip bu yedi şart açıklanmıştır.<sup>159</sup>

Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*'nin altıncı bölümünü oruç konusuna tahsis etmiştir.<sup>160</sup> Oruç konusuna, orucun hikmetini açıklayarak başlamış olup bu başlık altında Hz. Peygamber (sav)'in Şaban ayının son gününde okumuş olduğu hutbesine yer vermiştir. Akabinde bu bölümde zikredeceği konuları muhtasar bir şekilde izah etmiştir.

<sup>154</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 410.

<sup>155</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 469-491.

<sup>156</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 489.

<sup>157</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 488.

<sup>158</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 301-323.

<sup>159</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 317.

<sup>160</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 136-146.

#### 4. Zekât

Zekât, İslâm'ın beş şartından biridir. Mal ile yapılan bir ibadet olmasının yanı sıra iktisadî, sosyal yönleri ve önemli sosyal fonksiyonları bulunan bir müessesedir. Bu kadar önemli olduğu içindir ki, Kur'an-ı Kerim'de zekât, defalarca ve hemen namazın arkasından anılıp emredilmiş; hadîs kitaplarında müstakil birer bölüm konusu olmuş, fıkıh kitaplarının ibadetlere ayrılan kısmında bir ana bölüm olarak yerini almıştır. Böyle bir öneme haiz olan zekât ibadetinin ilmiyhallerde ele alınma şekli şöyledir:

Tablo 7 Zekât Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                            | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|----------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                          | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şağı İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Genel olarak Kur'an ve sünnette zekât                    |            |         |                  | √             |                      |             | √                   |                     |                         |
| Zekâtın mahiyeti ve önemi/ hikmeti teşriyesi             | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekâtın tanımı ve şartları                               |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekâtın farziyetinin şartları                            | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekâtın sıhhatinin şartı                                 | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Zekâtın verileceği yerler                                | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Kimlere zekât verilemez                                  | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekâtın ödeme yolları                                    | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekâtın ödenme zamanı                                    |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Zekât vermede yanılma                                    |            |         |                  | √             |                      | √           |                     | √                   |                         |
| Zekât vermenin adabı                                     | √          |         |                  | √             | √                    | √           |                     | √                   | √                       |
| Zekât-vergi ilişkisi                                     |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |                         |
| Zekâta tabi mallar                                       | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Madenlerin zekâtı                                        | √          |         |                  |               | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Paraların zekâtı/ Evrakı nakdiye ile banknotların zekâtı |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Alacakların zekâtı                                       | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Deniz mahsullerinin zekâtı                               |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |                         |
| Ticaret mallarının zekâtı                                |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Sınaî servet, yatırım ve üretim ve araçlarının zekâtı    |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     | √                       |
| Hisse senedinin zekâtı                                   |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     | √                       |

Tablo 6 (Devam) Zekât Konuları

|                                                    |   |  |  |   |   |   |   |   |   |
|----------------------------------------------------|---|--|--|---|---|---|---|---|---|
| Maaş, ücret ve serbest meslek kazançlarının zekâtı |   |  |  |   |   | √ | √ |   | √ |
| Ganimetin beşte biri (humus)                       | √ |  |  |   |   |   |   | √ |   |
| Haraç ve haracın dağıtılacağı yerler               | √ |  |  |   | √ |   |   |   |   |
| Öşür/ Toprak ürünlerinin zekâtı                    | √ |  |  | √ | √ | √ | √ | √ | √ |
| Fitre/ sadaka-i fitır                              | √ |  |  | √ | √ | √ | √ | √ | √ |

İlk ilmihal örneği olan *Mukaddime*'den sonra kaleme alınan *Cevhere*' de zekât konusuna yer verilmediği, *Mızraklı İlmihal*'de ise kısaca birkaç konuya temas edilmekle yetinildiği, "ganimetin beşte biri (humus), haracın dağıtılacağı yerler ve zekâtın batınî şartları" konuları hariç *Mukaddime*'de yer alan konuların diğer ilmihallerde izah edildiği ancak zamanın şartlarına göre bazı konu başlıklarının ilmihallere dâhil edildiği görülmektedir.

İlmihallerde müelliflerin zekât konusunu ele alış sistemlerinde birkaç problemin olduğu görülmektedir. Mesela İznikî, zekâta tabi olan mallar hakkındaki açıklamalarını konuların arasına serpiştirerek izah etmiştir. Bu da konu bütünlüğünün bozulmasına sebep olmuştur. Halil Günenç ise fitır sadakası konusunu zekâta tabi mallardan sonra açıklayıp akabinde zekâtın edasıyla konuya devam etmiştir. Bu iki örneğin dışında dikkat çeken sistematik bir hata görülmemektedir.

Zekât konusu ile ilgili bazı ilmihallerdeki zikredilmesi gereken hususlar mevcuttur. Bunlar;

İznikî, zekâta tabi mallar arasında atın zekâtıyla<sup>161</sup> ilgili açıklama yaptığı ve bir yıl dolmadan birkaç nesnenin birkaç yıllık zekâtının verilebileceğine dair örneklerle açıklamada<sup>162</sup> bulunduğu görülmektedir. İznikî, zekâtı farklı bir şehirde olan fakirlere vermenin mekruh olduğunu, ancak farklı şehirde oturan fakir zekâtı verenin akrabası olursa, âlim olursa, zâhid olursa ona zekât verilebileceğini; bir fakire iki yüz dirhemden fazla zekât verilebileceğini ancak bunun mekruh olduğunu, bu zamanda kişinin zekâtını kendisinin vermesi gerektiğini, bir kişinin bayramda çocuklara bayramlık verse yahut çocuklar hocalarına hediye verse zekât olarak niyet ettiği takdirde geçerli olacağını bildirmiştir.<sup>163</sup> Ayrıca zekât

<sup>161</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 22a-22b

<sup>162</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 22b

<sup>163</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 22b

verilemeyecek kimseleri açıkladıktan sonra İmam Züfer'in zekâtın kâfirlerin yoksullarına verilebileceğine dair görüşünü zikredip zekâtın kâfirlere verilip verilemeyeceği konusu<sup>164</sup> hakkında bilgi vermiştir.

Oruç kitabından sonra zekât kitabına yer veren Zihni Efendi, Tevbe suresinde bildirilen zekâtın verilmesi gereken kimseleri yedi sınıf olarak zikredip müellefe-i kulubu bu zümrenin dışında tutmuştur. Bunun sebebi olarak Hz. Peygamber'in Muaz bin Cebel'e "Zekâtı Müslümanların zenginlerinden al fakirlerine ver." talimatıyla ayetteki müellife-i kuluba zekâttan pay ayrılma uygulamasının kaldırılmış olmasını gerekçe göstermiştir.<sup>165</sup> Konunun sonunda Zihni Efendi kendi eseri Elğaz-ı Fıkhiyye'de yer alan bazı meselelere ve fetva kitaplarından bazı örneklerle yer vermiştir.<sup>166</sup>

*Büyük İslam İlmihali*'nin beşinci kitabı zekât hakkındadır.<sup>167</sup> Bilmen, zekâta tabi malları açıklamadan önce malların emvali batine ve emvali zahire şeklinde iki kısım olduğunu, nakit paralar ile evlerde ve mağazalarda bulunan ticaret mallarının emvali batine olduğunu diğer zekâta tabi malların emvali zahire olduğunu söylemiştir. Bu ayrımın ortaya çıkardığı sonucu ise batine malların zekâtını vermek sahiplerinin, zahire malların zekâtını vermek ise zekât memurlarının sorumluluğunda olduğu şeklinde açıklamıştır.<sup>168</sup> Bilmen, hayvanların zekâtı ile ilgili olarak, Günenç'in aksine ortaklığın bir sayılıp nisaba ulaşınca zekâta tabi olmayacağını, her iki ortağın ayrı ayrı nisap miktarı mala malik olduğu takdirde zekâtla mükellef olacağını bildirmiştir.<sup>169</sup> Zekât verilebilecek kimseler arasında *Nimet-i İslam*'da olduğu gibi müellefe-i kulüb zikredilmemiştir.<sup>170</sup>

*TDV İlmihal*'inin sekizinci bölümü zekât konularına tahsis edilmiştir. Bu bölümde zekâta tabi olan mallar ayrı ayrı başlıklar altında oldukça detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu başlıklar incelenirken bazı kongre ve konferanslarda verilen fetvalara yer verilmiştir.<sup>171</sup>

<sup>164</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 23b

<sup>165</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1028.

<sup>166</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1036-1040.

<sup>167</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 329-364.

<sup>168</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 336-337.

<sup>169</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 356.

<sup>170</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 358.

<sup>171</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 461-465.

*İFAV İslam İlmihali*'nin ikinci kısmının dördüncü bölümü zekât konularına<sup>172</sup> tahsis edilmiş olup Mehmet Erdoğan tarafından hazırlanmıştır. Erdoğan, zekât konusuna Kur'an'da ve sünnette zekât başlığı ile başlamıştır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu konuda zekât ile ilgili delillere yer verilmiştir. Zekâtın amacını açıklarken kapitalizm ve ribâdan bahsetmiştir. Zekâtı kimlerin vereceğini, zekâtın sadece bir ibadet ve mali bir yükümlülük çerçevesinde iki farklı bakış açısıyla izah etmiştir. Erdoğan, nisap konusunda şeri' şerifteki nisap miktarlarını açıkladıktan sonra kendi kanaatini "Göreceli kabul edilen zenginliğin artık günümüzde vaktiyle tespit edilmiş kalemler üzerinden değil, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinden, hayat standartlarından yararlanılarak belirlenmesi gereği vardır."<sup>173</sup> cümleleriyle açıklamıştır. Erdoğan, bu kanaatinin sonucu olarak ülke ekonomisini izleyen aylık endekslerden faydalanılarak açlık sınırı ile yoksulluk sınırı arasındaki insanların orta tabakayı oluşturduğunu bu tabakanın zekâtla mükellef olmadığı gibi zekât da alamayacağını ancak fitır sadakası verip kurban kesebileceklerini, açlık sınırının altında yer alan insanların ise fakir sayılıp zekâtın sarf edilmesi gereken tabaka olduğunu bildirmiştir.<sup>174</sup> Erdoğan, fitre konusunda Din İşleri Yüksek Kurulunun 18.10.2011 tarihli kararına yer vermiş olması zikredilmesi gereken bir husustur.<sup>175</sup>

## 5. Hac

İslam'da ibadetler mali, bedenî hem mali hem bedenî olmak üzere üç kısımdır. Zekât ve sadaka-i fitır mali ibadetlerin örneğini teşkil ederken, namaz ve oruç bedeni ibadetlerin örneklerini oluşturmaktadır. Hac ise, hem mali hem bedeni ibadet kısmının örneği durumundadır. Bu sebeple, İslam'ın beşinci rüknü olan hac, adeta diğer rükünleri de bir cihetten içine alan çok yönlü bir ibadettir. Namaz ve oruç gibi bedeni bir ibadet olduğu kadar, zekât, gibi mali bir ibadettir. Bu önemine binaen ilmihallerde hac konusu sonra şu içerikle ele alınmıştır:

<sup>172</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 493-511.

<sup>173</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 499.

<sup>174</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 498-499.

<sup>175</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 510-511.

Tablo 8 Hac Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                     | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|---------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                   | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafi İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Haccın tanımı ve mahiyeti/hikmeti                 | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın tarihçesi                                  |            |         |                  |               |                      |             | √                   |                     |                         |
| Haccın farz olmasının şartları                    | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın vakti                                      | √          |         |                  | √             |                      | √           |                     |                     |                         |
| Haccın edasının şartları                          | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın sahih olmasının şartları                   |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın rükünleri                                  | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın vâcipleri, sünnetleri ve adabı             | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın nevileri                                   | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın yapılışı                                   | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Haccın vasiyet edilmesi, başkası adına hac yapmak | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Cinayetler                                        |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hedy                                              | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Fevat, fesad, ihsar ve hükümleri                  |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Umre                                              | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Hac'da kadın ile erkeğin farklı olduğu hükümler   | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Medine’yi Münevvere’yi ziyaret                    | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Cennetül Bâkî’yi ve uhud şehitlerini ziyaret      |            |         |                  |               |                      |             |                     | √                   |                         |

Tabloda görüldüğü üzere *Cevhere*'de hac konusuna yer verilmezken *Mısraklı İlmihal*'de sadece haccın rükünü, tavaf çeşitleri, ihram, haccın farz olmasının şartları konularına yer verilmiştir. *Nimet-i İslam* ve sonrasında yazılan ilmihallerde haccın sahih olmasının şartları, haccın adabı, ihsâr ve fevât, cinayetler ve hedy konularının ilave edildiği görülmektedir.

İlmihallerdeki hac konusunun içeriği incelendiğinde şunlar söylenebilir:

*Büyük İslam İlmihali*'nde bazı sistematik problemlerin olduğu görülmektedir. Haccın nevileri ve rükünleri ile haccın farziyetinin şartları arasına tavafın mahiyeti ve nevileri konusunun girmiş olması, haccın farziyetinin sebebi

mikata dair malumattan sonra açıklanması bunun örnekleri olarak gösterilebilir. *Mızraklı İlmihal*'de ise haccın farz olmasının şartları haccın rükünlerinin açıklanmasından sonra izah edilmesi, *İFAV İslam İlmihali*'nde haccın yapılışı haccın diğer meselelerinden önce açıklanması, *Büyük Şafi İlmihali*'nde veda tavafının ayrı ayrı yerlerde iki kez açıklanması sistematik problemlerin bu ilmihallerde de var olduğunu gösteren örneklerdir.

İlmihallerde dikkat çeken birkaç husus ise şöyle izah edilebilir:

İznikî, beşinci babda haccın ve umrenin hükümlerini bildirmiştir. Hac konusuna haccın kimlere farz olduğunu bildirerek başlamıştır.<sup>176</sup> Haccın Hak Teâlâ katında kabul olması için bazı meselelerin olduğunu hacceden kişilerin o meselelere riayet edip haclarının cansız beden gibi olmaması gerektiğini söyledikten sonra haccın batınî şartlarını izah etmiştir.<sup>177</sup>

Zihni Efendi, hac kitabına başlarken haccın ömürde bir kez yapılan bir ibadet olması hasebiyle insanlar tarafından bilinmediğini bu sebeple hac konusunda topluca bilgi elde etmenin yolu hac ile ilgili birtakım terim ve tabirleri bilmekle olacağını söylemiştir. Bu maksatla kitabında işleyeceği konu sıralamasının önce hac ile ilgili terim ve tabirler olduğunu ardından haccın meselelerini anlatıp hacda yapılan işleri bildireceğini belirtmiştir. Zihni Efendi'nin öncelikle açıkladığı kavramlar arasında hac, umre, haccı kıran, haccı temettu, haccı ifrad, ihram, halk, taksir, telbiye, mevâkit, beyti muazzam, tavaf, metaf, ıdtıba, istilam, remel, say, hervele, vukuf, remyi cimar, eyyem, hıll, harem, meşar-i harem yer alır.<sup>178</sup> Haccın meselelerinin; haccın sözlükteki ve ıstılahtaki anlamı, sıfatı, sebebi, şartları, erkânı, vacipleri, sünnetleri, edepleri ve yasakları şeklinde olduğunu söyleyip bunları tek tek izah etmiştir.<sup>179</sup> Haccın faziletini bildirdikten sonra hac fiillerinin terkiibinin nasıl olacağını izah etmiştir.<sup>180</sup> Diğer ilmihallerden farklı olarak Zihni Efendi'nin hac kitabında çok fazla şiire yer verdiği görülmektedir.

---

<sup>176</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 26a

<sup>177</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 28b

<sup>178</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1043-1062.

<sup>179</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1063-1082.

<sup>180</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1085-1126.

*Büyük İslam İlmihali*'nin altıncı kitabı<sup>181</sup> hac ve umre konularını içermektedir. Bilmen, hac ve umreye müteallık meseleler başlığıyla hac ve umre için ihrama girmiş olan kişilerin yapması yasak olan işler ve bunların cezaları hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Bu bölümün sonunda natı şerife yer verilmiş olması ve Safa ile Merve'yi ziyaret konusunda Safa Merve tepelerini "Bugün iki tarafında dükkânlar bulunan bir caddedir."<sup>182</sup> şeklindeki betimleme diğer ilmihallerde yer almamaları hasebiyle zikredilebilecek hususlardır.

*TDV İlmihal*'inde hac meselesi ele alınırken daha detaylı bir başlıklandırma sistemi kullanıldığı görülmektedir. Mesela *Büyük İslam İlmihali*'nde; tavafin mahiyeti ve nevileri<sup>183</sup> başlığı altında tavafla ilgili bilinmesi gereken hükümler açıklanırken *TDV İlmihal*'inde; tavafin sahih olmasının şartları, tavafin vacipleri, sünnetleri, yapılışı ve çeşitleri şeklinde alt başlıklara ayrılarak konu hakkında bilgilendirme yapılmıştır.<sup>184</sup> Arafat'ta vakfe konusunda ise sadece *TDV, İFAV* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde bir başlıklandırma sisteminin olduğu görülmektedir. İhram yasaklarından vücutla ilgili olan yasaklara "saçlara biryantin veya jöle sürmek, kadınların oje ve ruj kullanması"<sup>185</sup> maddesinin eklenmiş olması ilmihalin güncel bir probleme cevap verdiğinin göstergesi olarak zikredilebilir. Bu maddenin Haçkalı'nın ilmihalinde<sup>186</sup> de yer aldığı görülmektedir. Cinsel konularla ilgili yasaklara "şehevi duyguları tahrik edici sözler söylemek"<sup>187</sup> maddesinin incelenen ilmihaller arasında yer almadığı görülmektedir. Haccın yapılışı açıklanırken genel bir anlatım kullanılmış yeri geldikçe hac çeşitleri arasındaki farklılıklara yer verilmiştir. Konunun sonunda Mekke ve Medine'de ziyaret edilecek yerler ve hac esnasında okunacak dualarla ilgili daha ayrıntılı bilgilerin hac rehberi olarak hazırlanmış kitaplarda yer aldığı söylenilerek konu sonlandırılmıştır.

*İFAV İslam İlmihali*'nin ikinci kısmının beşinci bölümü hac konularına<sup>188</sup> ayrılmış olup Rahmi Yaran tarafından kaleme alınmıştır. Haccın farzları, vacipleri

<sup>181</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 365-407.

<sup>182</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 378.

<sup>183</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 368-369.

<sup>184</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 528-533.

<sup>185</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 523.

<sup>186</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 182.

<sup>187</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 524.

<sup>188</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 512-570.

gibi konuları açıklamadan önce haccın yapılışını açıklamasının sebebini hacca gidecek kişilerin hacda hangi aşamalardan geçeceğini daha kolay kavraması olarak açıklamıştır. Haccın yapılışını anlatırken “Türkiye’den giden hacıların çoğunun tercih ettiği temettü haccı esas alınıp anlatılacaktır.”<sup>189</sup> açıklamasıyla bahsedeceği hac çeşidini belirtmiştir. Hac menasiki hakkında bilgiler *TDV İlmihal*’inde olduğu gibi alt başlıklara ayrılarak detaylandırılmıştır. Ayrıca daha önce açıklanan hervele gibi bazı kavramlar ikinci kez izah edilerek tekrara düşülmüştür. Diğer ilmihallerden farklı olarak umre konusu bu ilmihalde en son izah edilmiştir.

Günenç, ibadetler ve öncülerine yer verdiği ikinci bölümünün son konusu olarak hac konularını ele almıştır.<sup>190</sup> Günenç, haccın tanımını yaptıktan sonra hac yolculuğunun adabını açıklayarak konuya başlamıştır. Haccın hikmeti konusunda yapmış olduğu iki açıklama dikkat çekicidir. Birincisi Hz. İbrahim’in eşi Hz. Hacer ile oğlu Hz. İsmail’i Mekke’ye bırakma kıssasını açıklaması diğeri ise Haccın insanlar arasındaki kutuplaşmaları bertaraf ettiğini söylemesinin ardından İngiliz başbakanlarında Gladston’un İngiliz parlamentosunda Müslümanların elinden Kur’an ve Kâbe’nin alınmasına dair yapmış olduğu açıklamasına yer vermiş olmasıdır.<sup>191</sup> Günenç, haccın keyfiyeti hakkında bilgi verirken önce ifrad haccını detaylı açıklamış diğer hac çeşitlerini açıklarken ise ifrad haccı ile aralarındaki farklılıklara değinmiştir. İfrad haccının keyfiyetini izah ederken haccın her bir menasik yerine getirilirken okunması gereken duaların Arapçasına yer vermiştir.<sup>192</sup> Haccı kıranın keyfiyetini açıklamasının ardından haccı ifrad da kurban kesilmediği halde diğer hac çeşitlerinden daha faziletli olduğunu bildirip “bu zaman da on binlerce kurban kesilip atılarak ondan istifade edilmediğinden ve israfa sebep olduğundan haccı ifrada ehemmiyet vermek lazımdır”<sup>193</sup> açıklamasını yapmış olması dikkat çekicidir.

---

<sup>189</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 516.

<sup>190</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 325-408.

<sup>191</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 329.

<sup>192</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 360-388.

<sup>193</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 387.

## 6. Kurban

Allah’a yakınlık sağlamaya vesile olan şey anlamına gelen kurban, dinî bir terim olarak, “ibadet maksadıyla belirli bir vakitte belirli şartları taşıyan hayvanı usulünce boğazlamak, ya da bu şekilde boğazlanan hayvan” demektir. İlmihal eserlerinde namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinin açıklanmasının akabinde insanlık için pek çok öneme sahip olan kurban ibadetine yer verilmektedir. İlmihal dilinde kurban denilince, aksine bir kayıt bulunmadığı sürece, kurban bayramında kesilen kurban ve bunun hükmü anlaşılır. Böyle anlaşılmasına rağmen bazı ilmiyelerde udhiyeye ilave olarak av, zebh, akika gibi konuların ilave edildiği görülmektedir.

Tez konusu ilmiyelerdeki kurban konusunun içerikleri ile ilgili öncelikle söylenmesi gereken hususlar şunlardır:

Kadıẓâde’nin kurban konusuna ilmihalinde yer vermediği, Bilmen’in ise kurban konusuna en çok yer veren müellif olduğu göze çarpan ilk husustur. *Mukaddime*, *Mızraklı İlmihal*, *Nimet-i İslam* ve *Büyük Şafii İlmihali*’nde kurban konusuna müstakil bir bölüm ayrılmadığı bunun sonucu olarak bu ilmiyelerde kurban konusunu müstakil bir bölümde ele alan ilmiyellere nazaran konunun daha özet bir şekilde açıklandığı müşahade edilmektedir. İznikî’nin ilmihalinde kurban konusu zekât konusunun işlendiği üçüncü babın üçüncü faslında, *Mızraklı İlmihal*’de zekât konusundan sonra, *Büyük Şafii İlmihali*’nde ise kurban konusuna muamelat konularının ele alındığı üçüncü bölümün sonunda yer verilmektedir. Kurban konusunu müstakil bölüm başlığı altında ele alan müellifler ise bu konuya hac konusundan sonra yer vermektedir. Zihni Efendi aynı üslubu devam ettirerek hac kitabına ek olarak kitabı’s-sayd başlığıyla kaleme aldığı kitabında av, boğazlama, kurban ve akika konularını ele almıştır. *Büyük İslam İlmihali*’nde Zihni Efendi’nin üslubunun devam ettirildiği kurban konusu müstakil bir bölüm olarak kaleme almış olmasına rağmen *Nimet-i İslam* ile aynı muhtevaya sahip olduğu görülmektedir. *Büyük Şafii İlmihali*’nde akika, nezir, av ve zebaih, *TDV İlmihal* ve *Muhtasar İslam İlmihali*’nde akika kurbanı, *İFAV İslam İlmihali*’nde adak, hedy ve akika kurbanı konularının dâhil edilmiş olması dikkat çeken diğer bir husus olarak söylenebilir. Kurban konusunun içeriği ilmiyelerde değişiklik arz ediyor olmasına rağmen "kurban kesmenin kimlere vacip olduğu, hangi

hayvanların kurban edilebileceği ve kurbanın kesim vakti" konuları ele alınan ortak konular olarak zikredilebilir. Bu söylenenler ışığında kurban konusunda ilmiyelerde yer alan konu başlıkları şunlardır:

Tablo 9 Kurban Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                    | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|--------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                  | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafi İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Kurbanın tarihçesi                               |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                     |                         |
| Kurbanın mahiyeti, hikmeti teşrisi               |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Kurbanın dinî hükmü                              |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Kurban kesmenin vâcip olmasının şartları         | √          |         | √                | √             | √                    | √           | √                   |                     | √                       |
| Kurbanın rüknü                                   |            |         | √                | √             | √                    |             | √                   | √                   | √                       |
| Kurban kesmenin vakti                            | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Kurban olabilecek hayvanlar ve kurbanda kusurlar | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Kurbanda ortaklığa dair meseleler                | √          |         |                  | √             | √                    |             | √                   |                     | √                       |
| Kurbanın eti ve derisi hakkında yapılacak şeyler | √          |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Etleri yenip yenilmeyen hayvanlar                |            |         |                  | √             | √                    | √           |                     | √                   |                         |
| Hayvan kesim usulü                               |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Akika                                            |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                   | √                       |
| Yeni doğan çocuğa dair hükümler                  |            |         |                  |               |                      |             |                     |                     | √                       |
| Av ile ilgili meseleler                          |            |         |                  | √             | √                    | √           |                     | √                   | √                       |

Bu hususların dışında ilmiyelerdeki kurban konusuyla ilgili şunlar söylenebilir:

*İFAV İslam İlmihali*'nin ikinci kısmının altıncı bölümü kurban konusuna<sup>194</sup> ayrılmış olup Rahmi Yaran tarafından kaleme alınmıştır. Bu ilmihalde kurbanın tarihçesi başlığı altında anlatılanların diğer ilmiyelerde bir başlıklandırma sistemi olmadan izah edildiği görülmektedir. Bölümün sonunda diğer kurban çeşitleri başlığıyla adak hakkında bilgi verilmiş akabinde ikinci kez adak hakkında bilgi verilmiş olması sistematik olarak eleştirilebilecek bir husus olarak zikredilebilir.

<sup>194</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 571-589.

*Muhtasar İslam İlmihali*'nin dokuzuncu bölümünde kurban konusu kısaca izah edilmiştir.<sup>195</sup> Haçkalı, kurbanla ilgili bazı meseleler başlığı altında kurbanlık hayvan doğuracak olursa yavrunun annesiyle birlikte kurban edileceğini bildirmesi diğer ilmihallerde yer almayan bir bilgi olarak gösterilebilir. Ayrıca bölümün sonunda akika kurbanını açıklamasının ardından yeni doğan çocuğa dair bazı hükümleri izah etmesi diğer ilmihallerden farklı bir konuya temas etmiş olması açısından dikkat çekicidir.

## 7. Yeminler ve Kefaretler

Kefaret işlenen bir kusur ve günahattan dolayı Allah Teâlâ'dan af ve mağfiret dilemek niyetiyle yapılan, ceza özelliği de bulunan bir tür malî ve bedenî ibadettir. Allah Teâlâ hatalı ve kusurlu davranışlara karşılık olmak üzere yine ibadet nevinden bazı fiillerin işlenmesine ve bu sayede kulun kendini affettirmesine imkân tanımıştır. Kefaretler sayesinde Allah u Teâlâ'nın bu hatalı kulun söz konusu kusurlu davranışını affetmesi umulur.

Kefaretler, konuluş amacı itibarıyla hem ibadet hem de ceza manası taşımakla birlikte mahiyeti itibarıyla ibadet nevinden fiillerin bir veya birkaçından ibarettir. Bu sebeplerledir ki fıkıh kitaplarında kefaretlar ibadetler bölümünde yer almaktadır. Bununla birlikte ilmihallerde ele alınış şekli ve yeri farklılık göstermektedir. Şöyle ki, ilk dönem yazılan ilmihallerde kefaretlar konusunun farklı konuların içerisinde mezceldildiği, son dönemde yazılan ilmihallerde ise kurban konusundan sonra müstakil bir bölüm olarak ele alındığı görülmektedir.

Tez konusu ilmihallerdeki yeminler ve kefaretlar bölümü incelendiğinde *Mukaddime*, *Mızraklı İlmihal* ve *Büyük Şafi İlmihal*'inde oruç konusunda sadece oruç kefaretlarına yer verildiği, *Nimet-i İslam*'ın oruç kitabında kefaretlar konusuna münâkehât ve müfarakat kitabında ise yemin konusuna değinildiği, *Büyük İslam İlmihali*'nin oruç kitabında kefaretlar ve yemin konusuna açıklık getirildiği; *TDV*, *İFAV* ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde ise müstakil bir bölümde kefaretlar ve yemin konularının ele alındığı, *Cevhere*'de ise kefaretlar konusuna değinilmediği görülmektedir.

---

<sup>195</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 185-188.

*Mukaddime, Mızraklı İlmihal ve Büyük Şafî İlmihali*'nde sadece orucun kefareti hakkında bilgi verildiğinden dolayı bu başlık altında ikinci kez değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Diğer ilmihallerde ise bu konu şu başlıklarla ele alınmıştır:

Tablo 10 Yeminler ve Kefaretler Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                             | İlmihaller       |                |                         |                      |                             |                    |                            |                            |                                |
|---------------------------------------------------------------------------|------------------|----------------|-------------------------|----------------------|-----------------------------|--------------------|----------------------------|----------------------------|--------------------------------|
|                                                                           | <i>Mukaddime</i> | <i>Cevhere</i> | <i>Mızraklı İlmihal</i> | <i>Nimet-i İslam</i> | <i>Büyük İslam İlmihali</i> | <i>TDV İlmihal</i> | <i>İFAV İslam İlmihali</i> | <i>Büyük Şafî İlmihali</i> | <i>Muhtasar İslam İlmihali</i> |
| Kefaretin mahiyeti                                                        | √                |                |                         |                      | √                           | √                  | √                          | √                          | √                              |
| Zihar kefareti                                                            | √                |                |                         |                      | √                           | √                  | √                          | √                          | √                              |
| Hacda vaktinden önce traş olma kefareti                                   |                  |                |                         |                      | √                           | √                  | √                          |                            | √                              |
| Adam öldürme kefareti                                                     | √                |                |                         |                      | √                           | √                  | √                          |                            | √                              |
| Yemin kefareti                                                            | √                | √              |                         | √                    | √                           | √                  | √                          | √                          | √                              |
| Hayızlı kadınla cinsî münasebet kefareti                                  |                  |                |                         |                      |                             | √                  | √                          |                            |                                |
| Kefaretin lazım olması için gerekli şartlar                               |                  |                |                         | √                    |                             |                    |                            |                            |                                |
| Kefareti gerektiren şeyler                                                |                  |                |                         | √                    |                             |                    |                            |                            | √                              |
| Kefaret ve onu düşüren şeyler                                             |                  |                |                         | √                    | √                           |                    |                            |                            | √                              |
| Yeminin mahiyeti ve nevileri                                              |                  |                |                         | √                    | √                           | √                  | √                          | √                          | √                              |
| Yemin ve aynı manaya gelen kelimeler, yeminin hükmü, sebebi, rüknü, edatı |                  |                |                         | √                    | √                           |                    |                            |                            |                                |
| Yemine dair müteferrik meseleler                                          |                  |                |                         |                      | √                           |                    |                            | √                          |                                |
| Adaklar                                                                   |                  |                |                         |                      | √                           | √                  | √                          | √                          | √                              |
| Dua kavramı ve çeşitleri                                                  |                  |                |                         |                      |                             |                    | √                          |                            |                                |

İlmihallerde önce kefareti konuları ardından yemin konularının ele alındığı görülmektedir. Bu da yemin konusu açıklanmadan yemin kefaretinin açıklanmasına yani konu sistematigi açısından hataya sebep olmaktadır. *İFAV İslam İlmihali* ile *Muhtasar İslam İlmihali*'nde bu sistem hatasına mahal verilmeyip önce yemin konusu akabinde kefareti konusu açıklanmıştır. *İFAV İslam İlmihali*'nin *Muhtasar İslam İlmihali*'ne nazaran bu konuda daha doğru bir tavır sergilediği söylenebilir. Çünkü yemin konusu içerisinde tekrara düşmemek adına yemin kefareti konusuna yer verilmeyip bu konunun izahı kefareti konusuna bırakılmıştır.

Kefaret konusunda Zihni Efendi'nin sadece oruç, yemin ve zıhar kefareti için yer verdiği diğer ilmihallerin ise bu kefaretlere adam öldürmenin keffâreti ve hacda vaktinden önce tıraş olmanın kefareti ilave ettiği, hayızlı kadınla cinsî münasebet kefareti konusuna ise *TDV İlmihal*'i ile *İFAV İslam İlmihali*'nin yer verdiği görülmektedir.

Bu hususların dışında kefaretlar ve yeminler konusu ile ilgili söylenmesi gereken birkaç husus da şöyledir;

Kadıızâde, ölüm ahvalinden bahsettiği bölüm içerisinde oruç ve yemin kefareti için kısaca yer vermiştir. Konuya İmam Birgivi'nin önceki konuyla bağlantılı olarak mezar başında Kur'an okumanın ve dua etmenin tamamlanmasından sonra yüz altmış akçesi olan bir merhum için velisinin vermesi gereken kefareti miktarını açıklayarak başlamıştır. Kadıızâde, Birgivi'nin maksadının örnek vermek olduğunu belirttikten sonra örnek üzerinden oruç kefareti ve yemin kefareti hakkında bilgi vermiştir.<sup>196</sup>

Bilmen, kefareti çeşitlerinden zıhar kefareti için açıklarken Hukuk-i İslamiyye ve Istilahî Fıkhiyye eserine, tıraş olma kefareti için açıklarken ise hac bölümüne gönderme yaparak tafsilatlarının buralardan öğrenilebileceğini beyan etmiştir.

*TDV İlmihal*'i kefaretlar ve yeminler konusunu iki ayrı bölümde ele almıştır. Yeminler bölümüne adaklar konusunu ilave etmiştir. Haçkalı da *TDV İlmihal*'inde olduğu gibi adak konusunu bu bölüme dâhil etmiştir.

### C. Aile Hukuku

Bütün hukuk düzenlerinde olduğu gibi İslâm hukukunda da aile toplumun çekirdeğini oluşturan bir kurumdur. İslâm hukukçuları ailenin kurulması demek olan nikâh akdini medenî bir sözleşme olarak kabul ettikleri gibi bu akdin aynı zamanda Allah'a yakınlaşma anlamı taşıması itibarıyla de kısmen ibadet mahiyetine büründüğünü ifade ederler. Evlenme İslam da bir cihetçe ibadetten sayılmakla beraber asıl hüviyeti ile dünya umurundandır ve böylece fıkıhın muamelat denilen kısmına mukabil olarak gösterilmiştir. Bu sebeple bazı ilmihal kitaplarında nikâh ve talak konularına yer verilmiştir. İncelenen ilmihaller arasında *Mukaddime* ile *Mızraklı İlmihal*'de nikâh ve talak ile ilgili mevzuların yer

<sup>196</sup> Kadıızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 232.

almadığı, *Cevhere* ve *Büyük İslam İlmihali*'nde ise müstakil bir bölümde ele alınmadığı, diğer ilmihallerde ise bu konuların yer aldığı ancak eser içerisinde nikâh ve talak konularına verilen yerin ve detayların farklı olduğu görülmektedir. Nikâh ve talak konularını ele alan ilmihallerin içerikleri şöyledir:

Tablo 11 Aile Hukuku Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                           | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                    |                         |
|-------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|--------------------|-------------------------|
|                                                                         | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şaî İlmihali | Muhassar İslam İlmihali |
| İslâm'da evlilik, ilke ve amaçlar                                       |            |         | √                |               |                      | √           | √                   |                    | √                       |
| Nişanlanma, evliliğe hazırlık ve düğün                                  |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                    | √                       |
| Nikâh akdinin hükmü                                                     |            |         |                  | √             | √                    |             | √                   | √                  | √                       |
| Nikâh akdinin sahih ve geçerli olmasının şartları                       |            |         |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                  | √                       |
| Nikâhta vekâlet                                                         |            |         |                  | √             |                      |             |                     | √                  |                         |
| Muharremât                                                              |            | √       |                  | √             | √                    | √           | √                   | √                  | √                       |
| Nikâhta velâyet (Buluğ muhayyerliği)                                    |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   |                    |                         |
| Nikâhta kefâet                                                          |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  |                         |
| Fasit nikâh ve doğurduğu sonuçlar                                       |            |         |                  | √             |                      |             | √                   |                    |                         |
| Karı koca hakları                                                       |            | √       |                  | √             |                      |             | √                   | √                  | √                       |
| Anne-baba ve çocukların birbirine karşı görevleri                       |            |         |                  |               |                      |             | √                   |                    | √                       |
| Çocukların eğitim ve terbiye sorumluluğu                                |            | √       |                  |               |                      | √           |                     | √                  | √                       |
| Evliliğin sonuçları (mehir, nesep, radâ, nafaka)                        |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Doğum ve sonuçları (nesep, emzirme, çocuğun bakım ve terbiyesi, nafaka) |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Evlat edinme                                                            |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                    |                         |
| Tüp bebek, doğum kontrolü, kürtaj                                       |            |         |                  |               |                      | √           | √                   |                    |                         |
| Evliliğin sona ermesi                                                   |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Talak, çeşitleri ve ilgili hükümler                                     |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Anlaşarak boşanma (Muhâlaa‘)                                            |            |         |                  | √             |                      | √           |                     | √                  | √                       |
| Mahkemenin tarafları ayırması (Fesih ve tefrik)                         |            |         |                  |               |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Lanetleşme yoluyla boşanma (mûlaane)                                    |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| İla                                                                     |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Zihar                                                                   |            |         |                  | √             |                      |             |                     | √                  |                         |
| İddet                                                                   |            |         |                  | √             |                      | √           | √                   | √                  | √                       |
| Evlenme ve boşanmayla ilgili çeşitli sorular                            |            |         |                  |               |                      |             | √                   |                    | √                       |

Bu mevzuların dışında nikâh ve talak konusu ile ilgili ilmihallerde dikkat çeken birkaç husus şöyledir:

Kadızâde, takva konusunda gözün afetlerinin izahatında gözün haramdan sakınılması gerektiği hususunu beyan ederken muharremata<sup>197</sup> kısaca yer verdiği ve konunun devamında ise hürmeti müsâhareyi<sup>198</sup> açıkladığı görülmektedir. Ahiret yolundakilere vasiyet konusunun sonunda erkeklerin kadınları ve evlatlarının eğitimi konusu ile ilgili malumatı aile hayatı başlığı altında değerlendirilebilir.<sup>199</sup>

Bilmen, kerahiyyet ve istihsan kitabında Müslümanlıkta aile ve karabet münasebetleri başlığıyla aile hukukuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu bağlamda evlenmenin önemi ve hükmü, talağın hükmü, nikâh, muharremat, hürmeti müsâhare hakkında kısaca bilgi vermiştir.

*Nimet-i İslam*'ın üçüncü kısmı “Münâkehât ve Müfârakât” konularına tahsis edilmiştir. Zihni Efendi bu bölüme kaynaklık eden eserleri “bu bölümde bize başlıca kaynak; *Fetevây'ı Alemgîriyye* denen *el-Fetâvâ'l-Hindiye* ile *ed-Durru'l-muhtar* ve dört fetva (*Neticetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*) kitabıdır.”<sup>200</sup> şeklinde bildirmiştir.

*TDV İlmihal*'inde evlenmenin mahiyeti açıklanırken şekil şartı olmadığını Hristiyanlıktaki nikâh anlayışıyla mukayese edilerek açıklanmış olması, günümüzde ülkemizde uygulanan dini nikâh ve resmi nikâh uygulamasının nasıl başladığına dair bilgi verilmesi, konuların sonunda değerlendirme başlığıyla genel bir değerlendirme yapılması ve bu değerlendirme yapılırken mezhepler arasındaki farklı görüş ve uygulamalara yer verilmiş olması, bölümün sonunda miras hukukuna dair bilgi verilmesi dikkat çeken birkaç husus olduğu söylenebilir.<sup>201</sup>

*İFAV İslam İlmihali*'nin üçüncü kısmı Rahmi Yaran tarafından hazırlanmıştır ve aile hayatı ile ilgili mevzuları içermektedir. Aile hayatı ile ilgili olan bu kısım evliliğin kuruluşu ve akdin sonuçları, evlilik birliğinin sona ermesi ve bunun sonuçları, aile hukuku ile ilgili bazı meseleler şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslam'ın evlilik kurumuna bakışı konuları detaya

<sup>197</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 162-163.

<sup>198</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 164-165.

<sup>199</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 206-210.

<sup>200</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1180.

<sup>201</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 2: 195-252.

girilmeden işlenmiş olup detaylı bilgiyi öğrenmek için fıkıh kitaplarına müracaat edilmesi tavsiye edilmiştir. Mesela evlilik akdinin geçerli olmasının şartları konusunda “İslam hukuk literatüründe akdin şartlarından söz edilirken kuruluş ve geçerlilik şartları ayrı ayrı açıklanır. Burada ayrıntıya girilmeden bunların hepsi bir arada anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıntılar için fıkıh kitaplarına bakılmalıdır.”<sup>202</sup> açıklaması yapılmıştır. Evlilik birliğinin sona ermesi ve hukuki sonuçlarının açıklandığı ikinci bölümde evliliği sona erdirmiş şekilleri detaya girilmeden açıklanmış ardından iddet, hıdad (yas tutma) ve miras hakkında kısaca bilgi verilmiştir.<sup>203</sup> Son bölümde tüp bebek konusu açıklanırken helaller ve haramlar bölümünde açıklanacak olan “tıp alanında ortaya çıkan yeni sorunlar” başlığına atıf yapılmıştır. Yine bu konuda İslam Fıkıh Akademi Meclisinin 10-15 Aralık 1988 tarihleri arasında Kuveyt’te gerçekleştirdiği toplantı kararlarına yer verilmiştir.<sup>204</sup>

Günenç, nikâh konusuna Hz. Peygamber'e has özellikler, başkasına bakmak mevzusu ve gıybetin mübah olduğu durumları açıklayarak başlamıştır. Nikâh akdi ile bağlantılı olmayan mevzuların bu başlık altında ele alınıp incelenmiş olması sistematik açıdan bir hata olduğunun göstergesidir. Günenç, diğer ilmiyelerde olmayan velime, yemeğin adabı, mevlüt, kan verme ve satmanın hükmü gibi konu başlıklarına yer vermiştir. İlk bakışta aile hukukuyla alakasız görünen bu konuların içeriği incelendiğinde Günenç'in nikâh konusu ile olan bağlantısını açıkladığı görülmektedir. Şöyle ki; Günenç velime başlığı altında anne babanın İslam'ın emrettiği şekliyle çocuk yetiştirmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Bu konuyu tarih boyunca anne babaların çocuğu için çalışıp çabaladığına onları evlendirirken şenlikler yapıp yemekler verdiğine bağlamıştır. Ardından yemek yemenin adabını açıklayıp evlenme münasebetiyle okunan mevlit hakkında bilgi vermiştir. Kan verme ve satmanın hükmü başlığını ise hemen öncesinde açıkladığı süt emme konusu ile bağdaştırmış ve süt emildiği takdirde evlilik engeli ortaya çıkmasına rağmen kan verilmesi durumunda hiçbir akrabalık bağının oluşmadığını beyan etmiştir.<sup>205</sup>

---

<sup>202</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 624.

<sup>203</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 641-650.

<sup>204</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 657.

<sup>205</sup> Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, 538-544.

*Muhtasar İslam İlmihali*'nin on birinci bölümünde evlenme ve boşanma ile ilgili hükümler izah edilmiştir.<sup>206</sup> Talak konusunda mahkemenin tarafları ayırabilmesi için gerekli olan durumlarda AİDS hastalığının ilave edilmesi ilmihalin güncelliğini göstermektedir. Hıdane konusunda anne baba boşanmış ise çocuğun bakım hakkı ile ilgili hükümlerin zikredilmesinin akabinde “yukarıdaki şartlar zaman içerisinde insanlarda ve toplumdaki değişiklikler dikkate alınarak yetkililer tarafından gerekli görülecek şekilde yeniden düzenlenmelidir”<sup>207</sup> açıklaması ilmihal bilgilerinin zaman içerisinde ihtiyaca binaen güncellenmesi gerektiğini gösteren bir ifade olduğu söylenebilir. Bu bölümde diğer ilmihallerde yer almayan “evlenme ve boşanma ile ilgili çeşitli sorular ve durumlar” başlığına yer verilmiştir. Bu başlık altında "bir defada üç boşama yapılabilir mi, bir defada üç boşamada bulunmak Kur'ân ve sünnete uygun mudur, sarhoşun boşaması geçerli midir, sinir krizi içerisinde boşama geçerli midir (...)" gibi konular açıklanmıştır.<sup>208</sup> Haçkalı aile hukuku ile ilgili hükümleri açıklarken Osmanlı Aile Hukuk Kararnamesinde konuyla alakalı hüküm var ise o hükümlere yer vermiş olması diğer ilmihallerden ayrıldığı bir husus olarak zikredilebilir.

#### **D. Ahlâk**

Tabiat, huy gibi anlamalara gelen ahlâkın temeli Kur'an ve sünnete dayanmaktadır. Hz. Peygamber, bir olan Allah'a itaat etmeye dayalı bir ahlâki yapı tesis etme görevini üstlenmiştir. Bu bağlamda şeri hükümlerin tamamının ahlâkla bağlantısı olduğu açıktır. İbadetlerin hikmetlerinde görüldüğü gibi ibadetlerde esas olan ahlâktır. Dolayısıyla islamda güzel ahlâk bütün ibadetlere içkindir. Bu nedenle ilmihallerin bir kısmında ahlâk konusu müstakil olarak ele alınırken bir kısmında müstakil bölüm olarak açıklanmamıştır.

Cibril hadisinde yer alan "İman, İslam ve ihsan nedir?" soruları esas alınarak iman, ibadet ve ahlâk konuları çerçevesinde kaleme alınan ilmihallerin ahlâk bölümünün içerikleri şöyledir:

<sup>206</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 194-223.

<sup>207</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 213.

<sup>208</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 213-223.

Tablo 12 Ahlâk Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                                                                                                                      | İlmihaller |         |                  |               |                     |             |                     |                     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|---------------------|-------------|---------------------|---------------------|
|                                                                                                                                                                                    | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihai | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Safi İlmihali |
| Ahlâkın mahiyeti ve önemi                                                                                                                                                          |            |         |                  |               | √                   | √           | √                   |                     |
| Tarih ve literatür                                                                                                                                                                 |            |         |                  |               |                     | √           |                     |                     |
| İslam ahlâkı                                                                                                                                                                       | √          | √       | √                |               | √                   | √           | √                   | √                   |
| Hiz. Peygamber'in örnek ahlâkı ve şahsiyeti                                                                                                                                        |            |         |                  |               |                     | √           |                     |                     |
| AHLÂKÎ ERDEMLER                                                                                                                                                                    | √          | √       |                  |               |                     |             |                     |                     |
| Allah sevgisi                                                                                                                                                                      | √          |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |
| Allah ile beraber olma bilinci                                                                                                                                                     |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |
| Hiz. Peygamber'i sevmek ve örnek almak                                                                                                                                             |            |         |                  |               |                     |             |                     | √                   |
| Dinini iyi öğrenmek ve yaşamak                                                                                                                                                     |            |         |                  |               |                     |             |                     | √                   |
| Allah'ın takdirine razı olmak                                                                                                                                                      | √          |         |                  |               |                     |             |                     |                     |
| Allah'tan korkmak                                                                                                                                                                  | √          | √       |                  |               | √                   |             |                     |                     |
| Tövbe                                                                                                                                                                              | √          | √       |                  |               |                     |             | √                   | √                   |
| Dünyaya düşkün olmamak                                                                                                                                                             | √          | √       |                  |               |                     |             |                     | √                   |
| Edep                                                                                                                                                                               |            |         |                  |               | √                   | √           |                     |                     |
| Sabır ve şükür                                                                                                                                                                     | √          | √       |                  |               | √                   |             |                     |                     |
| İhlâs ve tevekkül                                                                                                                                                                  | √          | √       |                  |               | √                   |             | √                   |                     |
| Tefviz, kanaat ve hüsnü zan                                                                                                                                                        |            | √       |                  |               | √                   |             |                     |                     |
| Cömertlik                                                                                                                                                                          |            | √       |                  |               | √                   |             | √                   | √                   |
| Tevazu                                                                                                                                                                             |            | √       |                  |               | √                   | √           |                     |                     |
| Nasihah                                                                                                                                                                            |            | √       |                  |               |                     |             |                     |                     |
| Nefse uymamak                                                                                                                                                                      |            | √       |                  |               |                     |             |                     | √                   |
| Tecessüs etmemek (başkalarının ayıplarını araştırmamak)                                                                                                                            |            | √       |                  |               |                     |             |                     |                     |
| İnsaf                                                                                                                                                                              |            | √       |                  |               | √                   |             |                     |                     |
| İhsan, istikamet, itaat, iktisad, ülfet, emanet, teenni (düşünerek hareket etmek), ta'zim, tefe'ül (bir şeyi uğur saymak), sebat, huşû, dostluk, şefkat, merhamet, vakar, tefekkür |            |         |                  |               | √                   |             |                     |                     |
| İffet, hilm, hikmet                                                                                                                                                                |            |         |                  |               | √                   | √           |                     |                     |
| Hayâ                                                                                                                                                                               |            |         |                  |               | √                   |             |                     | √                   |
| Adalet                                                                                                                                                                             |            |         |                  |               | √                   |             | √                   | √                   |
| Affetmek                                                                                                                                                                           |            |         |                  |               | √                   |             |                     | √                   |
| Doğruluk ve dürüstlük                                                                                                                                                              |            |         |                  |               |                     | √           | √                   | √                   |
| Sıla-i rahim                                                                                                                                                                       |            |         |                  |               | √                   |             |                     | √                   |

Tablo 11 (Devam) Ahlâk Konuları

|                                                                                                                                                                                          |   |   |  |  |   |   |   |  |   |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|---|--|--|---|---|---|--|---|
| Birlik beraberlik, barış, sevgi, kardeşlik                                                                                                                                               |   |   |  |  |   |   | √ |  |   |
| Helal kazanç sahibi olmak                                                                                                                                                                |   |   |  |  |   |   | √ |  | √ |
| Anne babaya iyi davranmak                                                                                                                                                                |   |   |  |  |   |   | √ |  | √ |
| Komşuluk haklarına riayet etmek                                                                                                                                                          |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| Ümmet bilincine sahip olmak                                                                                                                                                              |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| İyi insanlarla beraber olmak                                                                                                                                                             |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| Çalışmak                                                                                                                                                                                 |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| Mukaddesata saygılı olmak                                                                                                                                                                |   |   |  |  | √ |   |   |  | √ |
| Ahde vefa                                                                                                                                                                                |   |   |  |  |   |   | √ |  | √ |
| Mescitleri imar etmek                                                                                                                                                                    |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| Kötü ahlaktan sakınmak                                                                                                                                                                   |   |   |  |  |   |   |   |  | √ |
| Takva                                                                                                                                                                                    |   | √ |  |  |   | √ | √ |  |   |
| AHLÂKÎ ERDEMSİZLİKLER                                                                                                                                                                    | √ | √ |  |  |   |   |   |  |   |
| Ucb (kendini beğenmek)                                                                                                                                                                   | √ | √ |  |  |   |   | √ |  |   |
| Hased                                                                                                                                                                                    | √ |   |  |  |   |   | √ |  |   |
| Cimrilik, öfkelenmek                                                                                                                                                                     | √ | √ |  |  | √ |   | √ |  |   |
| Başkaları tarafından yüceltmeyi sevmek                                                                                                                                                   | √ |   |  |  |   |   |   |  |   |
| Riya                                                                                                                                                                                     | √ |   |  |  | √ |   | √ |  |   |
| Güzel yiyeceklere düşkünlük                                                                                                                                                              | √ |   |  |  |   |   |   |  |   |
| Çok konuşmak                                                                                                                                                                             | √ |   |  |  | √ |   |   |  |   |
| Makam sevgisi, tul-i emel (çok yaşamayı sevmek), nefse uymak, fakirlikten korkmak, zengilleri zenginliklerinden dolayı büyük tutmak, alkış sevmek, başkalarını aldatmak, ahireti unutmak |   | √ |  |  |   |   |   |  |   |
| İnat, hırs ve tamah                                                                                                                                                                      |   | √ |  |  |   |   | √ |  |   |
| Hor görmek, başkasının ayıbını aramak                                                                                                                                                    |   | √ |  |  | √ |   |   |  |   |
| Emanete hıyanet                                                                                                                                                                          |   | √ |  |  | √ |   | √ |  |   |
| İsyân, uzlet, acele etmek, tatayyür (bir şeyi uğursuz saymak), gaflet, düşmanlık, ikiye bölünmek, fisk, isâet                                                                            |   |   |  |  | √ |   |   |  |   |
| İsraf, zulüm, koğuculuk yapmak, suizan                                                                                                                                                   |   |   |  |  | √ |   | √ |  |   |
| Geçimsiz olmak, gıybet, iftira, yalan şahitlik, gurur, ağzı bozukluk, nankörlük, korkaklık, alay etme                                                                                    |   |   |  |  |   |   | √ |  |   |

*Nimet-i İslam ve Büyük Şafii İlmihali*'nde ahlâk konularına dair açıklamada bulunulmadığı, diğer ilmihallerde ise ahlâk konularına yer verildiği görülmektedir. Hatta ilk ilmihal kabul edilen *Mukaddime*'nin dörtte biri ahlâk konularına tahsis edilmiştir. İçerik ve üslup bakımından benzer olan *Mukaddime* ve *Cevhere*'de ahlâk konuları tasavvufi üslupla ele alınmıştır. Akıl, şehvet ve gadap kuvvetlerinden, nefsin mertebelerinden, kötü huyların hemen akabinde güzel huylardan bahsedilmiştir. Her iki ilmihalde de kötü ve iyi huyların pek çok

olduğu ancak kendi ilmihallerinde bu huylardan bir kısmını açıklayabildiklerini bildirilmişlerdir. Bunun gerekçesi olarak İznikî, zikredeceği on iyi ve kötü huyun diğerlerine örnek teşkil ettiğini<sup>209</sup>, Kadızâde ise risalesinin küçük olması hasebiyle hepsini açıklayamadığını<sup>210</sup> bildirmiştir. *Büyük İslam İlmihali*, ahlâk konusunun içeriği bakımından kendisinden önce yazılan ilmihallerle kendisinden sonra yazılan ilmihaller arasında bir köprü durumunda olduğu söylenebilir. Güzel ve çirkin huyları açıklaması bakımından kendisinden önce yazılan ilmihallerle ortak konulara yer vererek o ilmihallerle benzerlik gösterirken, ahlâkın mahiyeti, vazifelerin mahiyetleri ve nevileri, ilahi, şahsi, ailevi ve içtimai vazifeler hakkında yapmış olduğu açıklamalarıyla da kendisinden sonra yazılan ilmihallere örnek teşkil etmektedir. *TDV, İFAV ve Muhtasar İslam İlmihali*'nde insanda bulunan kuvvetler ile nefsin mertebelerinden hiç bahsedilmediği, kötü huy yerine ise genelde büyük günahlardan bahsedildiği görülmektedir. Ayrıca bu ilmihallerde yer alan bilgilerin akademik üslupla yazılmış olması yazıldıkları dönemin izlerini taşıması bakımından önem arz etmektedir.

Bu hususların dışında müelliflerin ahlâk konusunu işleyişi ile ilgili birkaç husus zikredilecek olursa;

İznikî, ahlâkî konuları iyi ve kötü huy olarak tasnif etmiş ve bunların çok olduğunu söylemiştir. Ahlâk konusunun mukaddime bölümünde öncelikle insan yapısında var olan akıl, şehvet ve gadap kuvvetlerini açıklamıştır. Bu üç kuvvet dışında Yüce Allah yalnızca Müslümanlara özgü olmak üzere kendi nurundan bir nuru Müslümanların yüreğine verdiğini buna da gönül dendiğini ifade etmiştir.<sup>211</sup> İznikî'nin "gönül" üzerinde hassasiyetle durduğu görülür.<sup>212</sup> Gönülü etkilen unsurlar çerçevesinde gönlün nasıl karardığından uzunca bahseder.<sup>213</sup> İznikî kötü ve iyi ahlâka dair yaptığı açıklamaların bir nedeninin, ahirete daha hazırlıklı olmak olduğunu, bu konuda elinden geldiğince konuları ayet ve hadislerle açıklamaya çalıştığını, ancak burada yer verilen açıklamaların yeterli olmayacağını, daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin İmam Gazâlî'nin *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* adlı eserine başvurması gerektiğini söyler. İznikî son olarak kişinin

---

<sup>209</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 31a

<sup>210</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 144-158.

<sup>211</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 29a

<sup>212</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 30a

<sup>213</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 30a

bildiği ile amel etmesi konusu üzerinde durur. Önemli olan çok şey bilmek değil bildiğiyle amel etmek, bildiğini hayata geçirebilmek olduğunu; bazı kimselerin daha çok ilim öğrenme hırsıyla güç yetiremeyeceği felsefi konuların ardına düşüp yoldan saptıklarını bildirir.<sup>214</sup>

Kadıẓâde, takva konusunun üzerinde durmuş ve bu konuyla ilgili uzunca açıklamalarda bulunmuştur. Günahlardan sakınmak manasına gelen takvaya ulaşabilmek için insanın yedi uzvunu günahlardan sakındırması gerektiğini bildirdikten sonra bu yedi uzvun afetleri hakkında açıklamada bulunmuştur. Bu bağlamda kulağın afetleri, gözün afetleri, elin afetleri, karnın afetleri, fercin afetleri, ayağın afetleri ve dilin afetleri hakkında bilgi verilmiştir. Dilin afetlerinden küfür daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.<sup>215</sup> Kadıẓâde'nin küfrün afetleri konusunda "Bir kimse bir kavme benzese o kavimdendir."<sup>216</sup> hadisini delil göstererek şapka gibi kâfirlere ait olan kıyafetleri giymenin küfür olduğuna dair yapmış olduğu açıklama diğer ilmihallerde yer almaması açısından dikkat çekicidir.<sup>217</sup>

Bilmen, ilmihalinin dokuzuncu bölümünü "ahlâkı İslamiyeye aiddir" başlığıyla ahlâk konularına tahsis etmiştir. Bu kitaba ahlâk kelimesini, nazari ve ameli ahlâkı açıklayarak başlamıştır. İnsanların hayattaki tatbikatları itibariyle nazari ahlâktan ziyade ameli ahlâka muhtaç olmaları hasebiyle bu bölümde ameli ahlâktan bahsedeceğini bildirmiştir. Ayrıca aynı madde içerisinde hem güzel huyu hemde mukabili olan çirkin huyu açıklaması, diğer ilmihallerde yer almayan Müslümanlıkta muaşeret adabı konusuna yer vermiş olması zikredilmesi gereken bir husustur.

*TDV İlmihal*'i ile *İFAV İslam İlmihali*'nde; "ahlâkın tanımı ve mahiyeti ile ahlâki görev ve sorumlukular" ele alınan ortak konular olduğu söylenebilir. *TDV İlmihal*'inde yer alan ahlâk felsefesi, câhiliye dönemi ahlâkına kısa bir bakış, İslam ahlâkının bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı, ahlâkî özgürlük, ahlâkın kaynağı, ahlâkın gayesi başlıkları diğer ilmihallerde yer almaması münasebetiyle dikkat çekmektedir. Bu ilmihalde siyer bilgilerini içeren bir bölüm olmaması

---

<sup>214</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 40a

<sup>215</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 158-190.

<sup>216</sup> Ebû Dâvud, "*Libas*", 5 (hadis nr. 4031).

<sup>217</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 182-183.

hasebiyle Hz. Peygamber'in ahlâkına dair açıklamalar diğer ilmihallerden farklı olarak bu bölümde yapılmıştır. *İFAV İslam İlmihali*'nde Allah sevgisi, takva, ihlas, tövbe ve tevekkül konularına yer verilmiş olması ilk dönemde yazılan ilmihallerle benzerlik göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

*Muhtasar İslam İlmihali*'nde; Müslüman şahsiyetinin temel özellikleri ve büyük günahlar bölüm başlıkları altında ahlâka dâhil edilebilecek konulara yer verildiği bunun sonucu olarak son dönemde yazılan ilmihallerde yer alan ahlâkın mahiyeti gibi konulara yer verilmediği böylece diğer ilmihallerden ayrıldığı söylenebilir. Haçkalı'nın büyük günahları açıklama üslubunun *Mızraklı İlmihal*'iyle benzerlik göstermesi ise dikkat çekmektedir. Şöyle ki her iki ilmihalde de büyük günahlar tek tek zikredilmiştir. Ancak Haçkalı'nın ilmihalinde büyük günahların bir kısmı ayet ve hadisler ışığında açıklanırken *Mızraklı İlmihal*'de herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

#### **E. Helaller-Haramlar ve İlgili Güncel Meseleler**

İslâm dini, hayatı bütün yönleriyle bir bütün halinde ele alıp her alanda bireye yardımcı olmayı, ona kılavuzluk etmeyi ve mutluluk kazandırmayı hedeflediğinden, kişilerin inanç dünyası ve ibadet hayatı kadar yeme içme, giyinme ve süslenme, eğlence, aile içi ilişkiler ve cinsî hayat, sosyal hayat ve beşerî ilişkiler gibi hayatın değişik alanları da dinin bilgilendirme ve yönlendirmesine konu olmuştur. İşte bu bağlamda ilmihal eserlerinin bir kısmında helaller ve haramlar başlığına yer verilmiş olup insanın gündelik hayatı için önem arz eden birtakım hükümler izah edilmiştir. İzah edilen bu mevzuların bir kısmı “güncel meseleler” kategorisinde değerlendirilebilir. İlmihallerin bir kısmında ise konular açıklanırken güncel bir probleme yer vermek suretiyle güncel meselelere temas edildiği görülmektedir. Mesela Bilmen'in ilmihalinde orucu bozup bozmayan meseleler açıklanırken ilaç kullanımı, göze, kulağa su kaçması veya ilaç damlatılması, iğne yaptırmak gibi güncel meseleler mezhep içi görüş farklılıklarına yer verilerek izah edilmiştir.

İlmihallerde helaller ve haramlara dair kaleme alınan bölümlerin içeriği şöyledir:

Tablo 13 Helaller-Haramlar ve İlgili Güncel Meseleler

| İlmihallerde yer alan konular                                     | İlmihaller |         |                  |               |                     |             |                     |                     |                         |
|-------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|---------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                                   | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihai | TDV İlmihal | İFAV İslam ilmihali | Büyük Safi İlmihali | Muhassar İslam İlmihali |
| Haramların sınıflandırılması                                      |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Haramlık helalik konusunda genel ilkeler                          |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Yenilip içilmesi helal olan ve olmayan şeyler                     |            |         |                  |               | √                   | √           | √                   |                     | √                       |
| Yiyip içme miktarı ve bunların edepi                              |            |         | √                |               | √                   |             |                     |                     |                         |
| Giyilmesi ve kullanılması caiz olup olmayan şeyler                |            |         |                  |               | √                   | √           | √                   |                     | √                       |
| Süslenme                                                          |            |         |                  |               |                     | √           | √                   |                     | √                       |
| İslamda eğlence ve yarışmaların hükmü                             |            |         |                  |               | √                   | √           | √                   |                     | √                       |
| Kumar, milli piyango ve şans oyunları                             |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     | √                       |
| İslamda insanların hayat ve organ dokunulmazlığı                  |            |         |                  |               | √                   |             |                     |                     |                         |
| Organ nakli, klonlama, doku üretimi, ötenazi                      |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Hayvanlara yumuşak davranmanın gereği                             |            |         |                  |               | √                   | √           |                     |                     |                         |
| Sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı                             |            |         |                  |               |                     | √           | √                   |                     | √                       |
| Kadın erkek ilişkileri ve cinsellik                               |            |         |                  |               |                     | √           | √                   |                     | √                       |
| Diyanet ve muamelat hususunda sözleri Kabul edilebilecek kimseler |            |         |                  |               | √                   |             |                     |                     |                         |

İznikî, Kadızâde, Zihni Efendi ve Günenç'in ilmihallerinde bu konuya yer verilmediği, *TDV İlmihal*'inin ise bu konuya en fazla yer ayıran ilmihal olduğu görülmektedir. Helaller ve haramlar konusuna ilk kez yer verilen *Mısraklı İlmihal*'de; misvak kullanmanın faydaları, yemek yemenin adabı ile ilgili birkaç husus açıklanmış olmasından dolayı diğer ilmihallerle mukayesesı pek mümkün gözükmemektedir. Bilmen, bu konuya yer vermiş olmasına rağmen son dönemde yazılan ilmihallerden içerik bakımından farklılık göstermektedir. Bu bölüme istihsan, kerahiyet, hazr, ibaha, zühd, vera, me'tuma ve meşrubat kavramlarını açıklayarak başlamış olması, "Her müslim için talim ve teallümün lüzumu, vaz ve nasihatın ehemmiyeti, mukaddesata hürmet ve talim, Müslümanlıkta maddi ve manevi nezafet" gibi bu konuyla bağlantısı olmayan ve diğer ilmihallerde yer almayan konu başlıklarına yer vermiş olması, aile hukukuna dair bazı mevzuları

bu bölümde açıklaması *Büyük İslam İlmihali*'ni diğer ilmihallerden ayıran hususlar olarak zikredilebilir.

*Büyük İslam İlmihali* ve sonrasında yazılan ilmihallerde helaller ve haramlar konusunda yer verilen ortak konu başlıkları yenilmeleri ve içilmeleri helal olup olmayan şeyler, giyinme ve süslenme, spor ve eğlence, hastalık ve tedavi gibi konular olmasına rağmen zaman ilerledikçe bu konuların alt başlığı olarak güncel meselelerin açıklandığı görülmektedir. Örnek verilecek olursa giyinme ve süslenme başlığı altında Bilmen, elbise renklerinden, ipek elbise kullanımından, elbise konusunda israfa kaçmamaktan, Cuma ve bayram günlerinde süslenmekten, altın ve gümüşün ziynet eşyası ve kap kacak olarak kullanımından bahsetmiştir. Günümüzde yazılan ilmihallerde ise bu konulara ziyade olarak kaş alma, yüzden kıl yolma, estetik ameliyatı, saç ekme, ekletme ve boyama, peruk takma, dövme yaptırma, kulakların delinmesi, kolonya ve alkolü madde kullanımı gibi güncel meselelere yer verildiği görülmektedir. Ayrıca *Büyük İslam İlmihali*'nde yer verilen müslüman için öğretme ve öğrenmenin gerekliliği, vaaz ve nasihatın önemi konu başlıkları diğer ilmihallerde yer almamakla beraber helaller ve haramlar bölümüyle de bağlantılı olmadığı düşünülmektedir.

Helaller ve haramlar konusunda *Büyük İslam İlmihali*, *İFAV İslam İlmihali* ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde iktisadi hayata ve haram kazanç yollarına dair açıklamaların yapılması, *TDV İlmihal*'i ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde boğazlama ve avlanma ile ilgili mevzulara yer verilmesi, *TDV İlmihal*'i ve sonrasında yazılan ilmihallerde bağımlılıklar, cinsel hayat konularının ilave edilmesi, *İFAV İslam İlmihali*'nde tıp alanında ortaya çıkan yeni gelişmelere yer verilmesi içerik bakımından birbirlerinden ayrıldıkları hususlardır.

## **F. Büyük Günahlar**

Yasaklandığı naslarla sabit olan, yapana dünyevî ve uhrevî ceza verileceği bildirilen günahlara büyük günah denir. Büyük günahlar mevzusu ilmihallerin bir kısmında iman konularının bildirildiği akaid bölümünde ele alınıp incelendiği görülmektedir. İlmihallerde yer verilen büyük günahlar şöyledir:

Tablo 14 Büyük Günahlar Konuları

| İlmihallerde yer alan konular           | İlmihaller       |                |                         |                      |                            |                    |                            |                                |
|-----------------------------------------|------------------|----------------|-------------------------|----------------------|----------------------------|--------------------|----------------------------|--------------------------------|
|                                         | <i>Mukaddime</i> | <i>Cevhere</i> | <i>Mızraklı İlmihal</i> | <i>Nimet-i İslam</i> | <i>Büyük İslam İlmihai</i> | <i>TDV İlmihal</i> | <i>İFAV İslam ilmihali</i> | <i>Muhtasar İslam İlmihali</i> |
| Büyük günahın mahiyeti                  |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| Büyük Günahlar                          |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| Allah'a şirk koşturmak                  |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            |                                |
| Adam öldürmek                           |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| İçki içmek                              |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Faizcilik                               |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| Kumar ve şans oyunları oynamak          |                  |                |                         |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Rüşvet almak                            |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Zina etmek                              |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Zina itirasında bulunmak                |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            |                                |
| Hırsızlık yapmak                        |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Kul hakkı yemek                         |                  |                |                         |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Yetim malı yemek                        |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            |                                |
| Ölçü ve tartıda hile                    |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Sihir büyücülük yapmak ve yaptırmak     |                  | √              | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| Falcılık yapmak ve gaybdan haber vermek |                  |                | √                       |                      |                            |                    |                            | √                              |
| Yalan konuşmak, yalan şahitlik yapmak   |                  |                | √                       |                      |                            | √                  |                            | √                              |
| Kibirli olmak                           | √                | √              | √                       |                      | √                          |                    | √                          | √                              |
| Anne babaya itaatsizlik                 |                  |                | √                       |                      |                            | √                  |                            |                                |
| Savaştan kaçmak                         |                  | √              |                         |                      |                            | √                  |                            |                                |
| Günahlardan sakınma ve tövbe            |                  | √              |                         |                      |                            |                    | √                          | √                              |

Tablodan da anlaşılacağı üzere *Cevhere* ve *TDV İlmihal*'inde büyük günahlar konusunun benzer şekilde ele alındığı görülmektedir. Her ikisinde büyük günah kavramını zikrettikten sonra büyük günahın sayısı konusunda açıklama yapmıştır. Konuyla ilgili hadislerle yer vererek hadislerde geçen büyük günahları açıklama yapmaksızın bildirmişlerdir. *Mızraklı İlmihal* üslubundan ötürü büyük günahlar hakkında herhangi bir açıklama yapmaksızın maddeler halinde yetmiş tane büyük günahı, *Muhtasar İslam İlmihali* ise elli sekiz tane büyük günahı maddeler halinde zikretmiştir. Ancak Haçkalı büyük günahlardan bazıları hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca *Muhtasar İslam İlmihali* büyük günahları

müstakil bir bölümde ele alıp incelemesi bakımından diğer ilmihallerden ayrılmaktadır.

### G. Siyer-i Nebi

Siyer, sözlükte “davranış, hal, yol, âdet, bir kimsenin ahlâkı, seciyesi ve hayat hikâyesi” gibi anlamlara gelen sîret kelimesinin çoğuludur. Sîret ve siyer Hz. Peygamber’in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanılmıştır.<sup>218</sup>

Başta iman ve ibadet esasları olmak üzere, hukuki, idari, askeri ve ahlâki konularda ve günlük hayatın tanziminde, Hz. Peygamber’in sünnetini bilmek, Onun hayat ve şahsiyetini tanımak Kur’an’ı ve İslâm’ı daha iyi anlamak ve öğrenmek için şarttır. Bu sebepten ötürü müdür bilinmez ama son dönemlerde yazılan bazı ilmihal eserlerinde siyer konularına yer verilmiştir. Bunun ilk örneği olarak Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali* gösterilebilir. Bu ilmihale kadar telif edilen ilmihal eserlerinde siyer-i nebi konularına ya hiç yer verilmediği ya da peygamberlere iman meselesinde kısaca bahsedildiği görülmektedir. Bunun sebebi olarak siyer ilminin müstakil bir ilim olduğu ve hicri ikinci asırdan itibaren bu alanda yazılmış pek çok siyer ve megazi kitaplarının var olması, ilmihal eserlerinin mükellefin günlük yaşantısını düzenleyen bilgileri içeren eserler olması gösterilebilir. *Büyük İslam İlmihali*’nden sonra müstakil bir bölüm olarak Hz. Peygamber’in hayatını detayları ile anlatan *İFAV İslam İlmihali*’dir.

---

<sup>218</sup> Mustafa Fayda, “Siyer ve Megâzi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 319.

Tablo 15 Siyer-i Nebi Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                       | İlmihaller |         |                  |               |                     |             |                     |                     |                         |
|-------------------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|---------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                                                     | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihai | TDV İlmihal | İFAV İslam ilmihali | Büyük Safi İlmihali | Muhtasar İslam İlmihali |
| Siyer-i enbiyanın mahiyeti, yararları ve kaynakları                                 |            |         |                  |               | √                   |             |                     |                     |                         |
| Kur'an'da ismi geçen peygamberler                                                   |            | √       | √                |               | √                   | √           | √                   |                     | √                       |
| Arabistan'ın dini ve içtimai durumu                                                 |            |         |                  |               | √                   |             |                     |                     |                         |
| Dini merkez olarak Mekke'nin seçimi                                                 |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi olaylar ve gelişmeler (fil olayı, Kabe'nin tamiri) |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in soyu                                                               |            | √       | √                |               | √                   |             |                     |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in çocukluğu ve gençliği                                              |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| İlk vahiy                                                                           |            | √       |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| İlk müslümanlar ve çektikleri eziyetler                                             |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Habeşistan'a hicret                                                                 |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Akabe biatları                                                                      |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Miraç mucizesi                                                                      |            | √       |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Boykot ve hüzün yılı                                                                |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Medine'ye hicret                                                                    |            | √       |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Medine dönemi ve olayları                                                           |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Gazveler                                                                            |            |         |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in ahirete irtihali                                                   |            | √       |                  |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'de tecelli eden pek yüksek vasıflar                                   |            |         |                  |               | √                   | √           | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamberin hanımları, çocukları ve torunları                                   |            | √       | √                |               | √                   |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in öğretisinin temel esasları ve amacı                                |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |
| Hz. Peygamber'in yaşantısı                                                          |            |         |                  |               |                     |             | √                   |                     |                         |

*Büyük İslam İlmihali* ile *İFAV İslam İlmihali*'nin siyer bölümleri mukayese edildiğinde şunlar söylenebilir:

Bilmen, konuya siyeri nebinin mahiyeti, önemi ve kaynakları hakkında ön bilgi vererek başlarken *İFAV İslam İlmihali*'nde bunu görmek mümkün olmamakla beraber dini merkez olarak Mekke'nin seçimi konusuyla başlangıç yapmış ve bu konu içerisinde Hz. Peygamber'in yaşadığı Mekke, Medine ve

Taif'in ikliminin Hz. Peygamber'in karakteri üzerindeki etkisinden ve Arap yarımadasının genel durumundan bahsetmiştir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Bilmen'in bölüm başlangıcı daha isabetli gözükmemektedir.

İki ilmihalin de Hz. Peygamber'in hayatı konusunda verdikleri bilgiler aynı olmakla beraber "Resulü ekrem efendimizin ahirete irtihalleri", "Hz. Peygamber'in vefatı" gibi başlık üsluplarından da anlaşılacağı üzere Bilmen'in konuları anlatma üslubu saygı ifadeleri ile doluyken *İFAV İslam İlmihali*'nde bu ifadelerin eksik kaldığı görülmektedir.

Bilmen, Hz. Peygamber'in hayatını açıklamaya başlamadan önce Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen bütün peygamberlerin hayatlarına kısaca yer verirken *İFAV İslam İlmihali* bu bölümde sadece Hz. Peygamber'in hayatı hakkında bilgi vermeyi, diğer peygamberlerin hayatlarını akide bölümünde izah etmeyi tercih etmiştir. Bilmen, Hz. Peygamber'in güzel ahlâkı hakkında yaklaşık on sayfa kadar açıklamada bulunurken *İFAV İslam İlmihali*'nde dört sayfa ile yetinilmiştir.

Bu meselelerin dışında dikkat çeken hususlar ise şöyledir;

Bilmen, Kur'an-ı Kerimde ismi geçen yirmi beş peygamberin hayatları hakkında açıklama yaparken vermiş olduğu rivayetlerin kaynaklarını göstermemekle birlikte Kur'an'dan delil de göstermemiş olması ve bu peygamberlerin medfun oldukları yerler hakkında rivayetler nakletmiş olması<sup>219</sup>, *İFAV İslam İlmihali*'nde ise "Hz. Peygamber'in öğretisi ve temel esasları ve amaçları" başlığına yer verilmiş olması, bu başlık altında kâmil bir insan profilinin çizilmiş olması<sup>220</sup> dikkat çekicidir.

Siyer-i Nebi konusunu müstakil bir bölümde ele alan *Büyük İslam İlmihali* ile *İFAV İslam İlmihali*'nin dışında ilmihallerde siyer-i nebi konusu ile ilgili yer alan bilgiler ise şöyledir;

Kadıızâde, Peygamberlere iman konusunda Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen peygamberleri zikredip Hz. Âdem (a.s.) ve Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) hakkında daha detaylı bilgi vermiştir. Ayrıca peygamberlere iman konusunda "tenbih" diye bir fasıl açarak halk arasında peygamberlerle alakalı bazı batıl hikâyelerden bahsettikten sonra mucize kavramını açıklayıp bazı peygamberler ile

<sup>219</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 497-514.

<sup>220</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 845-847.

Efendimiz (s.a.v.)'in mucizelerini bildiren pek çok hadis rivayetine<sup>221</sup> yer vermiştir. Hz. Peygamber'in en büyük mucizelerinden biri olan Mirâc olayını ayrı bir başlık altında ele alınıp incelemiştir.<sup>222</sup> Kadızâde konunun devamında Hz. Peygamber'in hanımları ve çocuklarından bahsetmiş ardından kaç yaşında peygamber olduğunu, risaletinin on üç yılını Mekke'de on yılını Medine'de geçirdiğini, kaç yaşında vefat ettiğini, hangi soya mensup olduğunu son olarak da diğer peygamberler tarafından müjdelendiğini beyan etmiştir.<sup>223</sup>

*Mızraklı İlmihal*'inin ilk sayfasında hamdele ve salveleden sonra Hz. Âdem (as) ile Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) arasında çok peygamberin geldiğini bunların sayısını ancak Allah u Teâlâ'nın bildiğini, Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen yirmi sekiz peygamber olduğunu bildirdikten sonra bu peygamberlerin ismi şeriflerini zikretmiştir. Hz. Peygamber'in hayatına dair bir bütün halinde bilgi bulmak imkânsızdır. Ancak ilmihalin içerisinde Hz. Peygamber'in hanımları çocukları ve torunlarının isimleri<sup>224</sup>, peygamberimize ait sıfatlar ve mübarek soyu hakkında<sup>225</sup> bilgi verildiği görülmektedir.

*TDV İlmihal*'inin ahlâk konularının ele alındığı bölümün son konusu olarak Hz. Peygamber'in örnek ahlâkı ve şahsiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Bu başlık altında aktarılan bilgilerin en dikkat çekenini Hz. Peygamber'in din ve dünya işleri arasında denge kurması özelliği açıklanırken İslâmiyet'in Hristiyanlığa üstünlüğünü ve Hz. Peygamber'in başarısının sebeplerini açıklayan müsteşrik M. G. Demombynes'in görüşlerine yer verilmiş olmasıdır.<sup>226</sup>

---

<sup>221</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 54-66.

<sup>222</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 66-70.

<sup>223</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 70-72.

<sup>224</sup> Mızraklı İlmihal, 57.

<sup>225</sup> Mızraklı İlmihal, 59-60.

<sup>226</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 2: 554.

## H. Hukukî ve Ticarî Hayat – Muâmelât

Hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayatın ve insan ilişkilerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Toplumda huzur ve güvenin tesis edilebilmesi için hukukî ve ticarî hayatın sağlam bir yapı ve işleyişe kavuşturulması gerekmektedir. İslam hukukunda hukukî ve ticarî ilişkiler konusunda hak ve adalet ilkesinin benimsendiği ve tarafların rızasını zedeleyecek her türlü olumsuz durumun önceden görülüp önlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede klasik fıkıh kitaplarında Kur'an ve sünnet ışığında açıklamalar yapılmıştır. İnsan hayatında önemli bir yere sahip olan muâmelât konuları cumhuriyet döneminde kaleme alınan ilmihal eserlerinde yer almaktadır. *Büyük İslam İlmihali* ve *İFAV İslam İlmihali* bu konulara helaller ve haramlar konularının içerisinde yer verirken, *TDV İlmihal*, *Büyük Şafî İlmihali* ve *Muhtasar İslam İlmihali* bu konuyu müstakil bir bölümde ele alıp incelemiştir. Müstakil bölüm olarak ele alan ilmihallerden *Muhtasar İslam İlmihali* genel bir girişten sonra sadece haram kazanç yolları, diğer iki ilmihal ise hukukî ve ticarî hayatla ilgili pek çok konu hakkında bilgi vermiştir.

Tablo 16 Hukuki ve Ticari Hayat Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                                                 | İlmihaller       |                |                         |                      |                             |                    |                            |                            |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------|----------------|-------------------------|----------------------|-----------------------------|--------------------|----------------------------|----------------------------|
|                                                                                                               | <i>Mukaddime</i> | <i>Cevhere</i> | <i>Mızraklı İlmihal</i> | <i>Nimet-i İslam</i> | <i>Büyük İslam İlmihali</i> | <i>TDV İlmihal</i> | <i>İFAV İslam İlmihali</i> | <i>Büyük Şafî İlmihali</i> |
| İktisadi ve ticari alanda geçerli olan ilke ve esaslar                                                        |                  |                |                         |                      |                             | √                  | √                          | √                          |
| Akid                                                                                                          |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |
| Rıza ilkesi                                                                                                   |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |
| Helal kazanç yolları                                                                                          |                  |                |                         |                      |                             | √                  | √                          |                            |
| Haram kazanç yolları (hırsızlık, gasp, karaborsacılık, aldatma, riba, rüşvet, ölçü ve tartıda hile yapmak)    |                  |                |                         |                      |                             | √                  | √                          | √                          |
| Yetim malı, devlet malı ve vakfın malını yemek, haram kılınan işleri yaparak para kazanmak, dilencilik yapmak |                  |                |                         |                      |                             |                    |                            | √                          |
| İslamda kazancın önemi                                                                                        |                  |                |                         |                      | √                           |                    |                            |                            |

Tablo 17 (Devam) Hukuki ve Ticari Hayat Konuları

|                                                                                              |  |  |  |  |   |   |   |   |  |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|--|--|--|--|---|---|---|---|--|
| Emek sermaye dengesi                                                                         |  |  |  |  |   | √ |   |   |  |
| İşçi işveren ilişkileri (iş akdi, işverenin hak ve sorumlulukları, işçinin hak ve görevleri) |  |  |  |  |   | √ |   |   |  |
| Satım akdi ve ilgili rükünler                                                                |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Ödünç alma meseleleri                                                                        |  |  |  |  | √ |   |   | √ |  |
| Rehin                                                                                        |  |  |  |  | √ |   |   | √ |  |
| Hacr                                                                                         |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Sulh                                                                                         |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| İhtikarın (karaborsacılık) mahiyeti ve hükümleri                                             |  |  |  |  | √ |   | √ | √ |  |
| Ribanın mahiyeti ve nevileri                                                                 |  |  |  |  | √ | √ | √ | √ |  |
| Lukataların mahiyeti ve hükmü                                                                |  |  |  |  | √ | √ | √ | √ |  |
| Özel finans kurumları ve fon kullandırma yöntemleri                                          |  |  |  |  |   |   | √ |   |  |
| Sigorta                                                                                      |  |  |  |  |   | √ | √ |   |  |
| Enflasyon                                                                                    |  |  |  |  |   | √ | √ |   |  |
| Borsa, hisse senedi, tahvil                                                                  |  |  |  |  |   | √ | √ |   |  |
| Vekâlet ve kefâlet                                                                           |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Havale                                                                                       |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Ariyet                                                                                       |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| İkrar                                                                                        |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Şüfa'                                                                                        |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Musakat, muhabere ve muzaraa                                                                 |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| İcare                                                                                        |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Ce'alet                                                                                      |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| İhyaü'l-mevat                                                                                |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Şirket                                                                                       |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Müdirebe                                                                                     |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Vakıf                                                                                        |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Hibe                                                                                         |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |
| Vasiyet                                                                                      |  |  |  |  |   |   |   | √ |  |
| Emanet                                                                                       |  |  |  |  |   | √ |   | √ |  |

## İ. Miras Hukuku

Miras, vefat eden kimsenin geride bıraktığı mallara belirli ölçü nispetinde belli şahısların sahip olmasını ifade eden bir kavramdır. Bu konuyu ele alan ilme ise miras hukuku denilmektedir. İslam hukukunda önemli bir yeri olan bu konunun *TDV*, *İFAV* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde yer aldığı görülmektedir. Ancak ilmihallerde bu konuya verilen yer ve konun işleniş şekli farklılık arz etmektedir. *TDV* ve *İFAV İslam İlmihali*'nde mirasçılığın sebeplerinden bir tanesi olan evlilik konusunun ele alındığı aile hukuku bölümünde genel hatlarıyla miras meselesi

incelenmiştir. *Büyük Şafî İlmihali*'nde ise muamelat konularının ele alındığı üçüncü bölümde bu konuya detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Günenç, mirasın taksimi konusunu oldukça detaylı bir şekilde izah etmiş olması bakımından diğer ilmihallerden ayrılmaktadır. *Büyük Şafî İlmihali* ile ilgili söylenmesi gereken diğer bir husus ise önce miras hukukuna akabinde aile hukukuna yer vermiş olmasıdır.

Tablo 18 Miras Hukuku Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                     | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |                         |
|---------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|-------------------------|
|                                                   | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafî İlmihali | Muhassar İslam İlmihali |
| Feraizin mahiyeti                                 |            |         |                  |               |                      | √           |                     | √                   |                         |
| Ölenin malları                                    |            |         |                  |               |                      |             | √                   |                     |                         |
| Varis olmanın sebepleri ve verasete mâni durumlar |            |         |                  |               |                      | √           |                     | √                   |                         |
| Miras ve taksimi                                  |            |         |                  |               |                      |             | √                   | √                   |                         |
| Asabe                                             |            |         |                  |               |                      |             |                     | √                   |                         |
| Hacb                                              |            |         |                  |               |                      |             |                     | √                   |                         |

## J. Had ve Kısas Cezaları

*TDV İlmihal*'inde helaller ve haramlar bölümünde şahıs ve mal aleyhine işlenen temel suçlar başlığına yer verilerek bazı cezalardan bahsedilmiştir. Günenç, *Büyük Şafî İlmihali*'nin üçüncü bölümde aile hukukuna dair yapmış olduğu açıklamaların akabinde bazı cezaları izah etmiştir.

Tablo 19 Had ve Kısas Cezaları Konuları

| İlmihallerde yer alan konular             | İlmihaller       |                |                         |                      |                             |                    |                            |                            |
|-------------------------------------------|------------------|----------------|-------------------------|----------------------|-----------------------------|--------------------|----------------------------|----------------------------|
|                                           | <i>Mukaddime</i> | <i>Cevhere</i> | <i>Mızraklı İlmihal</i> | <i>Nimet-i İslam</i> | <i>Büyük İslam İlmihali</i> | <i>TDV İlmihal</i> | <i>İFAV İslam İlmihali</i> | <i>Büyük Şağı İlmihali</i> |
| Katil ve yaralama                         |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            | √                          |
| Kan davası                                |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |
| İntihar                                   |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |
| Kısas ve diyet                            |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            | √                          |
| Gayri Müslimlerin durumu ve cizye         |                  |                |                         |                      |                             |                    |                            | √                          |
| Zina ve kazf                              |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            | √                          |
| Hırsızlık ve cezası                       |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            | √                          |
| İçki içmenin cezası                       |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            | √                          |
| Hilafet ve devlet yönetimine karşı gelmek |                  |                |                         |                      |                             |                    |                            | √                          |
| Riddet                                    |                  |                |                         |                      |                             |                    |                            | √                          |
| Gasp ve yağma                             |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |
| Haksız fiil, haksız kazanç                |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                            |

### K. Siyasal Hayat

İlk dönemde yazılan ilmihallerin muhtevası iman, ibadet ve ahlak konularına dayanırken zamanın ilerlemesiyle toplumun ihtiyaçlarına binaen farklı konuların ilmihallere dâhil edildiği görülmektedir. Bu bağlamda en geniş muhtevaya sahip olan *TDV İlmihal*'inde diğer ilmihallerde olmayan siyasal hayat konularıyla karşılaşılmaktadır. İlmihalde bu konulara yer verme gerekçesi olarak tarih boyunca toplumu yönlendiren din ve siyaset arasında sıkı bir ilişkinin var olması gösterilmiştir. Amaçlarının din ve siyaset arasındaki ilişkiyi bütün hatlarıyla anlatmak olmadığını İslam siyaset anlayışını kavratıp bir bakış açısı oluşturmaya çalışacaklarını ifade etmişlerdir.<sup>227</sup>

<sup>227</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 2: 251.

Tablo 20 Siyasal Hayat Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                              | İlmihaller |         |                  |               |                      |             |                     |                     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|------------|---------|------------------|---------------|----------------------|-------------|---------------------|---------------------|
|                                                                                            | Mukaddime  | Cevhere | Mısraklı İlmihal | Nimet-i İslam | Büyük İslam İlmihali | TDV İlmihal | İFAV İslam İlmihali | Büyük Şafî İlmihali |
| Hristiyan Batı'da din ve siyaset                                                           |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Tarihsel tecrübe                                                                           |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Din ile ilişkileri bakımından devlet biçimleri (teokrasi, bizantinizm, laiklik)            |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Yönetim biçimleri                                                                          |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Müslüman Doğu'da din ve siyaset                                                            |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Kur'an ve sünnet                                                                           |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Tarihsel tecrübe                                                                           |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Hz. Peygamber'in siyasi liderliği                                                          |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Medine sözleşmesi                                                                          |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Peygamber sonrası dönem (hilafetin kaldırılması, tarihsel tecrübeye ilişkin değerlendirme) |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Klasik İslam siyaset teorisi (hakimiyet, devlet, hilafet)                                  |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| İnsan hakları                                                                              |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Din ve vicdan hürriyeti                                                                    |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Kadın hakları                                                                              |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |
| Kölelik                                                                                    |            |         |                  |               |                      | √           |                     |                     |

*TDV İlmihal*'inde tablodaki içerikle yer alan siyasal hayat konuları değerlendirmeye tabi tutulduğunda halkın temel dini bilgi ihtiyacını gidermek için yazılan bir eserde yer alması tartışmaya açık bir husustur. Ayrıca bölüm içeriğinde yer alan "Hristiyan Batı'da din ve siyaset" başlığına detaylı bir şekilde yer verilmiş olmasının amacını anlamak ilmihal çerçevesinde bakıldığında zordur.

## L. Sosyal Hayat

İnsan toplum içerisinde hayatını idame ettiren bir varlıktır. İnsanın dünyada huzur, güven ve mutluluk içerisinde yaşaması, ahirette de aynı saadeti yakalayabilmesi için islam dini hayatın her alanıyla ilgili düzenlemeler yapmıştır.

Bu bağlamda insanların emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker çerçevesinde bir hayat sürmesini talep etmiştir.

*TDV İlmihal*'i sosyal niteliği ağır basan bir kısım sorumluluk ve davranışları ahlâk bölümünden ayırmıştır. Ahlâk konularına yer vermeden önce sosyal hayat bölümünü şu içerikle ale almıştır:

Tablo 21 Sosyal Hayat Konuları

| İlmihallerde yer alan konular                                                                                               | İlmihaller       |                |                         |                      |                             |                    |                            |                                |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------|----------------|-------------------------|----------------------|-----------------------------|--------------------|----------------------------|--------------------------------|
|                                                                                                                             | <i>Mukaddime</i> | <i>Cevhere</i> | <i>Mısraklı İlmihal</i> | <i>Nimet-i İslam</i> | <i>Büyük İslam İlmihali</i> | <i>TDV İlmihal</i> | <i>İFAV İslam İlmihali</i> | <i>Muhtasar İslam İlmihali</i> |
| Sorumluluk bilinci ve çevre (doğal çevre, sosyal çevre)                                                                     |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                                |
| Sosyal düzen kuralları                                                                                                      |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                                |
| Komşuluk ilişkileri                                                                                                         |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                                |
| Töre ve törenler (mevlid, ziyaretleşme, bayramlaşma, tokalaşma ve kucaklaşma, aşure, yılbaşı, nevrüz, yaş günü, yıl dönümü) |                  |                |                         |                      |                             | √                  |                            |                                |

Bu bölüm incelendiğinde konuların içeriğinin güncel olduğu görülmektedir. Şöyleki doğal çevre açıklanırken küresel ısınmadan bahsetmesi, komşuluk ilişkileri açıklanırken şehirleşmeye bağlı olarak apartman hayatındaki komşuluk ilişkilerine yer verilmesi, yılbaşı ve doğum günü kutlamalarına yer verilmiş olması bunun göstergesidir. Aynı bir bölümde ele alınıp alınmama mevzusu ise tartışmaya açıktır.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### İLMİHAL GELENEĞİNDE YÖNTEM

Bu bölümde, ele alınan ilmihallerde kullanılan yöntemler hem kendi içerisinde hem de çalışmaya konu olan diğer ilmihallerle mukayese edilerek benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda lugavî ve ıstilahî anlamlara yer verilmesi, ayet ve hadislerin kullanılması, farklı görüşlerin zikredilmesi, hükümlerin hikmetleriyle açıklanması, tasavvufî yorumlara yer verilmesi ve kaynak kullanımı mukayese edilecek hususlar olarak belirlenmiştir.

### I. İLMİHALLERDE KONULARA GİRİŞ VE SONLANDIRMA ÜSLUBU

Bütün İslâmî ilimler alanında yazılmış eserlerde görüleceği üzere, fıkıh literatürü içerisinde farklı bir yeri olan ilmihal eserlerinde de esere giriş, hamdele ve salvele ile olmaktadır. Bundan sonra eserin hangi saikle kaleme alındığı, kimler için yazıldığı ve bu eseri kaleme almaktaki maksadın ne olduğunu ifade eden cümlelerle karşılaşılmaktadır. Bunu müteakiben konuya geçilmektedir. Ancak bu önemli üslup özelliğinin *TDV İlmihal* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde yer almadığı onun yerine önsöz başlığıyla bazı genel açıklamaların yapıldığı, Zihni Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmihallerinde ise her kitaba besmele ile başlandığı böylece bu özelliği ilmihalleri boyunca devam ettirdikleri görülmektedir.

İlmihallerin neredeyse tamamında hamdele ve salvele ile başlangıç yapılmasına rağmen aynı üslupla sonlandırılmadıkları görülmektedir. Allah'a hamd ve dua ederek ilmihalini veya ilmihalinin bir bölümünü nihayete erdiren müellifler arasında Kadızâde, Zihni Efendi ve Bilmen zikredilebilir. Müelliflerin ilmihallerinin sonunda yer verdikleri bu niyazların bir kısmı ele aldıkları meselelerle bağlantılı, bir kısmı ise sadece Allah'a hamd Resulullah'a salat u

selam şeklindedir. Zihni Efendi diğer ilmiyelerden farklı olarak yapmış olduğu bu duaların akabinde bir sonraki kitabında ele alacağı konuyu zikretmeyi de ihmal etmemiştir.

İlk dönemlerde yazılan ilmiyelerde bölümün veya babın takdimi esnasında üslup olarak o konu içerisinde açıklanacak olan başlıklar zikredilirken, *Mızraklı İlmihal*'i ve sonrasında kaleme alınan bazı eserlerin başında veya sonunda içindikiler bölümü oluşturularak ilmihal içerisinde yer alan bütün konu başlıklarına yer verilmektedir. Konu başlangıcında o konu içerisinde açıklanacak olan başlıkları zikretme üslubunu kullanma noktasında ilmiyeler arasında farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki; İznikî ve Ömer Nasuhi Bilmen bütün bab veya kitaplarına, Kadızâde ise sadece son nefes ve ölüme dair vasiyetlerine, Zihni Efendi ise hac kitabı ile münâkehât ve müfarakat kitabına başlarken o bölüm içerisinde ele alacağı konuyu zikrederek bu üsluptan faydalandığı görülmektedir.

## II.İLMİHALLERDE KONULARIN İŞLENİŞ USULÜ

### A. Lugavî ve İstilahî Anamlara Yer Verilmesi

Klasik fıkıh kitaplarında kelimelerin lugavî ve ıstilahî anlamlarına yer verilerek bir kavram haritası oluşturulmuştur. Böylece müellif kullandığı kelime ile neyi kastettiğini ortaya koymuştur.<sup>228</sup> Anlatım tekniği açısından *Mukaddime* ve *Cevhere* yani ilk dönem ilmihal eserleri, klasik furu kitaplarından farklı olarak konuyu işlerken genellikle kelimelerin/kavramların lugavî ve ıstilahî anlamlarına yer vermemiştir. Bunun sebebi olarak halkın bu kavramlara vukûfiyeti ve anlatım tekniği açısından konuşma üslubunun kullanılmış olması gösterilebilir. Lugavî ve ıstilahî anlamlara yer verilmeyen bu ilmiyelerde meselenin dünya ve ahiret saadeti açısından öneminin vurgulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Zihni Efendi'den itibaren yazılan ilmiyeler incelendiğinde ise hem klasik fıkıh eserlerinde olduğu gibi lugavî ve ıstilahî anlamalara sık sık yer verildiği hem de meselenin dünya ve ahiret açısından önemi, hikmeti teşrisi açıklandığı görülmektedir.

<sup>228</sup> Aynacı, Mediha, “Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Çerçevesinde İlmihallerin Fikhî Yönden Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 96.

İznikî, *Mukaddime*'sinde konuları işlerken lugavî ve ıstilahî anlamları vermek yerine konu ile ilgili fikhî bilgileri belli bir sistem içerisinde vermeye öncelik tanıdığını söyleyebiliriz. İznikî, bablara başlarken kavramlardan bahsetmek yerine o bölümde hangi konuların ele alınacağını söylemeyi tercih etmiştir. Bununla birlikte kitabın iki yerinde kavramların açıklamalarına yer vermiştir. Bunlardan birincisi “Müstehab, Allah katında sevimli olan şeye denir.”<sup>229</sup>, ikincisi ise “Kişinin ürününün onda birini vermesi öşürdür.”<sup>230</sup> şeklinde yapmış olduğu tanımlardır.

Kadıızâde, ilmihalinde başlıklandırma sistemine gitmediği gibi konu içerisinde hangi meselelerden bahsedeceğini zikretmeden meselelerin izahatına başlamaktadır. Bununla beraber zaman zaman kavram açıklamasında bulunduğu görülmektedir. Bu kavramlar “Şeriatta peygamber, Allah u Teâla'nın kendisine vahyettiği hükümleri halka tebliğ etmesi için gönderdiği insana denir.”<sup>231</sup> şeklinde sadece ıstilahî anlam, beş yerde ise “Lügatte mezhep yol demektir. Şeriattaki manası, edille-i şeriyeden müçtehidin içtihadı ile çıkarılan mesele ve hükümlerdir.”<sup>232</sup> şeklinde hem lugavî hem de ıstilahî anlam olarak açıklandığı görülmektedir.

*Mızraklı İlmihal*'de konular işlenirken kavram açıklamalarına pek fazla yer verilmediği görülmektedir. Eserin sadece iki yerinde kelimenin lügat anlamı bildirilmektedir. Bunlardan birincisi “Mezhep yola derler.”, ikincisi ise “İman lügatta mutlak tasdik etmeğe derler.” şeklinde tanımlanan mezhep ve iman kavramlarıdır. Bununla birlikte çeşitli meselelerde bazı kavramlar ile ilgili tanımlamalar da yapılmıştır. Örneğin sular konusunda suların çeşitlerinden ma-i meşkûk “Hımarın ve anası eşek olan katırın içtiği suya derler.”<sup>233</sup> şeklinde tanımlanmıştır.

*Nimet-i İslam*'ı incelenen diğer ilmihallerden farklı kılan en belirgin özellik olarak lugavî ve ıstilahî anlama vermiş olduğu önem gösterilebilir. Zihni Efendi ele aldığı her konuya başlarken detaylı bir kavram haritası çıkartarak okuyucunun zihninde konunun şekillenmesini sağlamış böylece ele alacağı meselenin daha

<sup>229</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 12a

<sup>230</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 22b

<sup>231</sup> Kadıızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 44.

<sup>232</sup> Kadıızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 122.

<sup>233</sup> Mızraklı İlmihal, 15.

kolay anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Zihni Efendi kitaplarında yer verdiği fasıl başlıklarında kullandığı kelimeleri de zaman zaman açıklayarak fasıl başlığından kastettiği şeyin ne olduğunu bildirmiş böylece okuyucunun zihninde işleyeceği konuyu canlandırmıştır. Mesela oruç kitabının ilk faslında açıkladığı niyet konusunun başlığını “Niyetin tebyit ve tayini kendilerinde şart olup olmayan” şeklinde belirlemiştir. Bu başlığın hemen ardından başlıkta geçen tebyit ve tayin kelimelerini “Tebyit geceletmektir, tayin belli etmektir.”<sup>234</sup> şeklinde açıklamıştır.

Zihni Efendi konularını ele alırken öncelikle kelimenin sözlük anlamını, kelimenin ikil ve tekil kullanımını bu kelimeyle bağlantılı olan kelimeleri açıklamıştır. Ayrıca zaman zaman kelimenin hangi babdan geldiğini “Liân, mufâale babından mastar olduğundan mülâane manasındadır ki lanetleşmek demektir.”<sup>235</sup> şeklinde bildirmiştir. Zihni Efendi konuyla ilgili ayete yer vermişse kelimenin ayetteki kullanımıyla kastedilen anlamı da açıklamıştır. Örneğin mestler üzerine mesh konusuna şöyle başlamıştır:

“Abdest alırken yıkamanın yerine ayaklarda olan mest üzerine meshetmeye fıkhîta ‘المسح على الحفین’ (mesh ale’l-huffeyn)’ denir ki iki huff üzerine mesh etmek demektir. Böylece meshin manası bilinmiş oluyor. Huffeyn حُفَيْن kelimesi huff (حُفّ) kelimesinin tesniyesi (ikil) dir. Huff (حُفّ) topuklarla beraber ayakları örten ayakkabıdır. Mesh satıcısına خَفّاف, giyene مُتَخَفِّف denir. Huff (حُفّ)’a dilimizde mesh denir. Nitekim “sübha”ya “tesbih” denilir. Yıkama emrini meshe çevirerek hafiflettiği için kelimenin kökü hiffet (خَفّ) tendir. Huff (حُفّ)’un tensiye sığasıyla söylenmesinden maksat yalnız birine meshin caiz olunmayacağı, deyimdeki üzerine ifadesi de içine veya altına değil üstüne meshedileceğini bildirmek içindir.”<sup>236</sup>

Bilmen, Zihni Efendi kadar olmasa da konuyla ilgili kavramların lugavî ve ıstilahî anlamlarına yer vermiştir. Bilmen kitaplarına başlarken kitap içerisinde hangi konuları işleyeceğini bildirmesinin ardından o kitapla alakalı olan konunun mahiyeti başlığı altında lugavî ve ıstilahî anlamlarını açıklayarak bölüme başlamıştır. Mesela altıncı kitapta ele aldığı hac konusunda içindekileri zikrettikten sonra haccın mahiyeti başlığı altında hac ve umrenin lugavî ve ıstilahî anlamını açıklamıştır. Böylece kitap boyunca ele alıp işleyeceği konunun genel bir perspektifini çizmiş olmaktadır. Bilmen, zaman zaman kelimenin sözlük anlamıyla beraber kelimenin ikil ve tekil kullanımını bu kelimeyle bağlantılı olan kelimeleri de açıklamıştır. Mesela özürlü kimselere ait meseleleri açıklarken

<sup>234</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 893.

<sup>235</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1391.

<sup>236</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 152.

“Abdesti bozup da devam eden şeye özür denir. Cemi “a’zar”dır. Özür sahibine erkek ise “ma’zûr” kadın ise “ma’zûre” denilir.”<sup>237</sup> şeklinde özrûn tanımını ve özürle ilgili kavramları açıklayarak başlamıştır. Bazen ise bu kadar ayrıntıya girmeyip sadece sözlükteki ve şer’i şerifteki anlamını açıklamakla yetinmiştir. Mesela teyemmüm konusunda “Lügatta kast manasıdır. Şer’i şerifte; su bulunmadığı veya bulunduğu halde kullanılmasına kudret bulunmadığı takdirde temiz olan toprak cinsinden bir şey ile hadesi gidermek maksadı ile yapılan bir ameliyedir.”<sup>238</sup> tanımlamasını yapmıştır.

*TDV İlmihal*’inde konular açıklanırken kavramların lugavî ve ıstilahî anlamlarının verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Her konu başlığı altında bu açıklamalar yapılmasa da olabildiğince kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin niyet konusuna başlarken “Niyet; azmetmek, kesin olarak irade etmek, kastetmek demektir. Daha açık bir ifadeyle kalbin bir şeye karar vermesi, hangi işin ne için yapıldığının açıklıkla farkında olunması demektir.”<sup>239</sup> açıklaması yapılmıştır. Açıklanan bazı kavramların koyu renk yazılmış olması ise okuyucunun dikkatini çekmesi açısından son derece önemlidir. Örnek verilecek olursa teheccüt namazı bahsinde “Hem uyumak hem uyanmak anlamına gelen teheccüd sözcüğü, terim olarak geceleyin uyanıp namaz kılmak ve gece namazı anlamındadır.”<sup>240</sup> şeklinde lugavî ve ıstilahî anlamı verilmiş olup teheccüd kelimesinin koyu renk yazılmış olması okuyucunun dikkatini çekerek teheccüd kavramının daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

*TDV İlmihal*’inde lugavî anlamları açıklanan bazı kelimelerin sadece Farsçadaki karşılığına, bazı kelimelerin ise hem Farsçadaki hem de Arapçadaki karşılığına yer verildiği görülmektedir. Mesela abdest kelimesi “Farsça *âb* (su) ve *dest* (el) kelimelerinden oluşan el suyu anlamına gelen abdest, belirli ibadetlerin ifasının ön şartı olan ve kendisi de ibadet mahiyetinde görülen bir nevi hükmi temizliktir.”<sup>241</sup> şeklinde açıklanırken sadece Farsça karşılığına, oruç kavramı açıklanırken ise “Oruç Farsçadaki *rûze* kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. Arapçası *savm* ve *siyam*dır. *Savm* kelimesi Arapçada bir şeyden uzak durmak, bir

<sup>237</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 66.

<sup>238</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 96.

<sup>239</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 238.

<sup>240</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 315.

<sup>241</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 195.

şeye karşı kendini tutmak, engellemek anlamında kullanılır.”<sup>242</sup> şeklinde hem Farsça hem de Arapça karşılığına yer verilmiştir.

*İFAV İslam İlmihali*'nde lugavî ve ıstilahî anlamalara yer veriş şekli bakımından diğer ilmihallerden farklı olarak yeni bir konuya geçildiğinde lugavî ve ıstilahî anlamı açıklanacaksa “orucun tanımı”, “nafile kavramı ve mahiyeti” gibi konu başlığına yer verilip gerekli açıklamalar bu başlık altında yapılmıştır. Örnek vermek gerekirse kefaretlar konusunda kefaretin tanımı alt başlığına yer verilmiş ve bu başlık altında kefaretlar “Örtmek, üstünü kapatmak anlamındaki Arapça ‘k f r’ kökünden türetilmiş bir kelimedir.”<sup>243</sup> şeklinde lugavî anlamı zikredilip ayet ve hadislerdeki kullanımlarına fıkıhçıların bu kelimeye yükledikleri anlamlara yer verilmiştir. Bununla birlikte konu içerisinde tanımlama yapılmak istendiği zaman lugavî ve ıstilahî anlamlara yer verildiği de görülmektedir. Mesela hac konusunda “Sa'y, hızlı koşar adım yürümek, bir iş için çaba ve gayret göstermek anlamlarında Arapça bir kelimedir. Hac ve umrede sa'ydan maksat Safa ile Merve arasında gidip gelmektir.”<sup>244</sup> şeklinde konu başlığı olmadan tanımlama yapılmıştır. *TDV İlmihal*'inde olduğu gibi bu ilmihalde de abdest konusu ele alınırken abdestin Farsça, Arapça ve Fıkıh terimi olarak hangi anlamlara geldiği açıklanmıştır.<sup>245</sup> Bu örnek dışında hiçbir kelimenin Farsça karşılığına yer verilmediği görülmektedir.

*Büyük Şafii İlmihali*'nde çok fazla lugavî ve ıstilahî anlama yer verilmediği görülmektedir. Günenç, yeni bir konuya başladığında sadece konunun başında kavram açıklamasında bulunmuş olup muamelat konularını ele aldığı üçüncü bölümde diğer bölümlere nazaran daha çok ıstilahî ve lugavî anlama yer vermiştir. Bu kavram açıklamalarına örnek verilecek olursa alış veriş konularına yer verdiği muamelat bölümünde icare “Lügatte ücret anlamını ifade etmektedir. İstilahta ise menfaat üzerine yapılan akittir.” şeklinde, ibadet konularını ele aldığı bölümde haccı “Lügatta kasd demektir, ıstilahta ise belirli fiil ve işlerden ibarettir.” şeklinde kısaca tanımladığı görülmektedir.

<sup>242</sup> Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 381.

<sup>243</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 594.

<sup>244</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 521.

<sup>245</sup> Fahrettin Atar vd. *İslâm İlmihali*, 273.

Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*'nde konulara başlarken kavram açıklaması yapmak yerine konunun hikmetini ve önemini açıklamayı tercih etmiş böylece anlatacağı konuya okuyucunun daha dikkat etmesini sağlamıştır. Bununla birlikte zaman zaman kavram açıklaması yaptığı, bu açıklamaları yaparken kimi zaman “Rükün, bir ibadetin sahih olması için mutlaka yapılması gereken şeydir.”<sup>246</sup> şeklinde sadece tanımlama şeklinde kimi zaman ise “Ezan sözlükte bildirmek anlamına gelir. Terim olarak ezan, farz namazlara çağrı için namaz vakti içerisinde okunan belli sözlerdir.”<sup>247</sup> şeklinde hem lugavî hem ıstilahî anlam olarak izah etmektedir.

Sonuç olarak ilmihallerin lugavî ve ıstilahî anlamlara yer verme şekilleri değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir:

- İlk üç ilmihalde birkaç tane kavram açıklaması dışında bu üslubun yer almadığı,
- Bu üslubu ilk kez ve en kapsamlı şekilde Zihni Efendi'nin kullandığı,
- Bilmen'in, Zihni Efendi'nin üslubundan etkilenmesine rağmen onun kadar detaylı bir kavram açıklamasına yer vermediği
- Son dönemde yazılan ilmihallerin ise kavram açıklamalarının birbirine yakın olduğu ve kavramların türevlerine yer vermeden sade bir üslupla kavram açıklamalarının yapıldığı görülmektedir.

## **B. Ayet ve Hadisin Kullanılması**

Klasik fıkıh kitaplarında ele alınan konuların hükümlerine dayanak teşkil eden nassların zikredildiği, mezhep içi ve mezhepler arası görüş farklılıklarının temellendirilmesinde naklî veya aklî delillere yer verildiği görülmektedir.<sup>248</sup> İlmihal eserlerinde, naklî delillerin yani ayet ve hadislerin kullanımının konulara dağılımı şu şekildedir:

---

<sup>246</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 140.

<sup>247</sup> Haçkalı, *Muhtasar İslam İlmihali*, 97.

<sup>248</sup> Aynacı, "İlmihallerin Fıkî Yönden Değerlendirilmesi", 103.

Tablo 22 Ayet ve Hadis Kullanımı

| İlmihaller                     |       | Akâid | İbadetler | Aile | Ahlâk | Güncel meseleler- helaller-haramlar | Büyük günahlar | Siyer-i nebi | Siyasal hayat | Çalışma hayatı | Hukukî ve ticari hayat | Miras hukuku | Had ve kısas cezaları | Sosyal hayat |
|--------------------------------|-------|-------|-----------|------|-------|-------------------------------------|----------------|--------------|---------------|----------------|------------------------|--------------|-----------------------|--------------|
| <i>Mukaddime</i>               | Ayet  | 2     | 12        | -    | 34    | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | 9     | 19        | -    | 43    | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
| <i>Cevhere</i>                 | Ayet  | 85    | 1         | -    | 33    | -                                   | 6              | 13           | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | 85    | 3         | 4    | 46    | -                                   | 5              | 8            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
| <i>Mızraklı İlmihal</i>        | Ayet  | 25    | 4         | -    | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | -     | 1         | 5    | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
| <i>Nimet-i İslam</i>           | Ayet  | -     | 34        | 16   | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | -     | 123       | 21   | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
| <i>Büyük İslam İlmihali</i>    | Ayet  | 30    | 16        | 1    | 14    | 1                                   | -              | 4            | -             | -              | -                      | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | 3     | 72        | 2    | 85    | 17                                  | -              | 22           | -             | -              | 9                      | -            | -                     | -            |
| <i>TDV İlmihal</i>             | Ayet  | 187   | 72        | 8    | 45    | 44                                  | -              | 4            | 23            | 1              | 19                     | -            | 6                     | 5            |
|                                | Hadis | 36    | 122       | 7    | 50    | 59                                  | 3              | 5            | 5             | 3              | 25                     | -            | 7                     | 8            |
| <i>İFAV İslam İlmihali</i>     | Ayet  | 262   | 153       | 4    | 34    | 21                                  | -              | 437          | -             | -              | 22                     | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | 36    | 154       | 9    | 34    | 15                                  | -              | 3            | -             | -              | 18                     | -            | -                     | -            |
| <i>Büyük Şafii İlmihali</i>    | Ayet  | 33    | 39        | 2    | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | 8                      | 1            | 2                     | -            |
|                                | Hadis | 6     | 165       | 15   | -     | -                                   | -              | -            | -             | -              | 14                     | 1            | 5                     | -            |
| <i>Muhtasar İslam İlmihali</i> | Ayet  | 18    | 51        | 18   | 96    | 3                                   | 31             | -            | -             | -              | 18                     | -            | -                     | -            |
|                                | Hadis | 6     | 41        | 19   | 86    | 6                                   | 21             | -            | -             | -              | 23                     | -            | -                     | -            |

Ayet ve hadislerin kullanımına bakıldığında şu açıklamalar yapılabilir:

İlk dönemlerde yazılan *Mukaddime*'de daha çok ahlâkî konularda yapılan açıklamaların desteklenmesi amacıyla yönelik ayet ve hadislerin zikredildiği göze çarpmaktadır. *Cevhere*, *Mızraklı İlmihal* ve *Nimet-i İslam*'da bu üslup benimsenmeye başlanmıştır. *Büyük İslam İlmihali* ve sonrasında yazılan ilmihallerde ise yoğun bir şekilde ayet ve hadis kullanılmıştır. *TDV İlmihal*'i,

*İFAV İslam İlmihali* ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde ayet ve hadis kullanımı konusunda izledikleri yöntem birbirine yakındır. Bu üç ilmihalin pek çok ayete veya hadise atıflar yaptıkları yahut dolaylı anlatımla ayet ve hadisleri hatırlattıkları görülmektedir. Bu sebeple yer verilen ayet ve hadis sayısı oldukça fazla olmakla beraber tabloda sadece metin olarak zikredilen ayet ve hadislerin sayısı bildirilmiştir. İlmihallerde yer alan bazı konularda ise hiç ayet ve hadise yer verilmemiş olması ise belirtilmesi gereken önemli bir husustur.

İznikî, ele aldığı ibadetin hangi ayet veya hadis ile bağlantılı olduğu veya icma ile sabit olup olmadığı üzerinde durmaz. Bununla birlikte eserinde yer vermiş olduğu yetmiş bir hadis ve kırk sekiz ayetin büyük bir kısmının Arapça metinlerinin yanı sıra Türkçe anlamlarını da izah etmiştir. İznikî, ayetlerin hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğunu belirtmediği gibi hadislerin kaynaklarına da yer vermemiştir.

Kadızâde'nin vasiyetleriyle ilgili yapmış olduğu açıklamalarının aklî ve naklî delillerini zikretmeyi ve Ehlisünnet dışındaki fırkaların görüşlerini deliller getirerek reddetmeyi yeğlediği görülmektedir. Mesela vahdaniyet konusunda "Vahdaniyeti ispat etmekte aklî ve naklî delilleri söyleriz."<sup>249</sup> ifadesi ile açık bir şekilde konuya getirdiği delilleri bildireceğini ifade etmiş ve "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" "O'na benzer hiçbir şey yoktur" ayetini delil olarak getirdiği Ehlisünnet görüşüyle hangi fırkaları reddettiğini "Musannif müşrikleri ve müşebbihe taifelerini reddeyledi."<sup>250</sup> ifadesiyle açıklamıştır.

Kadızâde, delil olarak getirdiği ayet ve hadislerin Arapça metnini zikrettikten sonra anlamını açıklamıştır. Ancak İznikî gibi zikrettiği ayetlerin hangi surede ve kaçınıcı ayette geçtiğini bildirmemiştir. Böyle olmasına rağmen ayetlerin sonuna "الآية" yazarak, ayet ve hadis metinlerinin başına ve sonuna yıldız işareti koyarak metinle karışmamasını sağlamıştır. Ayetlerin geçtiği surenin bildirilmemesine rağmen hadislerin hangi kaynaktan alındığı çoğu zaman bildirilmiştir. Lakin hadis kaynaklarını bildirirken farklı yöntemler kullanmıştır. Şöyle ki; son nefes ve ölüme dair vasiyetlerinde "Bu mahalde zikrolunan hadisi şerifler *Şerhu's-sudûr* kitabından alınmıştır."<sup>251</sup> ifadesiyle o vasiyetinde kullandığı

<sup>249</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 9.

<sup>250</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 10.

<sup>251</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 214.

hadis kaynağını bildirmeyi tercih etmişken, “Necmeddin Risalesinde ve sair hadis kitaplarında zikrolundu ki İmam Tirmizi *Nevâdiru’l-usul*’ünde tahriç eyledi (...)”<sup>252</sup> ifadesinde ise hadise yer vereceği esnada hadisin kaynağını zikretmeyi tercih etmiştir.

*Mızraklı İlmihal*'de konular kolay ezberlenebilmesi için kısa kısa maddeler halinde yazılmış olup ele alınan meselenin deliline pek fazla yer verilmediği görülmektedir. Buna rağmen eserde toplamda yirmi dokuz tane ayeti celileye, altı tane de hadis-i şerife yer verilmiştir. *Mızraklı İlmihal*'de ayetler zikredilirken “Naklen delili Allah u Teâlâ’nın (...) kavli şerifidir.” ifadeleri kullanıldığı ve ayetlerin sadece Arapça metnine yer verildiği görülmektedir. *Mızraklı İlmihal*'de zikredilen hadislerin ise hem Arapça metnine hem de ne anlamına yer verildiği ancak kaynaklarının bildirilmediği görülmektedir.

Mehmet Zihni Efendi’nin, konularını ele alırken kavram açıklaması konusunda gösterdiği hassasiyeti ayet ve hadislerin kullanımı noktasında göstermediği görülmektedir. Buna rağmen *Nimet-i İslam*’ın metin kısmında zikredilen ayetlerin toplamı elli ve hadislerin toplamı ise yüz kırk dördtür. En hacimli bölüm olması hasebiyle en çok ayet ve hadisin yer verildiği bölüm namaz kitabı olduğu görülmektedir.

Bilmen, her bir kitabına başlarken o kitabında işleyeceği konuları içindekiler şeklinde zikrettikten sonra sırasıyla konu başlıklarını detaylandırmıştır. Bu açıklamaları yaparken meselenin delillerine yer verme gayretinde olmamıştır. Bununla beraber ilmihalinde zaman zaman zikrettiği ayet toplamı altmış dört, hadislerin toplamı ise yüz seksen ikidir. *Büyük İslam İlmihali*’ndeki ayet ve hadis dağılımına bakıldığında en çok ayetin yer aldığı bölümün itikat konularının ele alındığı birinci kitap, en çok hadisin yer aldığı bölümün ise ahlâk konularının yer aldığı dokuzuncu kitap olduğu görülmektedir. Bilmen, ayetlerin hangi surede ve kaçınıcı ayette yer aldığını bildirmediği gibi hadislerin kaynaklarını da bildirmemiştir. Fakat ayet ve hadislerin Arapça ve Türkçelerine yer vermiştir. Bunu yaparken bazen metinde Arapçasını dipnotta Türkçesini, bazen metinde Türkçesini dipnotta Arapçasını zikretmiştir. Bazen de hem Arapçasını hem Türkçesini metin içerisinde zikretmiştir.

---

<sup>252</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 221.

*TDV İlmihal'i, İFAV İslam İlmihali ve Muhtasar İslam İlmihali*'nde ayet ve hadis kullanımı konusunda izledikleri yöntemin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu üç ilmihalde yoğun bir şekilde ayet ve hadise yer verildiği, yer verdikleri ayet ve hadislerin Arapça metinlerini zikretmeyip sadece mealini tırnak işareti içersinde verdikleri görülmektedir. Bunun istisnası olarak *İFAV İslam İlmihali*'nde nadir de olsa ayetlerin Türk alfabesiyle Arapça metninin yazıldığı söylenebilir. *İFAV İslam İlmihali* hariç diğer iki ilmihal ayet ve hadis metinlerini italik yazarak ilmihal metninden ayrılmasını ve daha dikkat çekici olmasını sağlamışlardır. Bu ilmihallerde bazen ayetin ve hadisin tam metnine yer verilmeyip ayete veya hadise atıflar yapılmış yahut dolaylı anlatımla ayet ve hadis hatırlatılmıştır. Her iki yöntemde de kaynak göstermişlerdir. Şöyle ki; kullandıkları ayet ve hadislerin ardından parantez içersinde hangi surenin kaçınıcı ayeti olduğunu veya hangi hadis kaynağının hangi babının kaçınıcı hadisi olduğunu bildirmişlerdir. Bu yöntemlerinin ilmihal geleneğine kattıkları olumlu bir gelişme olduğu söylenebilir. Kullandıkları ayet ve hadisleri farklı bölümler içersinde zaman zaman tekrar etmeleri bu ilmihalleri kendilerinden önce yazılan ilmihallerden ayıran diğer bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. *Büyük Şafii İlmihali*'nde ayet ve hadis kullanımı konusunda diğer ilmihallerden farklı olarak ayet ve hadislerin Arapça metinleri ile anlamlarına da yer verildiği görülmektedir. Güneç, ayet ve hadislerin anlamlarını koyu renk yazmayı ve kaynaklarını parantez içersinde zikretmeyi tercih etmiştir.

### **C. Farklı Görüşlerin Zikredilmesi**

Hız. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefa-i Raşidin döneminden sonra nassları anlayıp yorumlamada ve bu iki kaynağa dayanan istihsan gibi delillerin kabulü veya reddi konusunda farklı anlayışların bulunması sebebiyle mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler zamanla kendi usul ve esaslarını ortaya koymuşlar, meselelerin çözümünde takip edecekleri metodu belirlemişlerdir. Mezhep imamları döneminden sonra âlimler imamların koymuş oldukları metot ve usullerden hareketle yeni meselelere çözüm üretmiştir.<sup>253</sup>

<sup>253</sup> Saffet Köse, "Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi 1* (1995): 101.

Fıkıh literatürü incelendiğinde, yazılan ilk eserlerde mezhebin kurucu imamlarının görüşlerinin yer aldığı, bunu takip eden eserlerde ise dönemin değişen görüşlerine de yer verildiği görülmektedir. "Mezhebin kendi içindeki bu fikri gelişiminin yanında diğer mezhep imamları ve talebelerinin görüşlerinin mukayese edildiği eserler vücuda getirilerek, fikri faaliyetin zinde tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır."<sup>254</sup> Klasik fıkıh eserlerinin çoğunda görülen bu özellik ilmihal tarzı eserlerde çok fazla yer almamaktadır. İlmihal eserlerinde klasik fıkıh kitaplarındaki gibi cüzi bir meselenin en ince ayrıntısına kadar araştırılması yerine, konu ile ilgili farklı görüşler zikredilmekle beraber, bunlardan racih olanın tercih edilmesi yönünde tavsiyelerin yapıldığı görülmektedir. Bununla beraber her ilmihal kendi içerisinde farklı yöntem ve metotla görüş farklılıklarına yer vermiştir. Ayrıca ilmihal içerisinde görüş ayrılıklarına yer verme oranı da farklılık arz etmektedir. Mesela *TDV İlmihal*'i yoğun bir şekilde görüş ayrılıklarına yer verirken *Nimet-i İslam* görüş ayrılıklarına daha az yer vermektedir.

*Mukaddime*'de görüşleri nakledilen kişileri, müellifin konuları zahirî ve batınî şeklinde ele alması hasebiyle öncelikle iki kategoride değerlendirmek daha doğru olacaktır. Fıkıhî konuların zâhirî yönü anlatırken, öncelikle varsa mezhep imamlarının görüşleri akabinde İmam Serahsî (v. 483/1090 [?]) gibi hem eserleri hem de fıkıh alanındaki bilgileri ile temayüz etmiş kişilerin görüşleri nakledilmiştir. İkinci kategoride ise ahlâkî konular ve ibadetlerin batınî şartları işlenirken Hasan Basrî (v. 110/728), Cüneyd Bağdâdî (v. 297/909), Gazzâlî (v. 505/1111) gibi tasavvufî yönüyle tanınan kişilerin görüşleri nakledilmektedir. Bu kategorilerden birinci kategoride yer alan mezhep imamlarının görüşlerinin nakledilmesi kısmı hariç diğer âlimlerin görüşlerinin nakledilmesi mevzusu bu başlık altında değil kaynak kullanımı konusunda açıklanmaktadır.

Birinci kategoride yer alan mezhep imamlarının görüşlerinin nakledilmesi ile ilgili misallerden bazılarında, bazen sadece mezhebin kurucu imamının görüşü verilmekte, bazen mezhep imamı ile talebeleri arasındaki görüş farklılıklarına değinilmekte, bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerine yer verilmektedir. Bu kullanımlara örnek verilecek olursa;

---

<sup>254</sup> Aynacı, "İlmihallerin Fıkıhî Yönden Değerlendirilmesi", 112.

Ayağa mesh konusunda *Mukaddime*'de zikredilen mezhep imamlarının kendi aralarındaki görüş farklılıklarına güzel bir misal olarak şu ifadeler örnek verilebilir;

“Altı ya da üstü işlenmiş (tabaklanmış) derili çoraba mesh etmek uygundur ama mesh ettikleri çorabın topuğu örtmesi gerekir. İşlenmiş derisi olmayan çorabın üzerine mesh etmek Ebu Hanife'ye göre geçerli değildir. İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre ise eğer elbiseye bağlanmayan sıkı bir çorap olursa geçerlidir eğer çuha gibi ince bir ipten olursa geçerli değildir. Eğer kıl ipinden (keçi tüyünden yapılmış ip) sık ve yoğun örülmüş bir çorap olursa geçerlidir, eğer keçeden olursa yine imameyne göre geçerlidir.”<sup>255</sup>

Namazı bozan meseleler ele alınırken İznikî'nin “Namaz kılan bir kişi bir hatta (yazıya) baksa sonra onu anlasa İmam Muhammed'e göre namazı fasit olur, İmam Ebu'l-Leys de bu görüşü tercih etti. İmam Ebu Yusuf'a göre namazı fasit olmaz. Kalan âlimler de bu görüşü tercih etti.”<sup>256</sup> şeklindeki ifadeleri İmameyn'in birbirinden farklı olan düşüncelerine ve Ebu'l-Leys Semerkandi gibi alimlerin hangi görüşü tercih ettiğine dair bilgi verildiğini göstermektedir.

İznikî, zekât verilecek kişileri zikrettikten sonra “Zekât veren kişi dilerse zekâtını, zekât memuru hariç bu altı sınıf kimselerin her birine bölüştürebilir dilerse sadece bir sınıfına verebilir. İmam Şafi'ye göre birine vermek doğru değildir hepsine bölüştürmek gerekir.”<sup>257</sup> ifadeleriyle mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına da değindiğinin örneği olarak zikredilebilir.

İznikî gerek mezhep içi gerekse mezhepler arası görüş farklılıklarını zikrettikten sonra müftabih olan görüşü bildirmiştir. Meselâ namazı bozan meselelerde “İmam namaz caiz olacak kadar Kur'an okusa sonra aklına okuyacak Kur'an gelmese durmadan rüküya varır. Eğer rüküya varmasa cemaatten birisi söylese imam onun ağzından alıp okusa bazılarına göre cemaatin namazı fasit olur imamın olmaz, bazılarına göre ikisinin de namazı fasit olmaz. Sahih olan da budur.”<sup>258</sup> ifadeleriyle sahih olan görüşü bildirmiştir.

Kadıẓâde, namaz konuları hakkında kısa kısa açıklamalarda bulunmasına rağmen bu konularda İmamı Azam ve talebeleri arasındaki görüş farklılıkları ile mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına zaman zaman yer verdiği görülmektedir. Kadıẓâde'nin *Cevhere*'sinde görüşleri nakledilen kişileri,

<sup>255</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 9a

<sup>256</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 13b

<sup>257</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 23b

<sup>258</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 13b

İznikî'nin *Mukaddime*'sinde olduğu gibi iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Birincisi Kadızâde konuları ele alırken varsa Ebû Hanife, Ebû Yusuf, Muhammed eş-Şeybânî ve diğer üç mezhep imamlarının görüşlerini nakleder. Bunu yaparken bazen mezhep imamı ile talebeleri arasındaki görüş farklılıklarına yer verirken bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiştir. İkincisi ise bazı konularda İmam Serahsî, İmam Tahâvî gibi hem eserleri hem de fıkıh alanındaki bilgileri ile temayüz etmiş kişilerin görüşlerine yer verilmiştir. Kadızâde yer vermiş olduğu bu görüşler içerisinde zaman zaman tercihte bulunmuştur.

Birinci kategoride yer alan mezhep imamlarının görüşlerinin nakledilmesi ile ilgili misal olarak Kadızâde, *Cevhere*'sinde abdesti bozan şeyler arasındaki ağız dolusu kusmak maddesinde İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'un görüş ayrılığına yer vermiştir. Şöyle ki:

“Ebu Yusuf'a göre meclis İmam Muhammed'e göre sebep muteberdir. Mesela bir mecliste birkaç kez geçirmekle, birkaç kez kussa ve hepsinin toplamı ağız dolusu olsa Ebu Yusuf'a göre abdesti bozar, İmam Muhammed'e göre bozmaz. Ama bir geçirmekle birkaç kere kussa ama toplamı ağız dolusu olsa meclis gerek bir olsun gerek olmasın İmam Muhammed'e göre abdesti bozar”<sup>259</sup>

Kadızâde, namazın vacipleri konusunda ise namazda Fatiha suresini okumakla ilgili mezhepler arası görüş ayrılığına yer vermiştir. Şöyle ki; “Fatihayı zammı sureden önce okumak ve tamam okumak vaciptir. İmam Şafi rükündür dedi. İmam Malik Fatiha ile bir miktar Kur'an okumak farzdır dedi.”<sup>260</sup>

Kadızâde'nin akâid konularını ele alırken itikadi mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarına da yer verdiği görülmektedir. İlmihalde akâid konularının ağırlıkta olması hasebiyle itikadi mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarının ameli mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarından daha çok olduğu söylenebilir. Mesela Hz. Ebubekir'in (r.a) hilafetinden bahsederken onun hilafeti hakkında nass olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğunu söyledikten sonra Eşari âlimlerine, Mutezile ve Hariciler'e göre açık nass olmadığını işaretle sabit olduğunu, bazı âlimlere göre ise açık delil olduğunu, Hasan Basri'ye göre örtülü nas ile işaret edildiğini beyan etmiştir.<sup>261</sup>

<sup>259</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 242.

<sup>260</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 248.

<sup>261</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 75.

İkinci kategoride yer alan hem eserleri hem de fıkıh alanındaki bilgileri ile temayüz etmiş kişilerin görüşlerine yer verilmesi ile ilgili misalleri bu başlıktan ziyade kaynak kullanımında zikretmek doğru olacaktır. Çünkü bu görüşler nakledilirken çoğu zaman o âlimlerin eserlerine atıfta bulunulmuştur.

*Mızraklı İlmihal*'de konular işlenirken mezhep içi veya mezhepler arası görüş ayrılıklarına zaman zaman değinildiği lakin mezhep içi görüş farklılıklarına, mezhepler arası görüş farklılıklarına nazaran daha çok yer verildiği görülmektedir. Mezhepler arası görüş ayrılığı ile ilgili ilmihalde yer alan açıklamalara örnek olarak namazın vaktini geçirip namazı kılmamanın zararlarından bahsedildikten sonra “Bir âdem dört vakit namazı bile bile terk eylese, sonra kaza etmese üç mezhebe göre katli lazım gelir. Bizim mezhebimize göre katli lazım gelmez. Ama ekberi kebairden bir büyük günah işlemiş olur ve hapsi medid lazım gelir.”<sup>262</sup> açıklaması verilebilir. Mezhep içi görüş ayrılığına ise “Bir kimse Ramazan’da savma niyet etmese, öğleden evvel yese İmam-ı Azam’a göre kefarete lazım değil, İmameyn katında kefarete lazım gelir.”<sup>263</sup> açıklaması örnek olarak zikredilebilir. *Mızraklı İlmihal*'de zaman zaman görüş ayrılıkları zikredildikten sonra mezhep içinde sahih olan görüş bildirilmiştir. Şöyle ki; sular bahsinde ma-i müsta’mel ile ilgili “Eğer o suyun içinde necaseti hakiki yoksa onda üç kavil vardır; İmam-ı Azam’a göre necaseti galizadır, İmam Ebu Yusuf’a göre necaseti hafifedir, İmam Muhammed’e göre ise temizdir, esah olan budur.”<sup>264</sup> açıklamasını yaparak üç imamın görüşleri arasından “Esah olan budur.” İfadesiyle mübtatih olan görüş bildirilmiştir.

Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*’ı tamamen Hanefi mezhebi esaslarına göre hazırlamış olup mezhep içindeki farklı görüşlere zaman zaman yer vermiştir. Mezhep içi farklı görüşleri zikrederken gerekli yerlerde tercih edilen görüşü ayrıca belirtmiştir. Mesela teyemmüm bahsinde Müslüman olurken teyemmüm alındığında Ebu Yusuf’a göre bu teyemmüm ile namaz kılınabileceğini, İmamı Azam ve İmam Muhammed’e göre ise namaz kılınamayacağını aktardıktan sonra “En doğrusu da budur.” diyerek İmamı Azam ve İmam Muhammed’in görüşünün

---

<sup>262</sup> Mızraklı İlmihal, 30.

<sup>263</sup> Mızraklı İlmihal, 7.

<sup>264</sup> Mızraklı İlmihal, 15.

müftabih olan görüş olduğunu zikretmiştir.<sup>265</sup> Zihni Efendi Hanefi mezhebi esaslarına göre hazırladığı *Nimet-i İslam*’ında az da olsa diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Diğer mezheplerin görüşlerini naklederken bazen diğer üç mezhebin görüşünü, bazen sadece bir mezhebin görüşünü nakletmeyi tercih etmiştir. Mesela namazın edepleri konusunda imamın namaza başlama vakti ile ilgili Ebu Yusuf’un görüşünü aktarmasının ardından “Eimme-i selasenin görüşleri dahi budur.”<sup>266</sup> diyerek diğer üç mezhebin bu konuda Ebu Yusuf’la aynı görüşte olduğunu nakletmiştir. Namazda abdestin bozulması meselesini açıklarken Şâfiî mezhebinde binanın caiz olmadığını namazı yeniden kılmak gerektiğini bildirmesinin ardından kıyasa uygun olanın bu olduğunu ancak Hanefiler’in bir hadisten dolayı kıyası terk edip binanın caiz olduğu görüşünü nakletmiştir.<sup>267</sup> Bu misalde ise Zihni Efendi sadece Hanefi ve Şâfiî mezhebinin görüşlerine delilleriyle birlikte yer vermiştir.

Bilmen, eserini yazarken Hanefî mezhebinin görüşlerini temel almakla beraber, mezhep içerisindeki ve mezhepler arasındaki farklı görüşlere de yer vermiş ve tercih edilen görüşü beyan etmiştir. Mesela, sular konusunda ma-i müstamel’in temiz ve temizleyici olup olmamasıyla ilgili mezhep içi ve mezhepler arası görüş farklılığına yer vermiştir. Şöyle ki; “Mai müstamelin tahir olup mutahhir olmaması imam Muhammed’e göredir. Fetva bu vechiledir. Fakat İmam Azam ve Ebu Yusuf’a göre bu su tahir değildir, pis sayılır. İmam Malik ve İmam Şafi’nin bir kavline göre bu müstamel sular hem temiz hem de temizleyicidir. Fakat ikinci defa kullanılmaları mekruhtur.”<sup>268</sup> Bu misalde Bilmen, İmam Muhammed’in görüşünün kabul edildiğini bildirmiştir.

Bilmen, mezhep içi görüş farklılıklarını bildirdikten sonra diğer mezheplerin görüşlerini çoğu zaman parantez içinde beyan etmiştir. Diğer mezheplerin görüşlerini naklederken bazen “Eimmei selasenin kavilleri de böyledir.” açıklamasını yaparak Hanefî mezhebindeki görüşte olduklarını beyan etmiş bazen ise “İmam Malik ve İmam Şafi’ye göre kurban vacip değil sünneti

---

<sup>265</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 133.

<sup>266</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 425.

<sup>267</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 496-497.

<sup>268</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 50.

müekkededir.”<sup>269</sup> şeklinde Hanefî mezhebinden farklı olan görüşlerini açıkça zikretmiştir.

*TDV İlmihal*'inde mezhep içi veya mezhepler arası görüş farklılığına verilen yer ilmihalin bölümleri arasında farklılık göstermektedir. Bunun en önemli sebebi olarak her bir bölümün farklı bir müellif tarafından kaleme alınmış olması gösterilebilir. Mesela Yunus Apaydın tarafından kaleme alınan namaz bölümünde çok fazla görüş ayrılığına yer verildiği görülmektedir. Diğer ilmihallerden farklı olarak görüş ayrılığına yer verilirken öncelikle İmamı Azam ve talebeleri arasındaki görüş ayrılığına hemen akabinde diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmiştir. Örnek verilecek olursa toprak ürünlerinden hangilerinin zekâta tabi olduğu konusunda öncelikle İmamı Azam ve ondan farklı düşünen talebesi İmam Muhammed'in görüşlerine ardından aynı görüşte olan İmam Şafi ve İmam Malik'in görüşüne son olarak ise Ahmed bin Hanbel'in görüşüne yer verilmiştir. Bu açıklamalardan sonra toprak ürünlerinin zekâta tabi olabilmesi için nisaba ulaşması gerekir mi sorusu sorulmuş olup fakihlerin çoğunun görüşü hadisle dillendirilerek nakledilmiştir. *TDV İlmihal*'inde önceki ilmihallerden farklı olarak mezhep içi veya mezhepler arası görüş farklılığının sadece nakledildiği, müftabih olan görüşün bildirilmediği görülmektedir. Diğer bir farklı husus ise “çağımız İslam hukukçularından bir gruba göre”, “çağımız âlimlerine göre”, “muasır fıkıh yazarları”, “çağdaş âlimler” gibi ifadelerle günümüzdeki âlimlerin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiş olmasıdır. Bunun dışında *TDV İlmihal*'inde zaman zaman Din İşleri Yüksek Kurulu ile çeşitli toplantı ve kongre kararlarına yer verildiği görülmektedir.

*İFAV İslam İlmihali*'nde mezhep içi ve mezhepler arası görüş farklılıklarına verilen yerin *TDV İlmihal*'ine nazaran daha az olduğu müşahede edilmiştir. Mezhep içi görüş farklılıklarına yer verilen bazı konularda “İmam Muhammed'in görüşleri ihtiyata en uygun görüştür.” şeklinde tercih edilen görüşün zikredildiği, namazda selam vermek konusunda ise mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına delilleriyle beraber yer verildiği görülmektedir. Bunun dışında diğer ilmihallerde olmayan ancak bu ilmihalde sık sık var olan “kanaatimce”, “benim bu konudaki kanaatim şudur” gibi ifadelerden sonra

---

<sup>269</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 410.

müellifin konu ile alakalı kendi görüşünü zikretmiş olması göze çarpmaktadır. *TDV İlmihal*'inde olduğu gibi zaman zaman Din İşleri Yüksek Kurulu ile çeşitli toplantı ve kongre kararlarına yer verildiği görülmektedir.

Günenç, ilmihali Şâfi mezhebinin görüşlerini esas alarak kaleme aldığı için ilmihalde hâkim olan görüşün İmam Şafi'nin görüşleri olduğu aşikârdır. Hanefi mezhebine göre kaleme alınan ilmihallerdeki İmamı Azam ve talebeleri arasındaki görüş ayrılıklarına yer verme üslubu Günenç'in ilmihalinde varlığını göstermemektedir. Bu usulü sürdürmediği aşikâr olmakla birlikte zaman zaman az da olsa şafi âlimlerin tercih ettikleri görüşlere dikkat çekmektedir.

Haçkalı, Kırgız halkı için kaleme aldığı *Muhtasar İslam İlmihali*'ni onların mezhebi olan Hanefi mezhebini esas alarak kaleme almıştır. Bu sebeple diğer mezheplerin görüşlerine yer vermemiştir. Sadece ilmihalinin birkaç yerinde İmamı Azam'ın görüşünü zikrettikten sonra “diğer mezheplere göre” ifadesinden sonra genel olarak görüşleri bildirilmiştir. Mezhep içi görüş ayrılığı noktasında ise İmamı Azam ile talebeleri arasındaki farklı görüşlere az da olsa yer vermiştir. Özetle söylenebilir ki Haçkalı eserini muhtasar bir ilmihal olması hasebiyle Hanefi mezhebindeki müfta bih olan görüşe göre kaleme almıştır.

Bu misallerden hareketle gerek mezhep imamlarının kendi aralarındaki gerekse diğer mezhep imamları ile aralarında var olan farklı görüşlerin ilmihal eserlerinde zikredilmekle birlikte, bu farklılığa sebep olan şeyin yani görüşün dayandırıldığı delilin verilmemesi ve teferruata dalınmaması, ilmihal eserlerini diğer furu fıkıh eserlerden ayıran bir özelliktir. Bununla birlikte ilk dönemde yazılan ilmihallerin fıkıh kitaplarının üslubunu devam ettirdiği söylenilebilir. Yani bu ilmihaller fıkıh kitaplarında olduğu gibi konuyla ilgili var olan görüşleri zikredip akabinde müftabih olan görüşü bildirmişlerdir. Mızraklıdan sonra ise bu üslubün değiştiği görülmektedir.

#### **D. Hükümlerin Hikmetleriyle Açıklanması**

Hikmet kelimesi sözlükte; hüküm, hüküm vermek, sağlamlaştırmak, engellemek, alıkoymak, gem vurmak, adalet, ilim, hilm, nübüvvet, Kur'an, İncil ve fesadı önlemek, duyular üstü idrak, gerçekçilik, ilham, din, din inceliklerini

kavrama, eşyayı olması gereken yere koymak, varlığın sırlarını yakalamak, söz ve fiilde isabet etmek<sup>270</sup> gibi anlamlara gelmektedir.

Süleyman Uludağ, hikmeti şöyle tanımlamaktadır:

“İnsanları, iyi ve güzel olana yöneltmek maksadıyla kötü ve çirkin olan şeylerden alıkoymak manasına gelen hikmet, sırf bir bilgi, mücerred ve nazari bir ilim değildir. Varlıklar arasında alaka ve irtibatı, olaylar arasındaki sebep-sonuç münasebetini anlamak maksadıyla, harcanan çabalar sonunda elde edilmiş ameli, tatbiki ve tecrubi bir bilgidir. Şuurlu bir anlayış ve derin bir kavrayıştır. Aslına bakılarak hikmete bilgi, neticesine bakılarak amel denildiği de vardır. Lakin hiçbir zaman amelsiz ilme ilimsiz amele ve söze hikmet denilmez.”<sup>271</sup>

İnsanın dünya ve ahirette mutlu olmasını sağlayacak en güzel hükümlerin kâinatın yaratıcısı olan Allah tarafından, Rasûlullah (s.a.v.) aracılığıyla belirlenip düzenlenmesi anlamına gelen teşri‘ kelimesi ile birleşerek tamlama halinde kullanılan hikmet-i teşri‘ her hukukî hükmün konuluşunda, asıl itibarıyla adalet ve maslahat temeline dayalı olarak amaçlanan hedefler ve gayeler olarak tanımlanabilir.<sup>272</sup> Abdullah Kahraman, hikmet-i teşri‘yi şöyle tanımlamıştır:

"Dini hükümlerin hikmet ve sırlarından bahseden ilimdir. Dinî emir ve yasakların hikmetini açıklayan ilim olarak da tarif edilebilir. Aynı zamanda İslami ilimler içerisinde bu ilim, dinin ve din kurallarının felsefesini yapan, neden ve niçin sorularına cevap arayan bir daldır. Hükümlerin ne için vaz edildiğini akılla kavramak için bir nevi sorgulama içermesi dolayısıyla bu ilme "hükümlerin felsefesi" de denilebilir."<sup>273</sup>

Fıkıh usulünde "Allah, hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye ve bir fayda gözetmiş midir?" sorusuna verilen cevap olan hikmet-i teşri'nin zaman zaman ilmihallerde de yer aldığını görmekteyiz. Ancak hikmet-i teşri' ile ilgili yapılan açıklamaların belirli bir sistem dâhilinde olmadığı müelliflerin kendilerine göre ihtiyaç duydukları meselelerin hikmetlerini açıkladığı görülmektedir. Bununla birlikte müelliflerin ilmihallerinde hikmet-i teşri'ye verdikleri yerde birbirinden farklıdır. *Mukaddime*, *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de hikmet-i teşri'ye neredeyse hiç yer verilmemişken *Nimet-i İslam* ve sonrasında yazılan ilmihallerde ise hikmet-i teşri'ye önem verildiği görülmektedir.

İznikî, *Mukaddime*'sinde konuları hem zahirî hem de batınî yönüyle birlikte ele alarak çift yönlü bir bakış açısı kazandırmıştır. Eserinin tamamında bu

<sup>270</sup> İlhan Kutluer, "Hikmet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 503; Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 2 (2001): 91.

<sup>271</sup> Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 8.

<sup>272</sup> Günaydın, " 'Büyük İslam İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri' ", 69.

<sup>273</sup> Abdullah Kahraman, "Darülfünun Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri' ve Bir Metin", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 15 (2010): 345-370.

üslubu gözeten İznikî, meselelerin hikmetlerini ayrıca açıklamaya ihtiyaç duymamıştır. Durum böyle olmasına rağmen *Mukaddime*'de sadaka bahsi izah edilirken “Sadaka vermekten murad cimrilik ve kötülükleri gidermektir.”<sup>274</sup> ifadesiyle sadakanın hikmeti açıklanmıştır.

Kadıẓâde, meseleleri ne batınî yönüyle birlikte ne de hikmet-i teşri'siyle birlikte açıklamıştır. Bunun sebebi olarak ele aldığı konuların daha çok akâid konuları olması gösterilebilir. Günah ve çeşitlerinin açıklandığı kısımda “Şeriatta büyük günahların kati olarak bildirilmesinin hikmeti kulların bütün günahlardan sakınmasıdır.”<sup>275</sup> ifadesi hikmet-i teşri'ye dair *Cevhere*'de yer alan tek örnektir.

*Mızraklı İlmihal*'i meseleleri kısa ve öz bir anlatımla ele aldığı, meselelerin ezberlenebilmesini öncelediği için tasavvufî yorumlara ya da hikmet-i teşri'ye yer vermediği görülmektedir. Ancak cemaatle namaz kılmak bahsinde “Müminler bir araya geldiğinde birbirine muhabbet hâsıl olur, cahiller âlimlerden namaz meselelerini öğrenirler, bazısının namazı kabul olur ve bazısının olmaz, kabul olanların hürmetine olmayanların namazı da kabul olur.”<sup>276</sup> ifadeleri hikmet-i teşri' kapsamında değerlendirilebilir.

*Nimet-i İslam*'da daha önce kaleme alınan ilmihallere nazaran daha çok hikmet-i teşri'ye yer verildiği söylenebilir. Zihni Efendi, yeni bir meseleye başlarken öncelikle o meselenin lugavî ve ıstılahî anlamını, sebebini, şartını, rûknünü, hükmünü ve hikmetini açıklamıştır. Meselelerin hikmetini açıklarken her ne kadar bir sistem dâhilinde açıklamaya çalışmış olsa da ara ara bu sistemin dışına çıkarak konunun ortasında yukarıda zikredilen konu sıralamasını gözetmeden meselelerin hikmetlerine yer verdiği görülmektedir. Oruç kitabının başında orucun hikmetlerinden söz ederken, orucun sabrı gerektirdiği ve sabredenin ise Allah katındaki mükâfatının hesapsız olacağını ayet ve hadislerden deliller getirerek anlatmıştır.<sup>277</sup> Ancak hikmetini açıkladığı her mesele hakkında ayet ve hadislerden deliller getirmemiştir. Mesela zekâtın hikmetini “İnsanın kendisini cimrilik hastalığından kurtarması, ihtiyaç içerisinde olanlara yardım etmiş olması”<sup>278</sup> şeklinde delil getirmeden açıklamıştır.

<sup>274</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 23b

<sup>275</sup> Kadıẓâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 114.

<sup>276</sup> Mızraklı İlmihal, 29.

<sup>277</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 884-887.

<sup>278</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1000.

*Büyük İslam İlmihali*, o döneme kadar yazılan ilmihaller arasında ilk kez “...’nın hikmet-i teşriyyesi” başlığıyla hikmet-i teşri’ ilmine yer veren eserdir. Bilmen, konuların hikmetini başlıklar altında ele almış olmasına rağmen az da olsa konu içerisinde açıkladığı mevzunun hikmetine yer verdiği görülmektedir. Mesela hayız ve nifas hallerine dair bazı hükümler başlığı altında bu haldeki kadınlara bazı ibadetlerin yasak oluşunun onlara ne gibi fayda sağladığını zikrettikten sonra “Velhâsıl; şer’i şerîfin tayin ettiği hükümlerde kim bilir daha nice hikmetler, maslahatlar vardır. Bizim vazifemiz ise bu hükümlere riayetden başka değildir.”<sup>279</sup> sözüyle konu içerisinde hikmet-i teşri’ye yer vermiştir.

*TDV İlmihal*’i diğer ilmihallerden farklı bir üslupla yani makale üslubuyla yazılmıştır. Bu sebeple konular açıklanırken konuların batınî yorumlarına veya hikmet-i teşri’lerine yer verilmemiştir. Ancak her konunun başında o konunun mahiyeti ve önemine dair açıklamalarda bulunulmuş. İşte bu açıklamalar esnasında hikmet-i teşri’ye yer verilmiştir. Sadece konunun başında böyle bir açıklama yapıldığı için konuların genel hikmetlerine yer verilmiş olup konu ile bağlantılı alt başlıkların hikmetlerine yer verilmemiştir. Mesela *TDV İlmihal*’inde namazın önemi başlığı altında genel olarak namazın hikmeti açıklanırken Bilmen’in ilmihalinde hem böyle genel açıklamalar hem de namazın vakitlerinin hikmet-i teşri’yesi gibi alt başlıkların hikmetine yer verildiği görülmektedir.

*İFAV İslam İlmihali*’nde hikmet-i teşri’ konusunda hem Bilmen’den hem de *TDV İlmihal*’inden etkilenildiği söylenilebilir. Şöyle ki *İFAV İslam İlmihali*’nde de konular ele alınırken bazen Bilmen’in ilmihalinde olduğu gibi “namazın hikmet ve faydaları”, “haccın hikmetleri” başlıkları altında bazen de konunun mahiyeti ve önemine dair yazılan başlık altında hikmet-i teşri’ açıklanmıştır.

*Büyük Şafii İlmihali*’nde sadece zekât konusu içerisinde üç kez hikmet-i teşri’ye yer verildiği görülmektedir. Bu hikmetlerin birisi fitır zekâtının farz oluşunun hikmeti başlığıyla diğer ikisi ise konu içerisinde açıklanmıştır.

*Muhtasar İslam İlmihali*’nde hikmet-i teşri’ye yer verilme şekli son dönemlerde yazılan ilmihallerle paralellik arz etmektedir. Yani konuların başında o konunun önemine dair başlık açılmış ve meselenin hikmetine bu başlık altında

---

<sup>279</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 74.

yer verilmiştir. Mesela oruç konusunda orucun hikmetleri ve önemi başlığı altında orucun hikmeti hadisler çerçevesinde açıklanmıştır.

Kısacası *Nimet-i İslam* ile ilmihal geleneğine dâhil olan hikmet-i teşri' konusu Bilmen tarafından çokça kullanılan bir üslup olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde yazılan ilmihallerde ise meselelerin hikmet-i teşri'lerine ayrı ayrı yer vermek yerine konunun başında önemi ve mahiyetine dair yapılan açıklamalarla yetinildiği müşahade edilmektedir.

### E. Tasavvufi Yorumlara Yer Verilmesi

*Mukaddime*’de birinci olarak gözetilen husus, kişilerin yerine getirmekle mükellef kılındıkları ibadetler alanı ile ilgili bilgilerin, muhatabın anlayacağı bir dil ve seviyede açıklanmasıdır. Bu bilgilerin uygulanması sayesinde kişilerin, zahiren sorumluluklarını yerine getirmiş oldukları düşünülmektedir. Meselelerin görünen şartlar itibariyle gerçekleştirilmesi yanında, farklı bir bakış açısı ile amellerinin hakiki anlamda Hak nazarında geçerlilik şartları üzerinde durulmuş, bu durumun husûle gelmesi için kişinin güzel sıfatlarla bezenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu durumu İznikî, kendisinden önce bazı âlimlerin, kişinin Müslümanlığının hem zahirî hem batınî yönünü ele alan eserler kaleme aldıklarını belirttikten sonra kendi yöntemini şu cümlelerle bildirmiştir;

“Öyleyse şimdi bu zayıf dahi ulemaya uyarak bu mukaddimede zahire farz olan ilim nedir ve neyle tamam olur onu bildirdi; o beş şart ki İslam’ın onun üzerine bina edildiğini açıkladı ondan sonra batına farz olan ilim nedir ve neyle tamam olur onu bildirdi ama söz uzamasın diye hepsini açıklamadı.”<sup>280</sup>

İznikî’nin bu çift yönlü bakış açısını bütün meselelerde görmek mümkündür. Kişinin amelinin hem zâhiren hem de bâtinen geçerli olmasını, kişinin iyi ve güzel sıfatlarla bezenmesinin gerekliliğine bağlayan İznikî, meseleler hakkındaki fikhî bilgileri verdikten sonra meselenin adabını ve batınî şartlarını açıklamıştır. Mesela zekât ile ilgili fikhî bilgileri verdikten sonra zekât vermenin adabını ve batınî şartlarını şu ifadelerle açıklamıştır:

“Sadaka vermekten maksat cimrilik ve kötülükleri gidermektir. Öyleyse ihlâsla gönül hoşluğuyla vermek gerekir, verdikten sonra Hak Teâlâ’nın buyruğunu yerine getirdim, faniyi bakiye çevirdim, azı çoğa verdim diye sevinmek gerekir.

<sup>280</sup> İznikî, *Mukaddime-i Salât*, 2a-2b

Verdikten sonra pişman olması ihlâsı olmadığını gösterir. İhlâssız ibadet cansız beden gibidir, Hak Teâlâ katında ona itibar yoktur.”<sup>281</sup>

Birgivî Mehmed Efendi'nin (v. 981/1573) sûfilerin raks ve deveranlarını caiz görmediği, İslâm inancını zedeleyen bidatlerin çoğunun onlar tarafından ihdas edildiği düşüncesinde ve tasavvufa yatkın olmayan bir mizaca sahip olduğu bilinmektedir. Birgivî'nin mutasavvıflara yönelik yaptığı eleştirilerinin bizzat tasavvufun özüne yönelik olmadığı, bazı mutasavvıfların hurâfe ve bidatleriyle sınırlı olduğu söylenebilir.<sup>282</sup> Bu sebeple Birgivî'nin *Vasiyetname*'sine şerh yazan Kadızâde'nin de aynı üslubu sürdürdüğü, ahiret yolundakilere yazmış olduğu vasiyette tarikat ehlinin yapmış olduğu toplu zikir törenlerini ağır bir dille eleştirdiği görülmektedir.<sup>283</sup> Böyle olmasına rağmen son nefes ve ölüme dair yazılan vasiyette ölüm ahvali anlatılırken kullanılan ifadelerin tasavvuftan etkilenildiğinin göstergesi olduğu söylenilebilir.

*Nimet-i İslam*'ı hikmet ve belagat güzellikleriyle süsleyen Zihni Efendi'nin eserinde tasavvufa intisabı ile ilgili bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, tasavvufun inceliklerine paralellik arz eden mesajlar verdiği görülmektedir. Eserde, her ibadetin dünyevi hükmü verildikten sonra, uhrevi yönüne de işaret edilerek ibadetlerin kişi tarafından sevap kazanmak, takvaca daha üstün olmak ve Allah katındaki değerini arttırmak niyeti ile yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Zihni Efendi'nin bu yöntemiyle ilgili örnek verilecek olursa guslün hükmü açıklanırken dünya ile ilgili hükmünün cünüplük sebebiyle yapılması caiz olmayan şeyi yapmaya teşebbüs etmek olduğunu bildirdikten sonra uhrevi hükmünün ibadet niyetiyle sevap hâsıl olması şeklinde açıklamıştır.<sup>284</sup>

Mehmet Zihni Efendi taharet konusunun sonunda ise önemli bir uyarı yapacağını bildirerek şu ifadelere yer vermiştir:

“Dış temizliğin tam olarak faydası ancak insanın içinin de temiz olmasıyla olur ki ihlas üzere olmak, öfke, hile, kin ve çekememezlik huylarından uzak olmak, dünya ve ahiretle ilgili Allah (cc)'dan başka her şeyden kalbi arıtmakla olur. Bu halde olan kimse Cenab-ı Hakka bir şey elde etmek için değil sırf onun emrine uymak için ibadet eder. O da kuluna rahmet edip lütufda bulunur ve ihtiyaçlarını giderir. Artık insan tek ve her şeyin sahibi olan Mevla'nın kulu olur ki bundan böyle

<sup>281</sup> İzniki, *Mukaddime-i Salât*, 23b

<sup>282</sup> Ferhat Koca, “Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakılar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2002/I): 99.

<sup>283</sup> Kadızâde, *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye*, 195.

<sup>284</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 113.

hiçbir kimsenin kulu kölesi olamaz. Birtakım heva ve hevesi Allah’a ibadetten alıkoymaz.”<sup>285</sup>

Zihni Efendi namaz bahsinde namazın öneminden bahsederken İmam Gazzali'nin *İhya-u Ulumi'd-din* adlı eserinden “Namazın dinin direği, kesin inancın koruyucusu, ibadetlerin başı ve taatlerin en parlağıdır.” şeklinde alıntı yapmıştır. Dipnotta ise Gazzali'nin bu sözünü destekler mahiyette *Hikemü'l-atâiyye*'den "Salat, kalbi, günah pisliklerinden temizler ve gayb kapısını açar." şeklindeki sözüne yer vermiştir.<sup>286</sup> Bu örnek müellifin hem tasavvuf ehlinin dikkate aldığı eserlerden faydalandığını hem de namazın faziletini ön plana çıkarmak suretiyle, namazla ilgili diğer hususların anlaşılmasını buna bağladığını göstermesi açısından önemlidir.

*Büyük İslam İlmihali* ve sonrasında yazılan ilmihallerde ise tasavvufi yorumların yer almadığı bunun yerine hükümlerin hikmet-i teşrilerine veya meselelerin önemine dair açıklamaların yapıldığı görülmektedir.

#### **F. Kaynakların Zikredilmesi**

İlmihal eserleri, genellikle tercih edilen mezhebin neredeyse bütün muteber kaynaklarından nakiller yapılarak oluşturulmuştur. Ayrıca itikat ve ahlâkî konuların da dâhil olmasıyla kullanılan kaynaklar açısından kabarık bir liste ile karşılaşmak mümkündür. Bu nedenle ilmihal eserlerinde kaynak kullanımının yoğun olduğu ilk anda göze çarpan özelliklerden biridir. İlk dönemlerde yazılan ilmihallerde kaynaklar metin içerisinde zikredilerek onlardan alıntı yapmak şeklinde kullanılırken son dönemlerde yazılan ilmihallerde dipnot ve kaynakça yöntemiyle kaynaklar kullanılmıştır.

İznikî, kaynak kullanımı esnasında, sadece kitap ismi vermesinin yanında, kullandığı eseri müellifi ile birlikte zikrettiği de görülmektedir. Sadece eserin isminin zikredildiği yerlerde, “*Hulâsa*'da eydür”, “*Munyetü'l-musallî*'de eydür”; sadece müellifin isminin zikredildiği yerlerde ise, “İmam Serahsi eydür”, “İmam Muhammed kıyında”, “Kadıhân eydür”, “Tahâvî ve Kerhî kıyında” şeklinde cümleye başlanarak, konu ile ilgili bilgiler, sözü edilen eserlerden nakledilmiştir.

<sup>285</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 125-126.

<sup>286</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 253.

İznikî'nin kullanmış olduğu kaynaklar arasında; *Munyetü'l-Musallî ve Günyetü'l-Mübtedî*, *Hulâsatü'l-fetâva*, *Mecmau'n-nevâzil*, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-nu'manî*, *Zahîretü'l-fetâvâ*, *Kunyetü'l-munye li-tetmîni'l-ğunye*, *el-Kifâye*, *en-Nihâye*, *el-Kâfî*, *el-Mukaddime fi's-salât*, *Kitâbu's-salât*, *İdah*, *el-Vikâye*, *el-Mebsût*, *el-Kudûrî*, *el-Hidâye*, *U'yûnu'l-mesâil*, *İhyâu Ulûmi'd-din*, *Nihâyetü'l-u'kûl*, *el-Mevâkıf*, *Bidâyetü'l-kelâm* zikredilebilir.

Kadızâde, *Cevhere'sini* kaleme alırken aralarında *el-Hidaye*, *el-İhtiyâr*, *Şerhu'l-muhtar li'l-fetva*, *el-Fetevâ'l-bezzâziyye*, *İhyâu Ulûmi'd-din*, *Kûtu'l-kulûb*, *el-Mevakıf*, *Şerhu'l-mevâkıf*, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sağîr*, *Nevâdirü'l-usûl fî Ma'rifeti Ahbârî'r-resûl*, *Şerhu's-sudûr bi-şerhi hâli'l-müteveffâ (el-mevtâ) fî'l-kubûr*, *el-Mu'cemü'l-evsat*, *el-Müsned*, *Şu'abü'l-îmân*, *Ebû's-suûd Tefsiri*, *el-Mebsut*, *el-Mevahibü'l-ledünniyye*, *Tefsîrü'l-kurtubî*, *Kasidetü'l-bürde*, *Şerhu'l-akaid*, *el-Fetâva't-tatarhâniyye*, *el-Fetâva's-sirâciyye*, *Fetâvâ Kādîhân*, *Bahrü'l-kelâm fî Akâ'idî Ehli'l-islâm*, *Dürrü'l-mensur*, *Şerhi Makasîd*, *Fusûlü'l-bedâyi'*, *el-Vefa* gibi eserlerin yer aldığı elliye yakın kaynaktan faydalandığı görülmektedir. Bu kaynakları kullanırken metin içerisinde zikrederek belirtme yöntemini tercih etmiştir. Kaynak kullanımı esnasında çoğu zaman sadece eserin ismini, bazen müellifi ile birlikte eserin ismini, çok nadirde olsa sadece müellifin ismini zikretmiştir. Kadızâde, sadece müellifin ismini zikrederek yaptığı alıntılarda müellifin hangi eserinden faydalandığını bildirmediği için bu kaynakları tespit etmek oldukça güçtür.

Kadızâde, alıntıları yaparken sadece eserin ismini zikrettiği yerlerde “*Bedayi'da* zikrolundu ki”, “*Bahrü'l-kelâm* kitabında şöyle zikrolundu.”; müellifi ile birlikte eserin ismini zikrettiği yerlerde “*Taberânî*, *Evsat*'ında tahrîç etti.”, “*İmam Ahmed*, *Müsned*'inde”; sadece müellifi zikrettiği yerlerde ise “*İmam Fahreddin* ve sair ehli tefsir şöyle beyan ettiler ki” ifadeleriyle cümleye başlayarak, konu ile ilgili bilgileri kaynaklardan nakletmiştir.

*Mızraklı İlmihal*'de, kaynak kullanımı esnasında, sadece kitap ismi veya sadece müellif ismi verilmesinin yanında kullanılan eserin müellifi ile birlikte zikredildiği de görülmektedir. Konuyla ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra “*Eşbâh*'da mezkûrdur.”<sup>287</sup>, “*Halebî* ve gayrıda zikr olunmuştur.”<sup>288</sup>, “*Sirâcü'l-*

<sup>287</sup> Mızraklı İlmihal, 8.

vehhac'da mezkûrdur.”<sup>289</sup>, “*Hulesatü'l-fetâva*'da mezkûrdur.”<sup>290</sup> şeklinde ki ifadelerle sadece eserin isminin zikredildiği görülmektedir. Sadece müellifin zikredildiği açıklamalarda önce müellifin ismine yer verildiği akabinde konu ile ilgili açıklamaların “Birgivî merhum buyurur ki: bu fakirin anladığı (...)”<sup>291</sup> şeklinde yapıldı görülmektedir. Misvak kullanmanın faydalarından bahsedilirken “İbni Hacer Heytemî, *U'bâb Şerhi*'nde zikretmiştir.”<sup>292</sup> ifadesi eserin müellifi ile birlikte zikredildiği yere örnek olarak verilebilir. *Mızraklı İlmihal*'de, bu kaynaklara İmam Birgivî hariç sadece bir kez atıfta bulunulduğu görülmektedir.

Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*'ın ibadetler bölümüne vücut veren eserleri taharet kitabının başında, üçüncü kısım olan münâkehât ve müfarakata kaynaklık eden eserleri ise bu bölümün başında zikretmiştir. İbadetler bölümüne kaynaklık eden eserlerin Şürûnbülâlî'nin *Nuru'l-İzah* şerhi *Meraku'l-felah* ve *Tahtavi Haşiyesi* olduğunu<sup>293</sup> yine bu bölümde *Dürri Muhtar Haşiyesi*, *Hidaye* ve *Kenz Şerhlerine*, *Dürer*, *Nütef*, *Cevhere*, *Kuhistânî* ve *Şürûnbülâlî*'ye müracaat ettiğini bildirmiştir. Zihni Efendi, münâkehât ve müfarakat bölümünün kaynaklarını ise “Bu bölümde bize başlıca kaynak; *Fetâvây'ı Alemgiriyye* denen *Hindiye* ile *ed-Durru'l-muhtar* ve dört fetva kitabıdır.”<sup>294</sup> ifadeleriye bildirmiştir. Müellif bahsettiği dört fetva kitabını dipnotta *Neticetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye* diye açıklamış, bazen *Fetâvâ-yı İbni Nuceym* ve *Ankâri*'ye nadir olarak da *Fetâvâ-yı Abdurrahim*'e müracaat ettiğini söylemiştir. Bu eserlerin dışında müellif hem metin kısmında hem de dipnot kısmında pek çok eserden nakiller yapmıştır. Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'da temel kaynaklarının yanında kullandığı kaynakların yüz elliye yakın olduğu<sup>295</sup> bu kaynaklar incelendiğinde ise *Nimet-i İslam*'ı kaleme alırken sadece fıkıh kitaplarına müracaat etmediği fıkıh, fetva, usul-i fıkıh, tefsir, hadis, ahlâk ve tasavvuf, tarih, dil ve edebiyat kitaplarından da yeri geldikçe faydalandığı görülmektedir.

---

<sup>288</sup> Mızraklı İlmihal, 10.

<sup>289</sup> Mızraklı İlmihal, 61.

<sup>290</sup> Mızraklı İlmihal, 76.

<sup>291</sup> Mızraklı İlmihal, 70-72.

<sup>292</sup> Mızraklı İlmihal, 61.

<sup>293</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 2.

<sup>294</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1180.

<sup>295</sup> Güman, “İlmihal Fıkıh”, 39-46.

Zihni Efendi, kaynak kullanımı esnasında zaman zaman kullandığı eseri müellifi ile birlikte zikredip bu eserden yapmış olduğu alıntıya yer verdiği görülmektedir. Buna misal verilecek olunursa namazın vacipleri konusunda kendisinin yapmış olduğu izahtan sonra “(...) bu konuda Tahtavî merhumun *ed-Durru'l-muhtar* haşiyesindeki ifadeleri alınarak tahrir olunur (...)”<sup>296</sup> ifadesinin akabinde Tahtavî'nin namazın vacipleri konusunda ki açıklamalarına yer vermiştir.<sup>297</sup> Zihni Efendi, kaynak gösterdiği bazı yerlerde ise eserin müellifi ile birlikte hocasını da zikretmiştir. Mesela haccın şartını açıklarken “(...) İbni Hümmam'ın öğrencisi olan Sindî, *Lübabü'l-Menasik* adını verdiği eserinde bunlara bir dördüncüyü ekleyerek demiştir ki (...)”<sup>298</sup> ifadelerinden sonra Sindî'nin görüşlerine yer vermiştir. Bazen ise müellif zikredilmeden sadece eserin ismi zikredilerek yapılan alıntıya yer vermiştir. Bir örnek vermek gerekirse akika kurbanı meselesinde “*Fetâvâ-yı Hindiyye*'nin Kerahiyye kitabının bir bölümünde şu kadar mezkûrdur ki (...)”<sup>299</sup> açıklaması yapılarak eserdeki görüş nakledilmiştir. Zihni Efendi kaynak gösterimi ile ilgili çoğu zaman kullandığı yöntem ise yapmış olduğu açıklamanın sonunda “*كما في النتيجة*” (*Netice*'deki gibi)<sup>300</sup>, “*كما في الهندية*” (*Hindiyye*'de olduğu gibi)<sup>301</sup> ifadeleriyle hangi kaynaktan faydalandığını bildirme şeklindedir.

Zihni Efendi sadece metin içerisindeki bilgiler için kaynak gösterme yöntemini tercih etmemiş dipnotlarda yapmış olduğu açıklamaların kaynaklarını da belirtmeyi ihmal etmemiştir. Dipnotlardaki kaynak gösteriminde kullandığı yöntemleri ile metin içi kaynak gösteriminde kullandığı yöntem aynı olduğu için tekrar örneklendirmeye gerek görülmemektedir.

Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*'nin sonunda “Bu eserin başlıca me'hazları” ifadesinden sonra kullandığı kırk yedi kaynağı *Kur'an-ı Mübin*, *Sahihi Buhari*, *Sahihi Müslim*, *Camii's-sağir*, *Kitabu't-tarğib ve't-tenbih*, *Şemail-i Tirmizi*, *Şifa-i Şerif*, *Mevahib-i Ledünniyye*, *Akaid-i Neseftiye*, *Şerh-i Makasid*, *Şerh-i Mevakif*, *Mebhut-i Serahsi*, *el-Bedai'*, *el-Hidaye*, *el-Bahrü'r-raik*, *ed-Dürer* ve'l-gurer,

<sup>296</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 396.

<sup>297</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 396-402.

<sup>298</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1067.

<sup>299</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1170.

<sup>300</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1190.

<sup>301</sup> Zihni Efendi, *Nimet-i İslam*, 1200.

*Mülteka, Halebi, Merakı'l-felah, Haşiyeye-i Tahtavî, ed-Dürrü'l-muhtar, Reddû'l-muhtar, Mecmua-i İbni Abidin, Handiyye, Feyziyye, Behçe, Netice, Ali Efendi, Abdurrahim Fetvaları, Mecmua-i Cedide, Muhtasr-ı Ebi'z-zıya, Şerh-i Ebi'l-berekat, Haşiyeye-i Düsuki, Kitabü'l-Ümm, Tuhfetü'l-muhtaç, Neylû'l-meraib, Keşşafü'l-kına, Kitabü'l-muhalla, Bidayetü'l-müctehid, Nihayetü'l-muktasit, el-Mizanü'l-kübra, İhya'ul-ulum, Tarikat-ı Muhammediye, Şerh-i Şiratü'l-islam, Siyer-i İbni Hişam, Tarih-i İbni Esir ve Siyer-i Halebi* olarak zikretmiştir.

Bilmen, metin içerisinde kaynaklardan alıntı yapmamayı tercih etmiş olmasına rağmen ilmihalinin birkaç yerinde bu kaynaklara atıf vardır. Mesela namazın mekruhları konusunda namazda tekâsül ve tehavünden dolayı başı açık bulundurmak maddesiyle ilgili yapmış olduğu açıklamaların sonunda “bu mesele dini kitaplarımızın çoğunda ve ezcümle *Bahri Raik* ile *Reddû'l-Muhtar*'da mufassalan yazılmıştır”<sup>302</sup>, ıskatı salat konusunda ise “İmam Muhammed eş-Şeybanî *Ziyadat* adındaki kitabında fidyei salat inşallah kifayet eder demiştir.” şeklinde alıntılar yapmıştır.<sup>303</sup> Bunların dışında kendi kitabı olan *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*'na<sup>304</sup>, Maliki fukahasından Aliyyü'l-Adevî'nin *Haşiyeye*'sine<sup>305</sup>, Serahsi'nin *Mebhut*'una<sup>306</sup> atıf yapmıştır.

#### *TDV İlmihal*'inin önsözünde

“Eserin telifinde fıkıh kültüründeki ağırlıklı görüşlerin yanı sıra, büyük bir ilmi mesai ile hazırlanan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden, yine araştırma ürünü bilimsel bir eser olan İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi'nden, merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihali'nden ve kaynak belirtilmemekle birlikte genel fıkıh literatüründen âzami ölçüde yararlanılmıştır”

ifadesiyle eserde kullanılan kaynakları bildirmişlerdir. Ancak bu ifadelerin kullanılan kaynakları tam olarak yansıtmadığı görülmektedir. İlmihalin sonunda kaynakça bölümü de olmadığı için kullanılan kaynaklar tespit edilememektedir. *TDV İlmihal*'inde dipnot yöntemi de kullanılmamakla birlikte metin içerisinde zaman zaman müelliflerin ismi zikredilerek görüşleri aktarılmıştır. Lakin bu görüşün müellifin hangi eserinden alıntı yapıldığı belirtilmediği için bu eseri tespit etmek oldukça zordur. Bazen ise parantez

<sup>302</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 229.

<sup>303</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 239.

<sup>304</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 245.

<sup>305</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 284.

<sup>306</sup> Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 293.

içerisinde kullanılan kaynak eserin ismi, cilt numarası hatta sayfa numarası bile zikredilmiştir.<sup>307</sup> Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere *TDV İlmihal*'inde tek bir kaynak kullanma yöntemi mevcut değildir.

*İFAV İslam İlmihali* ile *Muhtasar İslam İlmihali*'nde kaynak kullanımı günümüz kaynak kullanımının izlerini taşıdığı görülmektedir. Yani hem metin içerisinde yapılan alıntıların kaynakları dipnot sistemiyle gösterilmiş hem de ilmihalin sonunda kaynakça bölümünde ilmihalde kullanılan kaynaklar tek tek zikredilmiştir. *İFAV İslam İlmihali*'nde yüz otuz yedi kaynaktan, *Muhtasar İslam İlmihali*'nde altmış yedi kaynaktan faydalandığı görülmektedir. Bu ilmihallerde kullanılan kaynaklar arasında Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam*'ı ile Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'nin yer alıyor olması dikkat çekicidir. Ayrıca kullanılan kaynaklar incelendiğinde çeşitli makalelerin bu ilmihallere kaynaklık ediyor olması kaynak kullanımı noktasında diğer ilmihallerden ayrıldıkları bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günenç'in ilmihali son dönemde yazılmış bir ilmihal olmasına rağmen kaynakça bölümüne yer verilmemiştir. Dipnot sistemi kullanılmaya çalışılmıştır ancak yapılan bütün alıntıların dipnotla gösterilmediği metin içerisinde müellif ismi, kitap ismi veya müellifle birlikte eserin ismi söylenerek alıntı yapıldığı, bazen ise kullanılan kaynağın metinde parantez içerisinde verildiği görülmektedir. *Büyük Şafii İlmihali* pek çok eserden faydalanılarak vücuda getirilmiş olmakla beraber İmam Nevevi'nin *el-Mecmu'* adlı eseri en çok alıntı yapılan kaynaklar arasındadır.

---

<sup>307</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal I-II*, 1: 373.

## SONUÇ

Sözlükte ‘davranış bilgisi’ anlamına gelen ilmihal, her Müslümanın ihtiyacı olan ve öğrenmesi gereken temel dini bilgileri özlü bir şekilde anlatan eserlerdir. İlmihaller, dini bilgilerin günlük hayata uygulanmasını sağlayıp din kültürünün toplumun çeşitli kesimlerine yayılmasını sağlar. Ergenliğe adım atan çocuklara ilk dini bilgileri öğretmek ve halkın temel dini bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla yazılan, camilerde, köy odalarında, evlerde ve okullarda yaygın olarak okutulan ilmihal eserlerinin halkın din anlayışını etkilemesi kaçınılmazdır.

Bunun yanında ilmihaller yazıldıkları dönemin toplumsal yapısını anlamamıza yardımcı olur ve ilgili dönemin din anlayışı hakkında bilgi edinmemizi sağlar.

İlmihaller tarihsel süreç dikkate alınarak muhteva açısından ele alındığında, Osmanlı kuruluş dönemi ve hemen akabinde yazılan ilmihallerin muhtevasının belirlenmesinde Cibril hadisi olarak bilinen hadisi şerifteki “İslam, iman ve ihsan” kavramlarının açıklanmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple bu dönemde yazılan ilmihallerde imânî, amelî ve ahlâkî konular ele alınmıştır. Bu şekilde üçayak üzerine inşa edilmiş olan ilmihallerin, zaman zaman bireyin günlük yaşayışını düzenleyen kurallar üzerinden çeşitlendirildiğinde ise muamelat ve aile hukuku konularına yer verilmiştir. Yirminci yüzyıla gelindiğinde bu konulara ek olarak helaller-haramlar ve ilgili güncel meseleler, sosyal hayat, siyasal hayat, miras hukuku, had ve kısas cezaları ile Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin hayatlarının açıklandığı siyer bölümlerinin ilmihallere dâhil edildiği görülmektedir. Bu bağlamda en geniş muhtevaya sahip olan ilmihalin *TDV İlmihal*'i olduğu söylenebilir.

Bütün İslâmî ilimler alanında yazılmış eserlerde görüleceği üzere, fıkıh literatürü içerisinde farklı bir yeri olan ilmihal eserlerinde de esere giriş, hamdele ve salvele ile olmaktadır. Bundan sonra eserin hangi saikle kaleme alındığı, kimler için yazıldığı ve bu eseri kaleme almaktaki maksadın ne olduğunu ifade

eden cümlelerle karşılaşmaktadır. Bunu müteakiben konulara geçilmektedir. Ancak bu önemli üslup özelliğinin *TDV İlmihal* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde yer almadığı onun yerine önsöz başlığıyla bazı genel açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Zihni Efendi ve Bilmen'in ilmihallerinde ise her bölüme besmele ile başlanmıştır. Böylece bu özelliği ilmihalleri boyunca devam ettirmişlerdir. İlmihallerin neredeyse tamamında hamdele ve salvele ile başlangıç yapılmasına rağmen aynı üslupla sonlandırılmadıkları görülmektedir. Kadızâde, Zihni Efendi ve Ömer Nasuhî Bilmen ilmihallerini veya ilmihalinin bir bölümünü Allah'a hamd ve dua ederek nihayete erdirmektedirler.

İlmihaller, zamanın ilerlemesiyle şekilsel olarak olgunlaşmıştır. Şöyle ki; ilk ilmihal olan *Mukaddime* giriş ve beş bab şeklinde kaleme alınmış ve bablarda yer verilen konular başlıklandırılmamıştır. *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de ise bölümlere ayrılmamış ancak günümüzdeki başlık sistemiyle olmasada konu başlıklarına kısmen yer verilmiştir. Ancak bu üç ilmihalin düz bir metin halinde yazılmış olması okunup anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. İlk kez sistematik bir şekilde bölümlere ve başlıklara ayrılan ilmihal *Nimet-i İslam*'dır. Zihni Efendi eserini üç kısım halinde kaleme almıştır. Her bir konuyu "kitap" başlığıyla kaleme almıştır. Ayrıca konuların alt başlıklarına da yer vermiş olması okuyucu açısından kolaylık sağlamaktadır. *Mızraklı İlmihal* ve sonrasında yazılan ilmihallerde içindekiler bölümünün hazırlanması ilmihal geleneğine kazandırılmış önemli bir gelişme olarak zikredilebilir.

İlmihallerin akaid bölümleri incelendiğinde dikkat çeken en önemli husus *Mukaddime*, *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de akaid konuları yanında kelâmî problemlere de yer verilmişken *Nimet-i İslam* ile *Büyük Şafii İlmihali*'nde akaid konularına kısaca temas edilmiş olması gösterilebilir.

İlmihal kitaplarında genellikle ibadetler daha ağırlıklı bir yer tutar. Çünkü ibadetler, akaidin yanında her bir Müslümanın bilmesi ve yapması gereken konuları içerir. Ancak ilk üç ilmihalin ibadet konularına daha az yer ayırdığı ve *Cevhere*'nin namaz konusu hariç ibadet konularına yer vermezken akaid ve ahlak bölümlerine ağırlık verdiği görülmektedir.

İslâm hukukçuları ailenin kurulması demek olan nikâh akdini medenî bir sözleşme olarak kabul ettikleri gibi bu akdin aynı zamanda Allah'a yakınlaşma

anlamı taşıması itibariyle de kısmen ibadet mahiyetine büründüğünü ifade ederler. Evlenme İslam da bir cihetçe ibadetten sayılmakla beraber asıl hüviyeti ile dünya umurundandır ve böylece fikhın muamelat denilen kısmında yer alır. Bu sebeple *Mukaddime* ile *Mızraklı İlmihal* hariç diğer ilmihal kitaplarında nikâh ve talak konularına yer verilmiştir. *Cevhere* ve *Büyük İslam İlmihali*'nde ise aile hukuku konuları müstakil bir bölümde ele alınmamış bu konuyla ilgili bazı meseleler farklı bölümler içerisine meczedilmiştir. Aile hukuku konusuna en çok yer ayıran ilmihalin ise *Nimet-i İslam* olduğu görülmektedir.

Hiz. Peygamber, bir olan Allah'a itaat etmeye dayalı bir ahlâkî yapı tesis etme görevini üstlenmiştir. Bu bağlamda şer'i hükümlerin tamamının ahlâkla bağlantısı olduğu açıktır. İbadetlerin hikmetlerinde görüldüğü gibi ihlas ve ahlâk ibadetlerde de esastır. Dolayısıyla islamda güzel ahlâk bütün ibadetlere içkindir. Böyle olmasına rağmen *Nimet-i İslam* ve *Büyük Şafii İlmihali* dışında bütün ilmihallerde müstakil bir bölüm olarak ahlâk konuları ele alınmıştır. Hatta ilk ilmihal kabul edilen *Mukaddime*'nin dörtte biri ahlâk konularına tahsis edilmiştir. İçerik ve üslup bakımından benzer olan *Mukaddime* ve *Cevhere*'de ahlâk konuları tasavvufi üslupla ele alınmıştır. *Büyük İslam İlmihali*'nin, ahlâk konusunun içeriği bakımından kendisinden önce yazılan ilmihallerle kendisinden sonra yazılan ilmihaller arasında bir köprü durumunda olduğu söylenebilir. *TDV*, *İFAV* ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde ahlâk ile ilgili yer alan bilgilerin akademik üslupla yazılmış olması muhtemelen yazarlarının akademisyen olmalarından kaynaklanmaktadır. Ve bu husus dönemin bir özelliği olarakda görülebilir.

İslâm dini, hayatı bütün yönleriyle ele almakta ve bireye kişilerin inanç dünyası ve ibadet hayatı kadar yeme içme, giyinme ve süslenme, eğlence, aile içi ilişkiler ve cinsî hayat, sosyal hayat ve beşerî ilişkiler gibi hayatın değişik alanlarında yol göstermektedir. İşte bu bağlamda *Büyük İslam İlmihali*, *TDV İlmihal*'i, *İFAV İslam İlmihali* ve *Muhtasar İslam İlmihali*'nde helaller ve haramlar konularına yer verilmiş olup insanın gündelik hayatı için önem arz eden birtakım hükümler izah edilmiştir. Zamanın ilerlemesiyle ortaya çıkan yeni problemlerin ilmihallerde bu bölüm içerisinde yer almıştır.

Siyer-i nebi konusuna sadece *Büyük İslam İlmihali* ve *İFAV İslam İlmihali*'nde yer verilmektedir. *Büyük İslam İlmihali* dikkate alındığında böyle bir

konuya ihtiyaç olduğu düşünülebilir. Diğer ilmihal eserlerinde siyer-i nebi konularına ya hiç yer verilmediği ya da peygamberlere iman meselesinde kısaca bahsedildiği görülmektedir.

İnsan hayatında önemli bir yere sahip olan muâmelât konuları cumhuriyet döneminde kaleme alınan ilmihal eserlerinde yer almaktadır. *Büyük İslam İlmihali*, *İFAV İslam İlmihali* ve *Muhtasar İslam İlmihali* bu konulara helaller ve haramlar konularının içerisinde yer verirken, *TDV İlmihali* ve *Büyük Şafii İlmihali* bu konuyu müstakil bir bölümde ele alıp incelemiştir. Son dönemlerde yazılan ilmihal eserlerine dahil olan miras hukuku konusunun *TDV*, *İFAV* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde, had ve kısas cezaları konularının *TDV* ve *Büyük Şafii İlmihali*'nde yer aldığı görülmektedir. En geniş muhtevaya sahip olan *TDV İlmihal*'inde ise diğer ilmihallerde olmayan siyasal hayat ve sosyal hayat konularıyla karşılaşılmaktadır.

Her geçen gün halkın ihtiyacına binaen yeni konular eklenen ilmihallerden bütünüyle çıkartılan konular olmadığı bununla birlikte ilk dönem ilmihallerinde ağırlıklı olarak yer verilen akâid ve ahlâk konularına ayrılan yerin azaltılıp ibadet ve muamelat konularına ayrılan yerin genişletildiği müşahade edilmektedir. Ayrıca konu içerisinde bazı meselelere yer verilmediği veya yer verilme şeklinin ve içeriğinin farklı olduğuna da şahit olunmuştur.

İlmihaller genel olarak aynı konuları ele almış olmasına rağmen konuları işleyiş usulleri açısından farklılıklar arz etmektedir. Tek bir müellif tarafından kaleme alınan ilmihaller kendi içerisinde kullandığı yöntem açısından tutarlılık arz ederken heyet tarafından kaleme alınan ilmihallerin bölümleri arasında konuların işleniş usulü açısından farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır.

İlmihallerin konuları ele alış yöntemi incelendiğinde ise üslup açısından bütün ilmihallerde ortak yönlerin olduğu ancak her müellifin farklı bir üslup özelliğine önem verdiği görülmektedir. *Mukaddime*'den *Muhtasar İslam İlmihali*'ne kadar yazılmış olan ilmihallerde yer alan üslub özelliklerinin zaman içerisinde olumlu yönde geliştiği müşahade edilmektedir.

Klasik fıkıh kitaplarında, kullanılan kelimelerin lugavî ve ıstılâhî anlamlarına yer verilmektedir. İlmihal eserlerinden *Mukaddime*, *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de birkaç tane kavram açıklaması dışında bu üslub özelliği yer

almamaktadır. Bu üslubu ilk kez ve en kapsamlı şekilde Zihni Efendi'nin kullandığı, Bilmen'in, Zihni Efendi'nin üslubundan etkilenmesine rağmen onun kadar detaylı bir kavram açıklamasına yer vermediği, son dönemde yazılan ilmiyelerin ise kavram açıklamalarının birbirine yakın olduğu ve kavramların türevlerine yer vermeden sade bir üslupla kavram açıklamalarının yapıldığı görülmektedir.

Klasik fıkıh kitaplarında var olan ve ilmiyelerde de yer alan ayet ve hadislerin kullanımı noktasında zamanın ilerlemesiyle müspet yönde bir gelişme olduğu dile getirilebilir. Şöyle ki; ilk dönemlerde yazılan *Mukaddime*'de daha çok ahlâkî konularda yapılan açıklamaların desteklenmesi amacıyla yönelik ayet ve hadislerin zikredildiği göze çarpmaktadır. *Cevhere*, *Mızraklı İlmihal* ve *Nimet-i İslam*'da bu üslup benimsenmiştir. *Büyük İslam İlmihali* ve sonrasında yazılan ilmiyelerde ise bütün konularda yoğun bir şekilde ayet ve hadis kullanılmıştır. *Nimet-i İslam* ve sonrasında yazılan ilmiyelerde ise ayet ve hadis kullanımının bir bölüme has kılınmadığı bütün bölümlerde bu üslup özelliğine dikkat edildiği görülmektedir. Ayrıca günümüzde yazılan ilmiyelerin kullandıkları ayet ve hadislerin ardından parantez içerisinde sûre adı ve âyet numarası vermeleri ve hadis kaynağı zikretmeleri ilmihal geleneğine kattıkları olumlu bir gelişme olarak zikredilebilir.

Fıkıh kitaplarında meseleler ayrıntılı olarak tartışılıp farklı görüşlerin tamamına yer verilirken ilmihal eserlerinde farklı görüşlere ya daha az yer verilmiş ya da nadiren yer verilmiş ve genellikle müftabih görüş yazılmış ya da öne çıkarılmıştır.

İbadetlerin genel ya da özel amaçlarını ifade eden hikmet-i teşri' konusunun zaman zaman ilmiyelerde de yer aldığını görmekteyiz. *Mukaddime*, *Cevhere* ve *Mızraklı İlmihal*'de hikmet-i teşri'ye neredeyse hiç yer verilmemişken *Nimet-i İslam* ve sonrasında yazılan ilmiyelerde ise hikmet-i teşri'ye önem verildiği görülmektedir. Ancak hikmet-i teşri' ile ilgili yapılan açıklamaların belirli bir sistem dâhilinde olmadığı ve müelliflerin gerekli gördükleri meselelerin hikmetlerini açıkladığı görülmektedir.

İlmihal eserleri, özellikle akaid, fıkıh ve tasavvuf eserleri esas alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle ilmihal eserlerinde kaynak kullanımının yoğun

olduğu ilk anda göze çarpan özelliklerden biridir. İlk dönemlerde yazılan ilmi hallerde kaynaklar metin içerisinde zikredilirken son dönemlerde yazılan ilmi hallerde dipnot ve kaynakça yöntemi kullanılmıştır.

Başlangıçtan günümüze ilmi hallerde içerik ve yöntem bakımından birtakım değişikliklerin bulunduğu görülmektedir. Bu değişimin toplumsal hayat ve gelişmeleri dikkate alarak bundan sonra da devam edeceği söylenebilir.



## KAYNAKLAR

- Altun, Fatma Gül. “Kutbuddin İznîkî’nin “Mukaddime”si ve Ömer Nasuhî Bilmen’in “Büyük İslam İlmihal”inin Mukayesesi”. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013.
- Aslan, Mehmet Emin. “Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük İslam İlmihali Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2011.
- Atar, Fahrettin vd. *İslâm İlmihali*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Atawula, Alimujiang. “Kutbuddin İznîkî’nin ‘Mukaddime’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Aybakan. Bilal. " Fûrû‘ Fıkıh Sistematiği Üzerine". *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2): 5-32.
- Aydın, Ahmet. “Manzum Fıkıh Metinleri II”, *Usûl İslam Araştırmaları* 27 (2017): 73-100.
- Aynacı, Mediha. “Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihaller Çerçevesinde İlmihallerin Fıkıhî Yönden Değerlendirilmesi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Bardakoğlu, Ali vd. *İlmihal I-II “İman ve İbadetler- İslam ve Toplum”*. 2 cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1968.
- Bozkurt, Ramazan. "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.
- Buhari, *Sahihu’l Buhari*. İstanbul: Mektebetü’l İslamiyye, t.y.
- Cerrah, Nur İlkay. “Son Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü’n-Necat, Musahhah Dürr-i Yekta ve İlmihal’in Değerlendirme ve Latinizesi”. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.

- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Çalışkan, Mehmet. “Kur’an’da Hikmet Kavramı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 2 (2001): 89-119.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Ermış, Hamza. “Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005): 51-66.
- Fayda, Mustafa. “Siyer ve Megâzi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 37: 319-324. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Güman, Osman. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 23 (2014): 167-211.
- Güman, Osman. “XIX. y.y. Nimet-i İslam Çerçevesinde İlmihal Fıkhı”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.
- Günaydın, Muharrem Sıddık. “Ömer Nasuhî Bilmen’in ‘Büyük İslam İlmihali’ Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri’”. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2015.
- Günenç, Halil. *Büyük Şafii İlmihali*. İstanbul: Yasin Yayınevi, t.y.
- Haçkalı, Abdurrahman. *Muhtasar İslam İlmihali*. Bişkek: Başak Yayınları, 2008.
- Işık, İhsan. "Gönenç, Halil". *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. 4: 1481-1482. Ankara: Elvan Yayınları, 2006.
- İznikî, Kutbuddin. *Kitâbü Mukaddime-i Salât*. Süleymaniye Ktp., Hamidiye, no. 550/1, 1a-40b.
- Kadıızâde, İsâmbolî. *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*. İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1290.
- Kahraman, Abdullah. “Darülfünun Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri' ve Bir Metin”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010): 345-370.
- Kelpetin, Hatice. “İlmihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 139-141. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”. *MÜİF Dergisi* 22 (2002/1): 25-56.

- Kılıç, Hulusi. "Mehmed Zihni Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Koca, Ferhat. "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2002/I): 73-131.
- Köse, Saffet. "Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller". *İslami Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1995): 101-128.
- Kurt, Hasan. "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi konulara Yaklaşımı". Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1998.
- Kurtdede, Remzi. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali Adlı Eseri, Muhteva Açısından Analizi Ve Kur'an İle Karşılaştırılması". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 503-511. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Meyan, Faruk. *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017.
- Mızraklı İlmihal*. İstanbul: Ali Raif Matbaası, 1331.
- Okur, Sinan. "Ailede Din Eğitime Yönelik Bir Meteryal İncelemesi: (Ev Okulu İlmihal Kitapları Örneği)". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Öngören, Reşat. "Kutbüddin İznîkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Saliaj, Lubjana. "Mızraklı İlmihal ile Arnavutça Bir İlmihalin Mukayesesi". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Tasbolat, Assyltay. "XIX. Yüzyıl Kazak Yazınında İlmihaller ve İtikadi İçeriği". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2016.
- Shapenov, Islambek. "Kazakistan'da İlmihal Geleneğinin Gelişimi". Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2017.
- Uçar, Ahmet. "Anadolu'da İslâmî Hayatın Giriş Kapıları İlk Asırlar İlk İlmihaller". *Yedikıta Dergisi* 113 (2018): 19-31.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

- Üstünova, Kerime. *Kutbe'd-din İznîkî Mukaddime Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016.
- Yaran, Rahmi. “Bilmen, Ömer Nasuhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 162-163. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. “Mızraklı İlmihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Yörükan, Yusuf Ziya. “İslam İlm-i Hâli”. *AÜİFD* 1 (1952): 5-21.
- Zihni Efendi, Mehmed. *Nimet-i İslâm Büyük İslâm İlmihali*, çev. Mustafa Özcan. İstanbul: Özgü Yayıncılık, t.y.
- Zihni, Mehmed. *Nimet-i İslam*. İstanbul: y.y., 1398.



| ÖZ GEÇMİŞ                                 |                            |                      |                                                             |
|-------------------------------------------|----------------------------|----------------------|-------------------------------------------------------------|
| Adı, Soyadı                               | Merve KÖSE                 |                      |                                                             |
| Doğum Yeri ve Yılı                        | RİZE/ 1990                 |                      |                                                             |
| Medeni Durumu                             | Evli                       |                      |                                                             |
| Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi          | Arapça / orta              |                      |                                                             |
| Öğrenim Durumu                            | Başlama-Bitirme Yılı       |                      | Kurum Adı                                                   |
| Lisans                                    | 2008                       | 2012                 | Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi                     |
| Yüksek Lisans                             | 2012                       |                      | Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü |
| Doktora                                   |                            |                      |                                                             |
| Çalıştığı Kurum (/lar)                    |                            | Başlama-Ayrılma Yılı |                                                             |
| 1. MEB -Öğretmen                          |                            | 2012                 |                                                             |
| 2.                                        |                            |                      |                                                             |
| 3.                                        |                            |                      |                                                             |
| Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar |                            |                      |                                                             |
| Katıldığı Proje ve Toplantılar            |                            |                      |                                                             |
| Yayınlar                                  |                            |                      |                                                             |
| Aldığı Ödüller                            |                            |                      |                                                             |
| Diğer                                     |                            |                      |                                                             |
| İletişim (eposta)                         | merve.sarihan.53@gmail.com |                      |                                                             |